

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BÖLÜMÜ

**“TÜRKMENİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİ VE
19.YÜZYILDA BÖLGE ÜZERİNDE
RUSYA-B.BRİTANYA MÜCADELESİ”**

YÜKSEK LİSANS BİTİRME TEZİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Doğu ERGİL

Hazırlayan
FOROUZAN MOEİN

ANKARA,2005

i

ÖNSÖZ

Bağımsızlıklarına kavuşmalarının üzerinden çok az zaman geçen, eski Sovyetler Birliği'nin Cumhuriyetleri, uluslararası camianın, son zamanlarda ilgi odağı haline gelmiş bulunmaktadır. Demirperdenin yıkılması ile, birçok araştırmacının dikkatini üzerine çeken ve birçok konunun esrar perdesi altında saklı bulunduğu, bu bölge içinde, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran ile komşu bir ülke olarak, Tarihi ve kültürel yakınlığa ve ortak geçmişe sahiptir. 19. yüzyılda, İran ve Türkmenler arasındaki ilişkileri incelemeye ve araştırmaya çalıştım. 19.yüzyıl sonlarına doğru, Türkmenler'in, Çarlık Rusya'nın egemenliği altına geçmeleri, bu ilişkilerin, kopmasına neden olmuştur.

1991'de, Türkmenistan Cumhuriyeti, bağımsızlığını ilan ettikten sonra, bir süre, kopmuş olan ilişkiler, yeniden kuruldu. İki ülke arasında, ihdas edilen, Meşhet-Serehs-Tecen demiryolu ve Dusti (dostluk) Barajı, ilişkilerin hızlı bir şekilde geliştiğini ve her iki ülke için yararlı olacağını göstermektedir. Konuyla yakından ilgilenenlerin de bildiği gibi 19.yüzyıl, Orta-Asya Bölgesi'nde bulunan halklar için çok hassas bir dönemi ihtiva etmektedir. Bu dönem, Çarlık Rusya'nın ilerlemesi ve yayılcı politika izlemesinden dolayı, bölge halkının yüzyıllar boyunca yaşadıkları, siyasal, kültürel ve dini hayatları değişmiştir. Orta-Asya bölgesi, 19.yüzyıl'da Britanya ve Rusya gibi iki büyük gücün, rekabetlerine ve çatışmalarına sahne olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan bağımsız ülkeler araştırmacıların ilgisini çekmiş ve araştırma için ortam oluşmuştur. Son dönemlerde, çeşitli devletlerin, bu ülkelerin, tabii ve el değmemiş kaynaklarını, potansiyel insan gücünü ve ihracat için geniş pazarlarını elde etmek üzere girdikleri yarışa şahit olmuşuz.

İran, bu ülkelerle ve özellikle, komşu olduğu Türkmenistan ile yapacağı ortak projeler ve her iki ülke için yararlı olabilecek girişimler sayesinde, ilişkilerini geliştirmeye ve daha ileri götürmeye çalışmalıdır. Bunun için de, ilişkilerin geçmişi üzerinde yapılan çalışmalar ve araştırmalar, gelecekteki münasebetlerin doğru ve sağlam bir temel üzerinde gelişmesini sağlayacaktır.

Bu konuyu seçmemin nedeni, bir İranlı öğrenci olarak, araştırma sırasında, yararlanabileceğim kaynaklara, daha kolay ulaşma imkanına sahip olmam ve bu konular yeni olduğundan dolayı yapılan çalışmaların yeterli olmadığını düşünmem idi.

Çalışmalarımda, bana yol gösteren değerli hocalarıma ve Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün saygıdeğer çalışanlarına şükranlarımı sunmayı borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i-ii
İçindekiler.....	iii-v
Giriş.....	1
I.Bölüm: Orta-Asya'nın Coğrafyası ve Tarihi Gelişimi.....	6
A. Orta-Asya'nın Coğrafyasına Genel Bir Bakış.....	6
B. Orta-Asya'nın Tarihine Genel Bir Bakış.....	9
a. İslam'dan Önce.....	9
b. Müslüman Araplar'ın Hücumundan Moğol İstilasına Kadar.....	10
c. Moğal İstilasından Timurlulara Kadar.....	13
d. Timurlular Dönemi.....	14
e. Yerel Hükümetler Dönemi.....	14
f. Orta-Asya'da Rus Politikası (İlişkilerin Başlangıcı).....	15
g. Orta-Asya Hanlıklarının Ortadan Kalkması.....	18
C. Türkmenistan	25
a. Türkmen Adının Ortaya Çıkışı.....	25
b. XVI. Yüzyıl ve Sonrası Türkmenler	27
c. Ruslar'ın Orta-Asya'da Türkmenistan'a Doğru İlerlemeleri Ve Türkmenistan'ın İstilasası.....	31
1. Ahal Sınır Antlaşması.....	35
2. Ahal Sınır Antlaşması'nın Türkmenler Üzerindeki Etkileri	36
d. Merv'in İstilasası	39
II. Bölüm İran.....	44
A. İran'a Genel Bir bakış.....	44
a. İran'ın Coğrafi Özellikleri.....	44
b. İran'ın Tarihi Gelişimi.....	45
1. Ahamenişi İmparatorluğu'ndan Kaçar Dönemine	

Kadar İnan Türkmen İlişkilerine Kısa Bir Bakış.....	45
2. Kaçar Dönemi	47
A. İnan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu.....	47
B. İnan'ın Siyasi Durumu.....	48
C. Kaçar şahları ile Orta-Asya Hanlıkları'nın İlişkileri ..	50
a. Ağa Mohemmed Han Dönemi	50
1. Ağa Mohemmed Han ile Türkmen Kabilelerinin İlişkileri	51
2. Ağa Mohemmed Han'ın Horasan'daki Girişimleri ve Askeri Harekatı.....	54
3. Sonuç.....	55
b. Fethali şah Dönemi	57
1. İnan ile Buhara İlişkileri ve Merv Meselesi.....	58
2. Merv Hakimi'nin (Mohemmed Hüseyin Han Mervi) Fethali şah Sarayına Sığınması.....	61
3. Harezmi Türkmenleri ile İnan İlişkileri.....	58
4. Abbas Mirza'nın (Veliahd) Kuzey-Doğu Sınırında Emniyeti Sağlamak için Yaptığı Girişimler.....	61
5. Abbas Mirza ve Serehs Meselesi	62
6. Abbas Mirza'nın Girişimleri ve İngilizlerin Ona Karşı Tutumu	63
7. Sonuç.....	66
c. Mohemmed şah Dönemi	67
1. Harzem ile İlişkiler.....	67
2. İnan-İngiliz İlişkileri.....	69
3. Aşurade Meselesi ve Rus İstilasası.....	73
4. Sonuç.....	75
d. Nasereddin şah Dönemi	77
1. Emir Kebir'in Türkmenlere Karşı Politikası	77

2. Emir Kebir'in Hive İle İlgili Politikası.....	79
3. Merv'e Ordu Gönderilmesi ve Sonuçları.....	82
4. Akderbend Savaşı	84
5. Merv Savaşı	87
6. Sonuç.....	88
III. Bölüm 19. Yüzyıl'da Avrupa.....	90
A. 19. Yüzyıl'da Avrupa'nın Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış.....	90
a. Sanayileşme ve Değişen Global Dengeler.....	97
b. Prusya'nın Uluslararası Konumu, İş Problemleri.....	98
c. Kırım Savaşı (1854-1856).....	100
d. Savaş Sonuçları	102
e. Kırım Savaşı Sırasında İran-İngiliz İlişkileri.....	102
B. Rusya'nın İran Siyaset Sahnesine Girişi	105
a. İran ile İlişkilerin ve Temasların Başlangıcı.....	105
b. İran-Rus İlişkilerinin Gelişmesi.....	107
c. İran-Rusya Gizli Antlaşması	109
SONUÇ.....	119
Kaynakça.....	122
Ekler.....	139-146
Türkçe Özet.....	147
İngilizce Özet.....	148

Giriş

Orta-Asya Cumhuriyetleri, İran ile ortak tarihi ve kültürel geçmişe sahipler, İran bu ülkelerin kaderini paylaşmıştır. Orta-Asya'nın bir bölümü, geçmişte Büyük İran'ın bir parçası olarak Hazar-Denizi'nin doğusundan, Ceyhun ötesine kadar uzanmıştır.

İran'da ne zaman güçlü bir devlet kurulmuşsa, ülke sınırlarını Ceyhun kıyılarına kadar götürmüştür. Zayıf ve güçsüz devletlerinse, bölge üzerindeki egemenlik iddiaları, lafta kalmış ve bununla yetinmişler. İran'da Safevi devletinin kurulması ile Şiiilik, devletin resmi mezhebi olarak kabul edildi. Bu tarihten sonra ilişkilerde yeni bir sayfa açılmış oldu. Böylece İran'ın bölgeden ayrılması için ilk adım atıldı. Kaçar dönemine kadar, özellikle, Şah Abbas Safevi ve Nadir Şah gibi güçlü şahların dönemlerinde, İran'ın bölge üzerindeki hakimiyeti iniş çıkışlarla devam etmiştir. 19. Yüzyıl'ın başlangıcında, İran'da güçsüz bir devlet işbaşındayken, Avrupa'nın güçlü devletleri özellikle Britanya ve Rusya ilgilerini bölgeye çevirmişler. Aslında Avrupa devletlerinin sömürgeler kurma yoluyla genişlemelerinin 19. Yüzyıl'ın bir olgusu olmadığını biliyoruz. Ancak 19. Yüzyıl'da bu hareketleri, bir yarış şekli olarak hız kazanmıştır. Avrupa devletleri, aralarındaki sürtüşme ve problemlerini kıta dışına taşımak istemişler,. Rusya, Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgiden sonra artık Avrupa'daki yayılımcı hareketlerine izin verilmeyeceğini görerek yüzünü Orta-Asya'ya çevirmiştir. Bu döneme, Orta-Asya geniş ve el değmemiş bir bölge olarak ve özelliklede bu bölgede göze çarpacak bir şekilde güç ve iktidar boşluğu olduğunu anlayan Ruslar, ciddi bir şekilde planlamağa geçmişler, İngilizler'i için durum biraz daha farklı idi. Rus yayılmacılığına karşı İngilizler'in bölgedeki siyaseti Hindistan'daki menfaatlerini korumağa yönelik bir savunma şeklini arzediyordu. Bu arada İran Sarayı, İki güçlü devletin oyun alanına dönmüştür. İran'ın dış ilişkilerini ve bütün siyasi hareketlerini kontrol altına alan bu devletler arasında, hükümet, bir denge kurmakla varlığını korumağa çalışmıştır.

İran'ın kuzey-doğu bölgelerinde bulunan Türkmen kabileleri de bir şekilde bu güçlerin etkisi altında kalmışlar. Zaman zaman hükümetin gönderdiği askeri kuvvetlerle savaşmak suretiyle her iki tarafın da gittikçe güçsüzleşmesine şahit olmaktayız. Sonuçta, İran ve Türkmenler'in kaybettiğini ve güçlü Rus ve Britanya İmparatorluklarının bölgede kazananlar olduğunu görüyoruz. 19. Yüzyıl sonlarına doğru, Rusya, Afganistan sınırlarına kadar bütün Orta-Asya bölgesini egemenliği altına geçirmiş ve İran'ın kuzey ve kuzey-doğu sınırlarının komşusu olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta-Asya'daki Cumhuriyetler Bağımsızlıklarına kavuştular.

Türkmenistan Cumhuriyeti, Orta-Asya'nın güney-batısında İran'ın komşuluğunda bulunmaktadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla, 1991'de bağımsızlığını elde etti. Bu ülke o tarihe kadar bağımsız siyasi, iktisadi ve askeri teşkilata sahip değildir. Aşağı yukarı yetmiş yıllık Rus egemenliği ve sıkı merkezi denetim yüzünden ülkenin bu kurumları gelişmemiştir. Ülkenin iktisadi vb. İhtiyaçları Moskova'nın direktifleriyle sağlanıyordu.

Türkmenistan Cumhuriyeti, yerölçümü ve toprak genişliği bakımından bağımsızlığını elde etmiş Sovyet Cumhuriyetleri arasında dördüncü sıradadır. Kazakistan, Ukrayna ve Rusya'dan sonra en geniş topraklara sahip ülkedir. Türkmenistan, tabii kaynaklar ve bölgedeki konumu yönünden de iyi durumdadır. İran ile tarihi ve kültürel bağları ve çok geniş kara ve deniz sınırlarının (aşağı yukarı bin kilometrelik ortak sınıra sahiptirler) ortaklığı iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır. İran'ın bölgedeki coğrafi konumu ve ekonomik durumu, Türkmenistan için çok önemlidir. Türkmenistan, iç gereksinimleri ve iktisadi problemlerini çözmek için diğer ülkelerle iyi ilişkiler kurma mecburiyetindedir. Özellikle mal ve ürünlerini, dünya pazarlarına, bilhassa Afrika'nın doğusu ve Körfez ülkelerine ihraç edebilmek için İran toprakları en uygun seçim olabilir. Bu, hammadde ithalatı için de geçerlidir. İran ile Türkmenistan arasındaki ilişkilerin iki önemli özelliği vardır.

1. Coğrafi yönden bağıllık(ortak kara ve deniz sınırı)

2. Tarihi ve kültürel yönden bağıllık

İki ülke arasında işbirliği yapmak için çok çeşitli ve geniş alanlar bulunmaktadır. Türkmenistan, yapacağı siyasi, kültürel ve ekonomik planlamalarında İran ile ilgili ticari, iktisadi ilişkileri göz önünde bulundurmalıdır. Türkmenistan, yatırım için uygun pazarlara ve alanlara sahiptir. İran, bu ortamdan yararlanmak için planlı ve doğru hareket etmelidir. Bu çalışmanın amacı, Orta-Asya bölgesi ve özellikle komşu olan Türkmenistan ile İran ilişkilerini araştırmaktır. Bir zamanlar Büyük Horasan denilen bölgenin içinde yer alan Türkmen toprakları 19. Yüzyıl'da İran'dan ayrılarak Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. İran ile Türkmenler arasındaki olayları araştırırken Rus ve İngiliz devletlerinin oynadığı rolü gözardı edemeyiz.

Amaç

Çalışmanın amacı, bağımsızlıklarına kavuşmalarının üzerinden çok uzun süre geçmemiş olan Orta-Asya ülkeleri ve özellikle bu ülkeler arasında, İran ile sınır komşusu olan, Türkmenistan Cumhuriyetinin ilişkilerini araştırmaktır. İran ile Türkmen ilişkilerini araştırırken, en sıkı dönem, 19. Yüzyıl'a rastlamaktadır. Bu yüzyıl boyu, olayların gelişimi ve Rusya ile Britanya'nın Orta-Asya bölgesindeki sömürgeci ve yayılmacı faaliyetleri ve bu politikaların bölgedeki toplumlar(özellikle İran ve Türkmen halkları) üzerindeki etkisini araştırmak ve bu çalışmanın en önemli amacıdır.

Kapsam

Çalışma genel olarak üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, olayların cereyan ettiği Orta-Asya bölgesi, coğrafi yönden ve bu bölgenin tarihi genel olarak verilmiştir. Türkmenistan ile ilgili bilgiler ve Ruslar'ın bölge ile ilgili girişimleri de birinci bölümde verilmiştir.

İkinci bölüm İran ile ilgilidir. İran'a genel bir bakış ve peşinden gelen alt bölümler ise 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar İran'da hükümet eden (iktidar olan) Kaçar Sülalesi'nin şahları ile Orta-Asya genelinde ve Türkmenler'le olan ilişkiler ele alınmıştır. Bu bölümde, her alt bölüm için bir sonuç verilmiştir o alt bölümdeki konuyu toparlamak amacıyla verilen bu sonuç kısımları, kanımca yararlı olabilecektir. Üçüncü bölüm ise, Avrupa'nın 19. Yüzyıl'daki siyasi durumuna genel bir bakış ile başlamakta ve Rusya'nın neden Orta-Asya ile ilgilendiği, buna karşı İngilizler'in savunma politikaları ve güçler arasındaki rekabetler yer almıştır.

Tezin, zaman olarak 19. Yüzyıl mekan ise Orta-Asya ve İran'ı içine aldığı belirtilmelidir. Bu arada, olayların açıklanması için, bazen tarihi yönden biraz geri veya ileri gittiğimi belirtmeliyim.

Yöntem

İncelemek istenilen konu Türkmenler ile İran arasındaki ilişkiler ve bu ilişkileri etkileyen B.Britanya ile Çarlık Rusya'sının bölgedeki politikalarıdır.

Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte, uluslararası camiada güncel bir konu haline gelen ve birçok araştırılmamış noktaları bulunan bu konular, ilgilenen araştırmacılar tarafından ilgiyle izlenmeye başlanmıştır.

Konuyla ilgili çalışmaların, perakende ve dağınık bir şekilde çeşitli kaynakların bölümleri halinde veya her konunun çok detaylı bir bölümü sadece işlenmiş dergi sayfalarında bulunması, istenildiği halde ulaşmanın çok zor olması problemini ortaya koymuştur. Araştırma tekniği olarak veri toplamada dolaylı gözlem yöntemi kullanılmıştır. Kronolojik sıra gözönüne alınarak en eski dönemlerden günümüze kadar gelmiş bulunmaktayız.

Kaynaklar

Konuyla ilgili Türkçe, Farsça ve İngilizce kaynaklar kitap olarak taranmıştır. Farsça yazılmış birçok makale ve çeşitli belgeler taranmıştır. İran Dışişleri Bakanlığı'nda bulunan o döneme rastlayan çeşitli belgeler ve dokümanlar gözden geçirilmiş ve yararlı görülenler yazıda kullanılmıştır. Hicri kameri tarihleri, Miladi tarihe çevirmek için Faik Reşit Unat'ın, **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu**, 3.bs, 1974. kullanılmıştır. Tarihler her iki şekilde verilmiştir.

I.BÖLÜM

Orta- Asya' nın Coğrafyası ve Tarihi Gelişimi

Orta- Asya'nın Coğrafyasına Genel Bir Bakış

Orta - Asya, Sibiry'a'nın güney - batısında bulunan ve batıdan Ural Dağlar ve Hazar Denizi, güneyden Hindukoş Dağları ve Hazar Denizi ve güney - batıdan İran'ın Horasan eyaletiyle çevrilmiş geniş bir bölgedir. Bu geniş topraklar eskiden Maverannahr ve Türkistan olarak adlandırılmıştır. 19.yüzyıl sonlarında Rusya, bölgeyi ele geçirdi. Rusya'daki devrim sonrası, bölge beş Cumhuriyet'e bölündü: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan.¹

Orta-Asya ile ilgili araştırmacılar, bölgenin sınırlarının saptanması konusunda, farklı düşüncelere sahip olmuş ve tam olarak bölge sınırları saptanamamıştır. Bazılarına göre Orta - Asya yukarıda adı geçen beş cumhuriyetten oluşmaktadır.²

Orta - Asya'ya Batı - Türkistan'da denilmiştir.³

Bazı araştırmacılar ise Orta - Asya sınırlarını Horasan'dan Gobi Çölüne kadar düşünmüşler, böylece Afganistan'ı da bölge sınırlarının, içine almışlardır.⁴

¹ Edare'Enteşare Esnad, **Esnadi Az Revabete İran Ba Manateghi Az Asiya'ye Merkezi** (İran'ın Orta-Asya'daki Bazı Bölgelerle İlişkilerin Belgeleri), Tehran, Defter'e Motaleate Siyasi ve Beynelmeleli, 1993, s.23.

² Sohrab Sehabi, "Moruri Ber Veziyet'e Eghtesadi'e Comhuriyaye Asiya'ye Merkezi (Orta-Asya Cumhuriyetlerinin Ekonomik Durumlarına Bir Bakış)," **Mecleleye Motaleate Siyasi'e Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.II,NO.1, (Yaz, 1992), s.119.

³ Franklin Greguar, **Bastanşenasi Der Asiya'ye Merkezi** (Orta-Asya'da Arkeolojik Çalışmalar), çev. Sadegh Melek Şehmirzadi, Tehran, Moesseseye Çap ve Enteşarate Vezarete Umure Khareje, 1993,s.5.

⁴ Eden Neibi, "Asiya'ye Merkezi – Neghşe Mogheiyet ve Mezheb (Orta-Asya'da Mezheb ve Konumun Rolü)", Çev. Kamelia Ehteşami Ekberi, **Mecleleye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.I, NO.1, (Yaz, 1991), S.172-73

Maveraunnehr adıyla tanınan bölge ise genellikle, Ceyhun nehrinin doğusu, aşağı yukarı, Seyhun ile Ceyhun nehirleri arasında kalan toprak parçasıdır.

Ansiklopedilere baktığımız da ise, Central Asia veya Liase Sentral denilen bölgenin sınırlarının şu şekilde belirtmiştir:

- Sovyetler Birliğinden ayrılan beş Cumhuriyet, Yani : Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan.

- Afganistan

- Çin Türkistanı (Sin Kiang) - Pakistan'ın Kuzey Bölgesi

- Moğolistan'ın Batısı

- Keşmir

- Kuzey Tibet

- İran'ın Horasan ve Mazenderan Bölgelerinden bir Kısmı (Bender'e Torkmen)⁵

1957'de basılan Rus Ansiklopedisinde, Orta - Asya terimi Rusça olarak Serdniaia Azia olarak bu şekilde anlatılıyor: Sovyetler Birliğinin batıdan Hazar Denizi'ne, Doğudan Çin ile Sovyetler'in resmi sınırlarına ve kuzeyden Aral bölgesi ve Balkaş Denizi' ne kadar uzanan bölgedir. Bu bölge Sovyetler'in Orta Cumhuriyetleri'ni içine almaktadır, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kafkazistan'ın güney bölgelerini kapsamaktadır.⁶

⁵ Naser Tekmil Homayun, Negahi Be Asiya ve Şenakhte Asiya'ye Merkezi (Asya'ya Bir Bakış ve Orta-Asya'yı Tanımak), **Mecleyle Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz** C.I, NO.3, 1991, S.33-34.

⁶ A.Belenitsky, **Khorasan ve Maveraunnehr**, Çev. Perviz Verjavend, Tehran, Muesseseye Motaleat ve Tehghighate Ferhengi, 1991, s.12-13.

Bu terim, yani Serdniaia Azia , Ruslar'ın 1924'ten sonra icat ettikleri ve siyasi yönü olan bir terimdir. Tsentralnaia Azia terimi ile farklı olarak ve özellikle bölgenin istedikleri şekilde belirlenmesi yönünde ortaya konulmuş bir terimdir.

Rusya'da devrim öncesi, Türkistan ve ya batı- Türkistan adıyla tanınan bu bölge daha sonra Sovyetler hükümetinin icad ettiği bu yeni ad ve tanım ile geçmişinden koparılmaya çalışılmıştır.

Farsça sözlükte, Orta- Asya maddesinin açıklaması şöyledir: Asya Kıtası'nın İran, Türkmenistan, Afganistan, Moğolistan ve Tibet ülkelerini içine alan bölgenin adıdır.

Kimilerine göre ise Orta - Asya kuzey'den Kazakistan stepleri, güney'den Afganistan'ın kuzeyi , batı'dan Hazar denizi ve doğu'dan Sin - Kiyang havzasına dayanan bölgedir.

Sonuç olarak şu ki Orta - Asya'nın terim olarak nasıl bir anlam taşıdığına ve Hangi bölgeleri kapsadığına dair farklı görüşler bulunmaktadır.

Bazıları, Büyük Horasan ve ya Maverannehr adını tercih ederken kastettikleri bölge İran'ın kuzey - doğu'sundan Çin sınırlarına kadar uzanan geniş topraklardır. Bu tanım 10. ve 11. yüzyıl coğrafyacıları tarafından bölgeye verilmiş addır .

Yeni tanımıyla, Orta - Asya denilen bölge yüzyıllık geçmişi olan bir terimdir

Bütün bu tanımları verdiğimizde, bilinen şu ki Orta - Asya'nın coğrafi sınırlarını çizmek ve saptamak için orada yaşayan kavimler ve özelliklerinden yararlanma olanağı yoktur .

Tacik , Moğol , Tibetli , Türk vb. gibi farklı kavimler bölgede yaşamaktadır . Mençuri ovasında yaşayan Çinliler ve Tibetteki Budistler dışında, Orta - Asya belirlenen bu sınırlarıyla , İran ülkesiyle ortak geçmişe sahip olup aralarında derin kültürel ve tarihsel bağlar bulunmaktadır.

Orta - Asya veya eskiden denildiği gibi Maveranneh, Asyalı kavimlerin Anavatanı, çok uzun geçmişe sahip olan geniş bir bölgedir. Bölgenin genişliği, İran'ın şimdiki halinin aşağı yukarı iki kat büyüklüğündedir. Geniş çölleri vardır. Sıcak yazları ve çok soğuk olan kışları, bölge halkının yaşamını zorluklarla karşılaştırıyor .

Seyhun (Sir Derya) ve Ceyhun (Amu Derya) adlı iki büyük nehir Aral Denizi'ne doğru akarken bölge topraklarının suyunu temin etmektedir.⁷ Bu bölge az yağışlı bir bölgedir .

Zor yaşam koşulları, Bölge halkını dayanıklı ve çok çalışan insanlar yapmıştır.

Orta Asya Tarihine Genel bir Bakış

İslam'dan Önce

Orta-Asya'da yapılan kazılar ve arkeolojik çalışmalar, bölgede çok eski dönemlerden, insanların yaşamış olduğunu göstermektedir. (on bin yıllar önce)⁸

Bölgede yaşayan insanlar, Arya ırkından olup (Hind-Avrupai ırk) İran'da bulunan insanlarla aynı kökleri paylaşmışlar. Turan denilen bu bölgede yaşayan insanlar hayvancılık ve göçebe hayat yaşarken İran'daki kardeşleri, toprak üzerinde çalışmayı ve yerleşik hayatı tercih etmişler. Maveranneh ve Hazar Denizi'nin Kuzey bölgelerinde yaşayan bu insanlar, Siteler ve Sermatler olarak milattan önce 8. ve 7 yüzyıllarda bölgeye egemen olmuşlar. Daha sonra Sitler, Ahamerişi devletinin sınırlarına saldırmışlar ve bu saldırılar bölgenin güvenliğini sarsmış, bazen Sitler

⁷ Gholamreza Noruzi, “**Tarikhe Revabete İran ve Rus Az Ehdanemeye Torkmençay 1828 Ta Sale 1907 Miladi**, (İran-Rus İlişkileri Tarihi Türkmençay Antlaşmasından 1907'e Kadar)” (Basılmamış Y.Lisans Tezi, Pejuheşgah'e Ulum'e Ensani ve Motaleat'e FerHangi, Tehran, 2001) S.156-157.

⁸ Belenitsky, s.47.

galip gelmiş bazen de Ahamenişiler.⁹ Kuroş Kebir (Büyük Kuroş). milattan önce 529'da bu savaşlardan birinde yaşamını yitirmiştir.¹⁰ Savaşlar devam etmiş ta ki İskender, Ahamenişi İmparatorluğu'na son verene kadar, İskender 321 m.ö yılına kadar bütün bölgeyi istila etmiş ve bu bölgede, İskenderiye kentini kurmuştur. Bu kentin şimdiki adı Hocend'dir.

Bölgede Solukiler ve onlardan sonra Kuşanlılar, iktidara geçmiştir. Kuşanlıları'nın egemenliğine Hunlular* son vermişler. Sasani İmparatorluğu döneminde ise İran sınırları: Nesa, Cuzcan Merv, Buhara, Belh ve Taharistan'ı içine alarak çok gelişmiştir.

Orta-Asya : Müslüman Arapların Hücumundan Moğol İstilasına Kadar

Sasani İmparatorluğu, Müslüman Araplarla yaptıkları Kadisiye (637) ve Nehavand (642) savaşları sonucu ortadan kalkmıştır.

İran'ın egemenliği Arapların eline geçince 652'de Herat ve Belh bölgeleri ve daha sonra Horasan'ın bütünü Arap istilasına uğramış oluyordu¹¹

637 yılında Ubeydullah bin Ziyad, Horasan Valiliğine atanış ve Belh'i geçerek Beykent'i de istila etmiştir.

676'da ise Said bin Osman Horasan'a gelmiş, onun zamanında İslam Fütuhatı, o bölgelerde daha da gelişmiştir. Böylece Araplar'ın egemenliği Buhara, Samerkent, Soghd, Türkistan ve Termez'e kadar uzanmıştır.

⁹ Edereye Enteşare Esnad, s. 5.

¹⁰ Belenitsky, s. 81.

*Budist Gezgin Sung-yung'a Göre: Hunlar, Türk-Moğal Kavimleridir. Anavatanları Tian-Őan Dağlarından Orta-Asya'ya Göç Etmişlerdir.

¹¹ Rene Grousset, **Emperatoriye Sehraneverdän** (Göçebeler İmparatorluğu), çev. Gholamhoseyn Meykede, Tehran, Elmi ve FerHangi, 1984, s. 208

Yezid (Beni Umeyyeh) zamanında, Horasan valiliğine, Müslim bin Ziyad seçildi. Müslim, Amu Derya'yı geçip İskenderiye'yi ele geçirmek istedi. Ama aldığı mağlubiyet sonucu, Merv'e geri dönmek zorunda kaldı.

Bu şekilde peşpeşe gelen Arap hükümetleri bölgede egemenliklerini devam ettirmişler.

Ümeviler'den sonra gelen Abbasiler olmuştur. Beni Abbas hükümranlılığı dönemi Orta-Asya'daki İslami medeniyetin dorukta olduğunu görüyoruz. Abbasi devletinde, Samerkent, Buhara, Taşkent ve Harzem gibi Orta-Asya başkentleri gelişmiş ve çok ileri medeniyetlere sahip olmuşlardır.¹²

Abbasilerin yavaş yavaş iktidarlarını kaybetmesiyle ve Bağdat hükümetinin zafından yararlanan bölgedeki yerel hükümdarlar bağımsızlıklarına yeniden kavuşmuşlar.

İran'ın doğu bölgesinde bağımsız bir devlet kuran Tahiriler, Abbasi Haifeleği egemenliğinden kurtulmuş ilk hükümetlerden biridir.¹³

Tahiri Sülalesinden sonra Saffariler egemenliği ele geçirdi. Liderleri (Yakup Leys idi).

10.yüzyılda Samani devleti bağımsız bir hükümet kurmuş ve Buhara'nı başkent yapmıştır. İslam-İran medeniyetinin en başarılı dönemi sayılabilir.

Bu dönemde İran'ın şimdiki dil ve kültürünün temelleri olmuştur. Rudeki, Bel-emi ve CeyHani gibi bilgilerin çabalarıyla Fars dili ve İran kültüründe gelişmeler oldu.

¹² Gholamreza Verehram, **Tarikhe Asiya'ye Merkezi der Dorane Eslami** (İslamiyet Döneminde Orta-Asya Tarihi), Meşhed, Astane Ghodese Rezervi, 1984, s.63-75.

¹³ Hebibollah Ebolhesen Şirazi, **Melliyethaye Asiya'ye Miyane** (Orta-Asya Milliyetleri) Tehran, Deftere Motaleate Siyasi ve Beynelmeleli, 1991, s. 8.

Samani devleti 999 yılında dağıldı¹⁴ ve yerinde iki Türk sülalesinden hükümet kuruldu.: KaraHanlılar ve Gazneliler. Türklerin egemenliği, Fars ve Tacik unsurlarını geri plana itmiştir.¹⁵ KaraHanlı devleti iki yönden önemli olmuştur:

1.Türk-İslam hükümeti ilk defa bu sülalenin egemenliği ele geçirmesi sonucu bölgede ortaya çıktı.

2. Bu hükümet bölgenin Türkleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁶ Gazneliler ve KaraHanlılar iki komşu devlet olarak, her ikisi de Samani devletinin dağılmasından önce İktidara ulaşmışlardı.

Samanilerin, gücü yeniden ele geçirme korkusu yüzünden iki develetin birbirine yaklaştıklarını görüyoruz. Hatta aralarında evlilik bağı ile bu yakınlığı pekiştirmek istemişler. Ama birkaç yıl sonra araları açılmış ve 1008 yılında çıkan savaşta KaraHanlılar yenilgiye uğramış ve Ferarud (nehrin yukarısı) denilen, bölgeye çekilerek bu bölge de Horasan'dan ayrılmıştır.

1040 yılında yeni bir Türk devleti ortaya çıkıyor.¹⁷ Selçuklu devleti, İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya kadar giden topraklar da egemenliğini kuruyor.

Sultan Sencer (1117-1156) hükümeti döneminde, Gaznelileri'in toprakları, Maveranuehr, Harezm, İran'ın bütün doğu bölgeleri ve genelde İran platosu, İran adıyla tanındı.

12. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu devrildi.

Harzemşahiler egemenliği ele almış, 1210 yılında Karahataylı devletiyle yaptığı savaşta galip gelmiş ve Maveranuehr'i ele geçirmiştir. Ama bu devlet bir süre sonra Moğalların saldırısına uğramış ve ortadan kalkmıştır.¹⁸

¹⁴Verehram, s.171-191.

¹⁵ Mehdi Seyyedi, **Nimi Ze Forghane Nimi Ze Torkestan** (Yarım Türkistan'dan Yarım Fergana'dan), Meşhed, Astane Ghodse Rezevi, 1992.s. 147.

¹⁶ Verehram, s.114.

¹⁷ Seyyedi, s. 155.

¹⁸ Verehram, s.286.

Orta-Asya: Moğol istilasından Timurlulara Kadar

1217 yılında Moğollar Sir Derya bölgesini ele geçirerek Harzemşahiler'le komşu olmuşlardır. 1219'da Cengiz Han'ın iki yıl boyunca Horasan bölgesine yaptığı saldırılar bölgeyi tamamen yıkıntı haline getirmiştir. Herat, Merv, Belh, Tus, Nişabur gibi kentler tamamen viran olmuş, Buhara, Harezm, Fergana, Hocent ise yarı çökmüş bir haldeydiler.¹⁹

1227'de Cengiz Han'ın ölümüyle, ele geçirdiği topraklar dört oğlu arasında bölündü. Bu bölünme sonucu Cogatay Hanedanı Maveraunnehr egemenliğini ele geçirdi²⁰

İlhanlı dönemi ise Holaku Han'ın, Abbasi halifelerinin topraklarına saldırılarla ve bu saldırılarda çıkan bazı olaylar sonucu bu bölgelerde, İran kültürünün canlanmasını ve İslamın gelişmesini görüyoruz.

Holaku Han 1253'te Horasan bölgesini ele geçirerek İran'a geçmiş ve İran'da 177 yıllık İsmailiye egemenliğine son vermiştir.

Holaku Han'ın Irak'a yaptığı saldırılar ve Bağdat'ı kuşatması nihayet Abbasi Hükümeti'ne 1258'de son vermiş oldu. Holaku Han kendisi 1265 yılında İran'da öldü. Daha sonra gelen hükümetler 1336 yılına kadar sürdü. Son olarak İlhanlı Ebu Said'in iktidarı kaybetmesi ile Cengiz Han sülalesinden olan hükümetler de bitmiş oldu ve güç yeniden yerel yönetimlere geçti.²¹

¹⁹ Verehram, s.241-260.

²⁰ Grusset, s. 417.

²¹ Verehram, s.276-283.

Orta-Asya'da Timurlular Dönemi

Moğollar tarafından yıkılıp, yakılan kentler daha bu yıkıntıları onarmayı becerememişken, Timur, yeni saldırılarla bir daha bölgeyi yıkıp geçti.²²

Timur 1336 yılında Keş'te(Yeşil kent) doğdu. Harezm bölgesine yaptığı sürekli saldırılarla o bölgeyi ele geçirdi. Samerkent'i başkenti yaptı ve kısa bir zaman içerisinde bütün Maveranunehr'i egemenliği altına aldı. 1405 yılında öldüğü zaman, İran dahil büyük bir bölgeyi haleflerine bırakmış oldu.

Son Timurlu Şehzadesi hükümeti 1507 yılında sona ermiş ve yeniden iktidarı yerel güçler devralmışlar.²³

Orta - Asya' da Yerel Hükümetler Dönemi

1500-1501 yıllarında Mohemmed Han Şeybani , Şah Budak'ın oğlu, Şeybani Hanedanlığını kurdu. Mohemmed Han Şeybani'nin egemenliği, İran'da Safevi hükümetine rastlamaktadır.²⁴

Şah İsmail Safevi ile Mohemmed Han Şeybani arasındaki Şii-Sünni çatışması 1511 yılında Mohemmed Han'ın öldürülmesi ve egemenliği altında olan bölgenin Safeviler'e geçmesi ile sonuçlandı.²⁵

Şeyban ailesi bölgede iktidarlarını gayri resmi olarak 1599'a kadar sürdürdü (Samerkent ile Buhara'da)

Nader Şah Afşar ise 1740'da bölgede çıkan ayaklanmaları bastırmak üzere bölgeye asker gönderdi ve bölgeyi fethetti. Bölgede kendine bağlı yöneticiler tayin etti.

²² Edareye Entişare Esmad, s.7.

²³ Verehram, s.286.

²⁴ Edareye Entişare Esmad. s.g.

²⁵ Grusset, s.791

Böylece bütün Harezmi ve Buhara o tarihten yedi yıl boyunca (1747'e kadar) İran devletinin kontrolüne geçti.²⁶

Kaçar dönemi ise bölge halkının huzur bulamadığı bir dönem oldu. Bazen İran egemenliğine ,bazen de Rus egemenliğine geçerek hayatlarını sürdürmeye çalışmışlar.

Nihayet Abbas Mirza, İran'ın doğu bölgesinin güvenliğini sağlamış oldu. 1833'de Horasan'ın Emirabad, Guçan , Torbet ve Terşiz Kaleleri ve Türkmenistan'da Serehs kalesini ele geçirdi. Bu hareket Hive Han'ının korkmasına ve kaçmasına neden olmuştur.

Kaçar dönemi, Orta-Asya Hanlıklar ile ilişkilere geniş olarak yer verilecektir.²⁷

Orta -Asya'da Rus Politikası

Orta -Asya ile İlişkilerin Başlangıcı

16.yy' dan beri Rusya,Orta-Asya bölgesiyle ilgilenmekte idi.

Çar Ivan'ın (1556)ordusu AstraHan'ı işgal etmek bölge ile olan ilişkilerin başladığını ve bölgeye olan ilgi ve dikkatin arttığını görüyoruz.²⁸

1565 yılında bir kaç Rus heyeti Samerkent , Hive ve Buhara'ya gönderildi Aynı dönemde Orta-Asya Hanlıklarından da Moskova'ya ticari heyetler gitmiştir .Bu heyetler, Moskova hükümetinden bazı imtiyazlar almak ve bazı puanlar kazanmak istemişler.

²⁶ Verehram, s.299.

²⁷ Sanem Kazerouni, *Asiya'ye Merkezi –Ayendeye Mobhem* (Orta-Asya Belirsiz Gelecek)Tehran, Neşre Gozineş, 1997, s.4-27

²⁸ V.L.Massalskii, *Turkestanskii Krai, Rossiia Polnoe Geograficheskoe Opisanie Nasheyo Otechestva*, St. Petersburg. A.F.Davrien, 1913, Vol. 13.

Ama bölgeye giden ilk yabancı 1558-59'da Jenkinson adlı bir İngiliz tüccar idi.

1619'da Rusya iç işlerinde düzeni sağlamış ve sükuneti geri getirmiş, Buhara Emiri yeni Rus Çarı Mihail Feodorovich Romanov ile temasları başlamak üzere Moskova'ya bir elçi gönderdi.

1621 'de ise Moskova ona karşılık, Ivan Khokhlov adlı kişiyi Buhara'ya temsilci olarak gönderdi. Ama karşılıklı kazançlar o kadar kısıtlı ve şartlar ve koşullar yolculuk için o kadar zordu ki bu ilişkiler kalıcılık ve süreklilik kazanma imkanı bulamamıştır. Temaslar sınırlı ve geçici olmuştur.

Ruslar, doğuya Sibiriya'ya doğru ilerlemelerinde Pasifik'e vardılar. Hazar Denizi kıyılarında bulunan AstraHan Liman kentinden 1669'da (Burası Ruslar'a aitti) bir Rus eşrafzadesi Hive'ye gönderildi.

Aynı yıl Pazohin kardeşler de Buhara ve Belh'e gönderildiler.

1675'de ise Vasili Davidov adlı Rus görevlisi ve beraberindeki heyet Buhara'ya vardılar.

Büyük Petro döneminde, Rusya'yı modernleştirme ve batıya yakınlaştırma çabalarının yanısıra Orta-Asya'ya olan ilgi biraz daha arttı.

Doğal meraklılık ve bu ülkelerle ticari ilişkiler kurma isteğinin yanısıra batılı devletlerin sömürgeci politikalarını öğrenmek, Rus Çarı'nı etkiledi. Çar Orta-Asya konusunda daha aktif politika izlemeye karar verdi. (1695)

Bu dönemde, Rus Tüccarları Orta-Asya seferlerine çıkarak ilişkileri, çok yoğun olmasa bile devam ettirmişler.

Büyük Petro'nun ilgisini bölgeye arttıran iki önemli değişiklik: 1700 yılında Orta -Asya'da Amu -Derya kıyılarında altın bulunmasına dair söylentiler ve ikinci konu ise Hive Emiri, Şah Niyaz'ın beklenmedik önerisi ve Çar'a, Rus himayesi altına girme isteğini iletmesi idi. Şah Niyaz o sıralar, iç savaşla başı dertteydi. Bölgenin tümünü içine çeken feodal savaşlardan birinin tam ortasındaydı .

Büyük Petro ise tam o sıralar, İsveç ve Osmanlı ile savaşıyordu. Bu yüzden, konuyla ilgili olumlu bir karar vermeği geciktirdi.

1715'te kazak steplerine bir ordu gönderdi. 1716'da İrtiş kıyılarında birkaç askeri kale yapıldı.

1717'de 60665 asker ile Prens Çerkaski komutasında bir ordu Hive'ye doğru hareket etti. Ordu için, 250 bin Ruble harcanmıştı. Bu ordunun görevi, Amu-Derya kıyılarını araştırmak ve eğer olursa nehrin akışının yönünü Hazar Denizi'ne akacak biçimde değiştirmek idi. Bu görevi yapabilirlerse, nehrin denize aktığı bölgede bir de kale yapmaları emredilmişti .

Çerkaski , daha sonra Hive ve Buhara Hanlarını ikna edip, muhafızları arasına kazak kabilelerinden olan bir kaç kişi almalarını sağlamalıydı . (Kazak kabileleri Ruslarla iyi ilişkiler içindeydiler)

Hiveli'ler, Ruslar'a gönderdikleri himaye isteğini, savaş sırasında yapılmış ve o kritik zamana ait, şimdi ise geçersiz olan bir istek olarak değerlendirmişler . Onlar, Rus Ordusu'nu iskan ettirme bahanesiyle küçük gruplara ayırmış ve sonrada hepsini katletmişler, çok az kişi kaçabilmişti. Bunlardan bazıları çöllerde açlık veya susuzluktan ölmüş ve çok az sayıda insan Rusya'ya geri dönebilmiştir.

Bütün bu seferden geri kalan tek şey, Hazar'ın doğu kıyısında yapılmış olan küçük bir kale idi. Bu kale iki yıl sonra boşaltıldı.

Hive'ye asker gönderme, faciayla sonuçlandı. Çar, buna üzülmedi. 1718'de yeniden Buhara'ya gönderdiği bir temsilci 1725'e kadar yani Çar'ın öldüğü yıla kadar orada kaldı.

Çar'ın ölümü ve İran'ın , Hazar kıyılarını Rus askerden arındırması, 1732 yılından itibaren bir süre Ruslar'ın Orta - Asya'yla ilgili çabalarının durmasına neden oldu. Ruslar, bir süre için Orta-Asya Hanlıklarını bir kenara bırakıp bütün dikkatlerini kazak steplerinde nüfuzlarını arttırmaya yönelttiler.

Bu bölge, çok seyrek nüfusu olan, Orta - Asya ile Sibiryaya arasın da kalan bir bölge idi.²⁹

Orta - Asya Hanlıkları'nın Ortadan Kalkması

İki dönem İran-Rus savaşları bittiğinde, Rusya artık bütün Kafkasları ele geçirmiş oldu. Türkmençay Muahidesi 1828'de (1244h.g.) yapıldı. Rus devleti, İran Körfezi ve Hindistan'a doğru izlediği genişleme ve yayılmacı politikasını, bu defa Orta-Asya üzerinde uygulamak istemiştir. Böylece, büyük güçler arasında, siyasi ve askeri çatışmalarla yeni bir dönem açılmış oldu.

Orta-Asya ile Ruslar'ın ilk defa ilgilendiği, Büyük Petro (1672-1728) hükümlerine rastlamaktadır.

Petro, Hive Hanı ile yaptığı bir antlaşma üzerine bir grup Rus askerini, Hive'ye göndermiştir.

Hive Hanı tam o sıralar vefat etmiş, Rus askerleri ise Han'ın yerine geçen yeni hükümlerle karşılaşmışlar ve askerlerin hepsi öldürülmüştür.³⁰

²⁹ Abolhasan Şirazi, s..30-46

³⁰ Alexandre Bennigsen, "Asiya'ye Miyane der Doreye Hukumete Rusiye Tezari ve Şorevi (Orta-Asya Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Döneminde)", C.I, çev. Kave Beyat, **Asiya'ye Miyane**, Deftere Pejuheşhaye ferhengi, 1993, s. 69-97.

Ruslar, aldıkları bu yenilgiden sonra, Kırgız topraklarına doğru yayılmak için harekete geçmiş ve Orenburg'da karargahlarını tesis etmişler.³¹

Ruslar Orenburg'a Yerleştikten sonra, arasıra Özbek saldırılarına maruz kalmış, bu yüzden 1839'da Kont Provski komutasında Hive'ye bir ordu göndermişler . Özbeklerle çıkan savaşta hava şartları nedeniyle Ruslar yenilgiye uğramışlar. Bu olayda, İngilizler'in aracılığı ile Ruslar ve Özbekler arasında 1849'da (1258 h.g.) bir antlaşma yapılmıştır. Antlaşma gereği, Özbekler, Ruslarla aralarında konulan ve belirlenen sınırı geçmemeye kabul etmişler.

Ruslar bu savaşı kaybetmişler ama bu saldırı Orta-Asya Hanlıkları için bir tehlike alarmı idi.³²

Rusya, Kırgızların yaşadığı geniş çölleri ele geçirmiş ve 1847'de (1264h.g.) bölgede büyük askeri tesisler kurmuştur. Bu Şekilde Hukent Hanlığını ele geçirmek için planlar yapmaya başlamışlar .

Hukent Hanı bütün gücüyle, Ruslara karşı direnmiş ve Rus kuvvetlerinin, Seyhun vadisinden daha ileri gelmelerini önlemek istemiş, ama Ruslar'ın önüne geçmemiştir.³³

Ruslar'ın, Orta - Asya ile ilgili yayılmacı plan ve hareketleri, Kırım Savaşı patlak verince (1854-1856) bir süre durakladı.

Rusya, Savaşı kaybedince , İran Şahı'nın zaafı ve öte yandan İngilizler'in dikkatinin Hindistan'da patlak veren problemlere yöneldiği fırsatını kullanarak, Ceyhun vadisinde ilerlemeye devam etmişler.

³¹ Araz Mohemmed Sarlı, “**Tarikhe Torkmenestan** (Türkmenistan Tarihi)”, C.I. Tehran, Vazerete Umure Khareje, 1994, s.61-64.

³² Richard Pierce, “Teserrof ve Edareye Torkestan Be Deste Rusha (Türkistan'ın Ruslar'ın Eline Geçmesi ve İdare Edilmesi),” C.I.çev. Kave Beyat, **Asiya'ye Miyaneh**, Deftere Pejuheşhaye

³³ Mehmud Mehmud, “**Tarikhe Revabete Siyasiye İran ve Engelis Der Gherne Nuzdehom** (19.Yüzyılda İran-İngiliz İlişkileri)” C.3, Tehran, Eqbal, 1999,s.845.

Nasreddin Şah'ın hükümeti ve işlerin Emir Kebir gibi vatansever ve olgun bir insanın eline geçmesi, Orta - Asya Hanlıklarını Ruslara karşı İran desteğine ümitlendirdi. Bu sevinç uzun sürmedi. Bir süre sonra, Emir Kebir, Şah'ın emri ile önce görevinden uzaklaştırıldı ve daha sonra da öldürüldü.

Yeni Sadrazam, Mirza Ağa Han Nuri, Emir Kebir'in başlattığı girişimlere devam etmedi. Böylece Rusya'nın yayılmacı hareketleri hızlandı.

Akderbend Savaşı İran ordusu ile Hive güçleri arasında çıkmış. Bu savaşta Hive Hanı öldürüldü ve savaş İran'ın başarısı ile sonuçlandı. Bir süre Türkmen bölgelerinde huzur sağlanmışsa da 1860'da (1277h.g.) Merv Savaşı ve savaş sonunda İran'ın yenilgisi ve Merv'in elden gitmesi ortamı yeniden karıştırmıştır. 1864 yıl sonlarına doğru, Rus ordusunun bir grup asker, Kızılsu (Krasnouodsk) kasabasına doğru yola çıktı. Ruslar, o kasabada bir karargah tesis etmeği düşünmüşler. Böylece İran'ın Aşurade adasını askerlerden boşaltarak, İran Hükümetini de memnun etmiş olacaklar. İran hükümeti, Rus gemilerinin, Aşurade'de olmasından hoşnutsuz olduklarını sürekli Ruslara belirtmişler.³⁴

Kızılsu (Krasnouodsk) kasabasının Rus kuvvetlerince işgal edilmesi İran hükümetini tedirgin etmiştir. İran hükümeti, Tehran'daki Rus elçisini bu konuda müzakere için çağırılmış, bu müzakerelerde Rus elçisi, İran'ın , Türkmen bölgelerinde, hiç bir egemenlik hakkı olmadığını belirterek, Türkmenler'in Kendilerini ne İran ve ne Rus tebası olarak gördüklerini söylemiştir. Bu şekilde, Rus elçisi, Nasreddin Şahı , Etrek Nehri'nin ötesindeki bölgelerde hiç bir iddiası olmamasına ikna etmiştir.³⁵

1864'te (1281 h.g.) Türkistan (Yasi) Kenti ve daha sonra Çimkent ve 1865'te (1282 h.g) Hukent Hanı'nın egemenliğinde bulunan Taşkent, Ruslar'ın eline geçti.³⁶

³⁴ Firuz Kazemzade, **Rus ve İngiliz Der İran** (İran'da Rus ve İngilizler), çev. Menuçehr Emiri. Tehran, Entesharat ve Amuzeşe Enghelabe Eslami, 1992, s.10.

³⁵ Sarlı, C.I., s.156.

³⁶ Mehmud, C.3, s.846.

1868'de (1285 h.g.) Samerkent'i Rus kuvvetleri işgal etti. Bir ay sonra Rus ordusu, Romanovski komutasında, Buhara güçleri ile çıkan savaşta, savaşı kazandı ve 18 Temmuz 1868'de (1285 h.g. Safer ayı) Buhara Emiri ile yapılan antlaşmada Buhara, Rus himayesine geçmeği kabul etti.³⁷

Ruslar'ın bu hızlı ilerlemeleri, İngiliz politikacılarını iki gruba böldü. Bazılarına göre Ruslara karşı ve Hindistan'ı Korumak amacıyla hemen Afganistan'ı ele geçirmek gerekiyordu, İran'ı ise tampon bölge olarak kullanmak için desteklemek ve güçlendirmek lazımdı.

Öte yandan diğer grup, Rusları daha fazla kışkırtmamak için, bir süre sessiz kalma gerektiğini savunuyordu. İkinci grubun baskın çıkması ile İngiliz devleti, Ruslara karşı, pasif kalmayı seçti.

Bu arada, bazı İngiliz devlet adamları, Orta - Asya'da Ruslarla komşu olmayı, vahşi Hanlar'ın sürekli saldırılarına karşı ypratıcı savaflara girmeğe tercih ediyorlardı. Onlara göre, Ruslar, medeniyeti bölgede yayarak, Müslümanların , gelişmesini sağlayabilirlerdi.³⁸

İngiliz parlamentosunda liberallerini 1868'de Kazanması ile İngilizler'in, Rus yayılmacılığına karşı tutumları değışti . Artık İngilizler'in öğrenmek istedikleri, Ruslar'ın, Orta - Asya bölgesinde, nereye kadar ilerlemeyi amaçladıkları idi.³⁹

Ruslar'ın, Ceyhun'un Ötesinden, Horasan'a doğru göz çevirdiklerini gören İran Hükümeti, İngilizlerden yardım istemiştir.

İran Şahı , Rus olası saldırılarına karşı, bir şekilde İngiliz desteğini sağlamak amacıyla yaptığı girişimler İngilizler'in suskunluğu ile sonuçsuz kalmıştır.

³⁷ Perce, s.91.

³⁸ Tegi Nesr, "İran Der Berkhord Ba Estemargeran Az Aghaze Gajariye ta Payane Meşrutiyet (Kaçar Döneminden meşrutiyete Kadar İran'ın Sömürgecilerle Çatışması)", Tehran, Şerkete Moellefan ve Motercemane İran, 1984, s.338

³⁹ Kazemzade, s.12.

Britanya'nın İran Elçisi, Albay Ravlinson'un İran Dışişleri Bakanı'na söylediği şu sözler: "İran'ın gerçek garantisi, Rus ve İngiliz güçlerin arasındaki rekabet ve kıskançlıklarda saklıdır. Eğer, İran hükümeti, akılcı davranırsa ve bu iki güç arasında dengeyi sağlayabilirse o zaman ülkenin bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruyabilecektir".⁴⁰

10 Kasım 1869'da Kızılsu Kasabası (Krasnouodsk) Rus güçlerinin eline geçti. Bu İran'ın hoşnutsuzluğuna ve itiraz etmesine neden oldu. İran devletine göre Rus sınırları Kızılsu kasabasının kuzeyinde kalmıştı, Ruslar bu kasabayı işgal ederek, İran topraklarına girmiş oluyorlardı. Tehran'daki Rus elçisi, A.F. Beger, İran sınırının Etrek Nehri olduğunu savunuyor ve Türkmenler'in bağımsız bir millet olduğunu söylüyordu.

Böylece, Nasereddin Şah'ın Horasan Valisine gönderdiği yazıda, Ruslar'ın, Kızılsu'da kuracakları tesisatın, İran için, bir problem olmadığını belirtmiştir. Kızılsu dosyası, bu şekilde kapanmış oldu. Ama bu olay, Ruslar'ın Hive'ye saldıracaklarını gösteren bir işaret idi, ve Hive'ye yapılacak hareketin ön adımı sayılırdı.⁴¹

İngiliz hükümeti bu olaydan dolayı telaşlanmış, Paris Barış Antlaşması ile İran'dan ayrılan Herat'ı İran'a geri vermek ve İran ordusunu güçlendirmek için uzmanlar göndermek istemiş, Britanya'nın siyasi yapısındaki anlaşmazlıklar sonucu bu kararlar uygulanmamıştır.⁴²

1869'a (1286h.g) kadar, Rusya'nın Hive ile ilgilenmediğini görüyoruz. 1873'te (1290h.g) yapılan Rus-İngiliz sınır antlaşması ile Ruslar'ın, Hive'yi istila etme yolları açılmış oldu.

⁴⁰ a.g.e., s.15.

⁴¹ a.g.e., s.16-17.

⁴² a.g.e., s.19-20.

Ruslar önce, Hive Hanı'na , cezalandırıcı bir takım uygulamalarla harekete geçtiler.⁴³

1872'nin son ayında, II.Alexander'in de bulunduğu bir konferansta, çar Orta-Asya'daki Rus kuvvetleri komutanı General K.P. Kaufmann'a, Hive'yi istila etmek için Emir verdi. Bu konferans sonunda, Ruslar'ın Hive'ye saldırısı kesinleşti.

Hive Hanı , Rus saldırı planlarının kesinleştiğini duyunca, temsilci olarak bir kaç kişiyi İngilizler'le görüşmek ve yardım almak için Hindistan'a gönderdi.⁴⁴

İngilizler, Rusya ile yaptıkları anlaşmaya güvenerek, Hive'nin bu yardım isteğini geri çevirdiler.

Hive'nin İngiliz yardımından umudu kesilince Ruslar'la savaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Ruslar, Mayıs 1873'te kenti istila ederek Ceyhun Nehri'ni geçmiş oldular.

Hive'yi ele geçirmek, Ruslar için iki yönden önemliydi. Birincisi, Türkistan'da ele geçirilen toprakları korumak için, diğeri ise Hive'de yapacakları askeri tesisat yardımı ile Türkmen bölgelerini de istila etmek içindi.

İngilizler'in tehlikeyi hissetmeleri, onları İran ile pazarlığa sevketti. İngiliz devleti artık diplomasi yoluyla Rusya'yla anlaşmayacağını farketmiş ve özellikle de Merv bölgesini Rus işgalinden korumak için İran ile işbirliğine girmek istemiştir. Merv, Afganistan'ın giriş kapısı sayılırdı.⁴⁵

İngilizler'in bu planları Lord Northbraok⁴⁶ tarafından geri çevrildi.

⁴³ Mehmud, C.3, s. 1059 – Sarlı, C.1, s.179.

⁴⁴ Kazemzade, s.22-23.

⁴⁵ Sarlı, C.1, s.205.

⁴⁶ Britanya'nın Hindistandaki Hükümet Başkanı.

Northbraok'a göre İran hükümetine yapılan her türlü yardım, İngiliz yandaşı olan Afganistanı rahatsız edecekti, Zaten İran hükümeti öyle bir fesat içinde bulunuyordu ki hiç bir yardımın artık faydası olamazdı.⁴⁷

İran Hükümeti İngiliz yardımına güvenmiş, tam bu sıralar, Rus kuvvetlerinin Etrek Nehri kıyısındaki, Karakale kasabasına 1876 'te saldırı haberini almıştır . Bir kere daha İran'ın itirazları , İngiliz'in sessizliği ile karşılıksız kaldı.

Ruslar, İran'ın itirazlarına karşı, bu askeri girişmelerin, sonucunda İran'ın sınırlarında , emniyet ve huzurun sağlanacağını belirterek, artık Şah'ın bir sürü para sarfederek bölgede huzuru sağlamak için orda göndermesine gerek kalmayacağını beyan etmişler.⁴⁸

Hukenetli'lerin Ruslara karşı başkaldırıları , General Kaufmann'ın komutasındaki 50 bin Rus askerinin gücü ile bastırılmıştır . Kentten kaçanlar ise General Skoblev'in askerleri tarafından katledildi.⁴⁹

II. Alexander, verdiği demeçte, Hukent halkının, Rus tebası olma arzusunu yerine getirmek için, bu bölgenin Rusya' ya ilhak edilmesine emrediyorum, bundan sonra Rus İmparatorluğu içerisinde Fergana eyaleti olarak adlandırılacak, diyerek bu ilhakı dünyaya duyurmuştur.⁵⁰

1877 ilk baharında Rus-Osmanlı savaşı çıkınca, İngiliz devleti Osmanlı'nın yardımına koştu. Buna karşı, Rusya, Afganistan'a General Stoletov komutasında bir grup gönderdi.

⁴⁷ Kazemzade, s.25-16.

- Mensur Ettehadiye, Guşehayi Az Revabete Khareciye İran (İran'ın Dış İlişkileri), Tehran, Agah, 1976, s. 229.

⁴⁸ Nesr, s.29-30.

⁴⁹ Pierce, s.110-111

⁵⁰ Kazemzade, s. 32.

Stoletov, Temmuz 1878'de Kabil'e vardı ve Ağustos ayı Emir Alişir ile bir antlaşma yaptı. İngilizler'in buna karşı gönderdikleri temsilcileri Emir Alişir kabul etmemiştir. Bu olay iki güç arasında yeni bir krize yol açtı. 1878 Berlin Kongresi, bu krizi ortadan kaldırdı.

Ruslar, Afganistan olayında İngilizler'in kesinlikle harekete geçeceklerini anlamışlar. Onlar bağımsız bir Afganistan'ın kendileri için İngiliz egemenliğinde olan bir Afganistan'dan daha yararlı olacağını düşünmüş ve geri adım atmışlar.

Türkmenistan

Türkmenistan Cumhuriyeti, Orta - Asya'nın güney batısında, Amu Derya ve Hazar Denizi arasında çöllük ve kurak bir bölgedir.

Kuzey'den Kazakistan, Kuzey-doğu'dan Özbekistan, Batı'dan Hazar Denizi, Güney'den İran ve Güney-doğu'dan Afganistan ile komşudur.

Yüz ölçümü 488100 km² dir. En kuzey noktası ile en güney sınırın arası 650 km ve doğu ile batı sınırı arası 110 km dir .

Demiryolu ile Hazar Denizi kıyısı ve Özbekistan'a bağlıdır .

Türkmen adının ortaya çıkışı

Bazı tarihçilere göre, Türkmen adını kullanan ilk kişi tanınmış coğrafyacı Mukaddesi idi. Mukaddesi, eserlerinin birinde, İsficab çevresinde iki gruptan söz etmiştir. Bunlar, Türkmenler'e karşı sınır muhafızlarıymışlar,

Bazı araştırmacılar, örneğin Rus tarihçisi Barthold , İslamı kabul etmiş Türklere, Türkmen demiştir. Ona göre bu terim mezhebi e ilgili ortaya çıkmıştır

: "İsficab'ın güneyi, güney - batısı ve Farab'ile Taşkent meraları, İslamı yeni kabul etmiş Türklerin işgalindedir,⁵¹ Selçuk, İslamı kabul etmiş ve Seyhun kıyılarında yaşamakta olan Türkmenler'le birlikte ve onların yardımı ile 10. yüzyıl sonlarında bölgeyi ele geçirdi"⁵²

Türk İslam Ansiklopedisi şöyle yazıyor: 11.yüzyıl başlarında bölgede Müslümanlığa inananların sayısı arttı ve yüzyılın ortalarında artık Oğuzların çoğu İslam dinini kabul etmişlerdir, Oğuzların İslama geçmesi, onların siyasi başarıları ve İslam ülkelerine göç etmeleriyle bağlantılıdır. Diğer Müslümanlar, Müslümanlığı kabul eden Oğuzlara Türkmen dediler, yani Müslüman Türk.⁵³

Cambridge, İran Tarihinde, Oğuzlarla ilgili verdiği bilgilerden sonra Türkmen kelimesini şöyle açıklıyor: Türkmen kelimesinin siyasi bir anlam mı, yoksa ırksal bir anlam mı taşıdığı tam olarak belli değil, ama 11. yüzyıl sonrası bu ad güney - batı Türklerine yani Oğuzlara ve Kıpçaklara ve verilmiştir .

Aslında, Türkmen kelimesi siyasi veya mezhebi yönden daha ziyade ırksal yönden kullanılmıştır.

Farsça ansiklopedik sözlükte, [Farhang-e Dekhoda], Türkmen maddesi altında şöyle anlatılmıştır: Türkmenler eski İran kökenli kavimlerin soyundan (sitler ve sermeter) doğuda Sir Derya'nın aşağı kıyılarında yaşayan ve göçebe hayatı sürdüren (Turanlılar neslinden) ve Türk dilini kullanan insanlardır.⁵⁴ Bu kavimler 8. ile 10. yüzyıllar arası Maverannehr'de yaşamış ve dilleri yavaş yavaş Türkçeye çevrilmiştir. Görünüşleri yönünden, Moğolistan Türkleri ile ayrılık gösterdikleri için onlara Türkmen (yani Türk gibi, Türk'e benzer) demişlerdir.⁵⁵

⁵¹ Tekmil Homanyun, s.35.

⁵² V.V.Barthold, **Tarikhe Torkhaye Asiya'ye Merkezi** (Orta-Asya Türkelerinin Tarihi), çev. Gheffar Hoseyni, Tehran, Neşre Tus, 1997, s. 119.

⁵³ ----- , **Turkestan-name** (Türkistan-Name), çev. Kerim Keşaverz, Tehran, Bonyade Ferhenge İran, 1971, s. 547.

⁵⁴ Ali Ekber Dehkoda, **Loghatname'ye Dekhoda** (Sözlük), C.4, Tehran, Daneshgah Tehran, 1964, s. 610-611.

⁵⁵ Reşid-eddin Fezlullah, **Cameol-Tevarikh** (Genel Tarihi), der. Behmen Kerimi, Tehran, Eqbal Neşre İranşehr, 1988, s. 121-122.

Türkmen kelimesi, Tung-Tien, Çince Ansiklopedisin'e göre 8.yy'da kullanılmıştır. Çoğu açıklamalarda Müslüman Oğuzlara verilen ad olarak tanımlanmış. Türkmen kelimesi, 8. Yüzyılda bu kavimlerin daha İslam'a geçmedikleri için, doğru gözüküyor. Türkmen terimi, bazı İranlı kavimlerin Türkçe konuşanlarına verilen addır.⁵⁶

16. Yüzyıl ve Sonrası Türkmenler

15. Yüzyıl sonunda Özbek Mohemmed Han Şeybani son Timurlu hükümdarını yenilgiye uğratmış ve böylece bütün Orta-Asya'yı ele geçirmişti.

16. Yüzyıl başlangıcı, Kazakların güçlenmesi ve Şah İsmail Safevi'nin ayaklanması sonucu Özbeklerin ilerlemesinin önü kesilmiş oldu.

1510'da İran güçleri Özbekleri Merv yakınlığında yenilgiye uğrattı.

Böylece iki bağımsız Hanlık birisi Samerkent ve Buhara'da ve ötekisi de Harezmi (Hive) 'de ortaya çıktı.

Hive Hanlığı'nın oluşması, Türkmen tarihinin önemli bir olayıdır. Özbekler ve Türkmenler Hive 'ye yerleştiler.

Abul Gazi* ye göre Türkmenler ve Özbekler arasında kin ve kıskançlık vardı. Han ne zaman birine doğru yönelmişse mutlaka öteki kavimden tepki ile karşılanıyordu.⁵⁷

⁵⁶ **Torkmenistan** (Türkmenistan), İran İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı Raporu, Tehran, 1995, s. 10-12.

⁵⁷ Abul Gazi, **A.General History of Teh Turks, Mogols and Tatars**, London, 1730, P431.

*Onun Yazdığı tarihi eser, o dönem için Türkmen tarihinin tek kaynağı sayılır.

Hive Hanlığı'nın Özbek ve Türkmen kavimleri arasında ortak oluşu, en azından Türkmenlere bir çok problemler de yaratmıştır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Özbek-Safevi** savaşları ve Buhara Hanlığına karşı saldırılarda.

Mangışlak ve Balhan'da yaşayan Türkmenler öteki Türkmenler'e göre daha rahat ve problemsiz bir yaşam sürdüler. (Harezmi, Horasan ve Esterabad'da yaşayan Türkmenlere göre)

Mangışlak Türkmenler'i aşağı yukarı 600 yıl barış içinde yaşadılar. Bunlar Salur boyundan olup Tekke ve Yamudlar ise onların devamı sayılırlar .

Tekke Türkmen boyu, yavaş yavaş Mangışlakta güçlendi. Yamudlar ise Kopet Dağı ve Hive 'de etkili oldular .

İran'da, Horasan ve Esterabad Türkmenler'i öteki kavimlerle savaşmak mecburiyetinde kaldılar. Türkmenler İran hükümetiyle dostluk arayışları içindeyken bu fazla sürmedi.

Nadir Şah'ın iktidara gelmesi ile Türkmen kabileleri ve öteki kabileler arası, yeniden açıldı.

Nadir Şah, Avşar boyundan bir Türkmen idi. Türkmen sınırı yakınında Deregez'de doğdu. İlk başta, Horasan bölgesindeki hükümdarlarla savaştı . İlk askeri hareketin Guçan Kürtleri yardımıyla, Nesa ve Devran Türkmenler'i'ne karşı gerçekleştirdi. Türkmenler'i yenerek egemenliği altına geçirdi. Buhara ve Hive'ye saldırılar neticesi olumlu olup 1704 'te bu bölgeler de fethedildi .

Böylece 18. yüzyıl başları, Türkmenler'e saldırılarla geçti.

** 1600 yılında Şah Abbas Safevi onbinden fazla Kürt ailelerini İran'ın güney –batı sınır bölgesine göçettirdi ve orada yerleştirdi. Horasan bölgesinde, Türkmenler'le olan sınır bölgesinde, Türkmen Özbek saldırılarına karşı, savunma gücünü yükseltmek için yapıldı.

Nadir Şah'ın hükümlanlık dönemi, Türkmenler'le yapılan savaşlarla doludur .

Nadir Şah , Melek Mohemmed adlı rakibine yenildi ve Türkmenler onun düşmanı ile birleşip ona karşı geldiler. Nadir Şah bu olaya çok sinirlenmiş ve onlara saldırarak çoğunu katletmiştir .

Hive ve Mangışlak fethi, Türkmenler'in Rus topraklarına geçerek mülteci olmalarına neden olmuştur.⁵⁸

Buhara 18. yüzyıl ortalarında, gücüne yeniden kavuşunca komşusu olan topraklara saldırılar düzenlemiştir.

Emir Masum (Buhara'nın Hanı , Şah Morad Lakabini seçmiştir) 1785'te Merv'i istila etti. Şehrin önemli su dağıtım şebekesini yıktı ve bütün Merv sakinlerini Buhara'ya göç ettirdi. Bu göçmenler arasında bazı İranlı topluluklar da vardı. Hala yeni kuşakların Buhara'da yaşadığını biliyoruz.

Türkmenler'in son olarak toplu halde donanmaları, Nadir Şah ve daha sonra Ağa Mohemmed Han (Kaçar) dönemi olmuştur.

18. yüzyıl başlarında Nadir Şah , Türkmen ve Afgan kavimlerin yardımı ile bütün Orta-Asya milletlerine egemen olmuştur.⁵⁹

Türkmenler'in kılıcı olmasaydı, belki de Ağa Mohemmed Han, kendi Hanedanlığını kuramazdı.

⁵⁸ V. Barthold, **Four Studies on the History of Central- Asia**, Leiden, 1962, s.79.

⁵⁹ Elhame Meftah, "Adab-Rosum ve Baverhaye Torkmenha (Türkmenler'in Gelenekleri ve İnançları)", c.IV, NO.11, **Fesname'ye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, 1992, s. 175-180.

Kaçar dönemi, Orta - Asya haritasına bakarsak, coğrafi konumu bakımından, Türkmenler, İran'ın bütün Kuzey sınırlarının muhafızlığını yapmışlar. Kıpçaklar hariç, Orta-Asya'nın en savaşçı kavimleri Türkmenlerdir.⁶⁰

16. yüzyıldan başlayarak su kıtlığı yüzünden Türkmenler'in, Türkmenistan'ın güney vahasına göç etmeleri başladı. 19.Yüzyıl başlarında Tekke boyu, Ahal ve Tecend vahasına , Sarık boyu Merv bölgesinde Salur boyu Tecend Nehrinin üst bölgelerinde yaşamışlar .

Yamutlar, Hive ve Horasan'ın arasındaki bölgede, Ersarı boyu Amu Derya'nın üst bölgelerinde ve Gökkan boyu Etrek ve Gorgan nehirleri arasında yaşamışlar.

Tekke ve Ersarı illeri, Türkmen illerinin en büyüğü, Salur ili ise altı il içersinde en az cemiyeti olan ildir . Türkmenler'in huy ve adetleri yerleşik kavimlerden çok farklıdır.

Yağmacılık ve çapulculuk huylarından dolayı defalarca göç etmek zorunda kalmışlar.

1961'de, İran'a yaptıkları saldırı başarılı oldu. Buhara ve Hive pazarları, İranlı esir kölelerden dolup taşmıştı. Bu dönem, Tekke ili diğer Türkmen illerinden güçlü olmuştur. Merv kentini Sarıklardan almıştır. Sarıklar ise Salur topraklarını ele geçirmiş. Salurlar, 1871'de Tekke ili ile birlik olmuştur.

Böyle kritik bir dönemde Rusya, Kazak steplerinin kontrolünü ele geçirmiş ve hızla öteki Hanlıkları çöktürmek için çalışıyordu. Türkmen toprakları , Ruslar'ın kesin hedefleri idi.

Türkmenler'le savaş 1877'de başladı. Göktepe savaşı, Rus galibiyetini kesinleştirdi . Bir süre sonra, Merv , Serehs ve Pendin 'in (Pencdeh) düşmesiyle, Afganistan'a doğru giden yol açılmış oldu.

⁶⁰ Mehmet Saray, **The Turkmens in the Age of Imperialism**, Ankara, 1989, s.21.

Rusya'nın elde ettiği topraklar ve peşpeşe gelen galibiyetleri, İngilizler'i endişelendirdi . İngilizler bunu Hindistan'daki çıkarlarına bir tehdit olarak gördüler.

1885-86 yılları, Rus ve İngiliz devletleri arasında geçen çelişkili dönemdir. Pazarlıklarla geçen bu dönem sonunda nihayet iki büyük güç, Afganistan 'ın kuzey sınırlarını belirlemiş oldular.

Rus - İngiliz Ortak Sınır Komisyon'u oluşturuldu. Bu Komisyon iki devletin onayı ile 1895'te bölge topraklarının paylaşılmasını ve bunun nasıl olacağını belirledi . Böylece Rus sınırının en güney bölgesi belirlendi , ve 100 yıllık bir süre içerisinde Ruslar'ın ilerlemesinin önü kesildi. Bu sınır belirlenmesi sonucu,Türkmenler,kendilerini uluslararası sınırın iki tarafında bölünmüş olarak buldular.

1899'de Maverai Hazar Bölgesi Türkmenlere verildi. Bu topraklar 32 yıl önce Maveraiunehr 'e verilmişti.⁶¹

Ruslar'ın Orta-Asya'da Türkmenistan' a Doğru İlerlemeleri ve Türkmenistan'ın İstilas

Rus devleti, Türkmenler'e karşı 1877'de başlattığı savaşı 1881-84 yılları arasında Merv bölgesine yapılan son hareketle başarılı bir şekilde bitirdi. Türkmen aşiretlerinin direnişini kırmak için, Ruslar Merv'in istilasından önce yapılan başka bölgelere saldırılar sırasında büyük çapta katliamlar yapmışlardı. 1881 yılında General Skoblev tarafından yapılan planda, Göktepe saldırıları sırasında Teke boyundan olan bir çok Türkmen acımasızca öldürülmüştür. Rusya, Türkmenistan'ı istila etti ve Merv ve Serehs bölgelerin düşmesi ile Ruslar'ın Afganistan'a sızmak için yolları açılmış oldu.⁶²

⁶¹ Abolhasan Şirazi, s. 91-93.

⁶² Gholamreza Golizevare, "Türkmenistan Hamsayeye Şomale Şerghiye İran (Türkmenistan İran'ın Kuzey – Doğu Komşusu)" **Mecceleye Pasdar-e Eslam**, c. XII, NO. 139, 1994, s. 40-45.

Türkmenistan tarihinde, çok önemli bir yere sahip olan Göktepe istilasının anlatılması gerektiğine inanıyoruz. Türkmenler batıya doğru göç etmeye başladıkları zamandan beri bir çok zorluk ve şansızlıkla karşılaşmışlar. Onlar nihayet Orta-Asya gibi geniş bir alanda kendileri için bir bölge ihtisas etmiş ve yerleşmişler. Bütün bu göç süresi ve daha sonraları da milli özellikleri ve kendilerine has değerlerini, Töre denilen yazılı olmayan kültürel gelenekleri sayesinde koruyabilmişlerdi. Aslında, Türkmen milleti tüm özellikleri ve ayrıcalıklarını bu Töreyle borçludur. 15. ile 19. yüzyıllar arası Türkmenler Orta-Asya'da Özbek Hanları ve İran Şahlığı arasında sürekli yapılan savaflara katılmak zorunda kaldılar. Nihayet 19. yüzyıla girdikleri vakit Türkmenler'in bu özgürlükçü ve bağımsız davranışları ve artık bu iki tarafın savaflarına katılmama tutumu Hive ve İran tarafından tepkiyle karşılandı. Türkmenler 1810 ve 1820 arasında Ruslardan aldıkları darbeyi onarmaya çalışıyorlardı. Burada Türkmenler arasında bir birleşmeyi görüyoruz. Her zaman parça parça ve dağınık bir şekilde aşiret hayatını yaşayan Türkmenler ortak tehlike karşısında birleşmişlerdir. Türkmen liderleri, Kuşid Han ve Nur Verdi Han idi. Türkmenler birleştiler ve iyi liderleri sayesinde çok kuvvetli olan düşmana karşı savaş verdiler ve özgürlüklerini korumaya çalıştılar. Onlar, çok kısa da olsa bir süre bu özgürlüğü hissetmişler. Ama bu özgürlük her zaman emperyalist Rusya tarafından tehdit ediliyordu. Ruslar 1860'lı yılların ikinci yarısında Hukent ve Buhara Hanlıklarına saldırılar düzenlemiş ve o bölgeleri tehdit etmeye başlamışlar. Rusya'nın istediği ve amaçladığı Hindistan'daki İngiliz kuvvetlerine karşı askeri güç aktarmada üstünlüğü sağlamak idi, Bunun için Orta-Asya'da giriştiği yayılmacı hareketlerinde, uluslararası hukuku çiğneyerek Hukent ve Buhara bölgelerini işgal etmiştir. 1869 yılında Türkmen toprakları Ahal'dan Hazar'ın doğu kıyılarına kadar Rus işgali altına geçti. 1874'te Hive'yi ele geçiren Ruslar Hazar ötesi askeri bölgeyi oluşturduklarını ilan etmişlerdi. Bu arada, Türkmenler artık uyanmış ve yardım aramaya başlamışlar, her tarafa el uzatmışlar. İngilizler'le Afganlar'a yaklaşmayı denediler.

Ama İngilizler, dostça bir şekilde hiçbir yardım veremeyeceklerini belirtmişler ve Afganlara da aynı şekilde tavsiyede bulunmuşlar. İngiliz yardımından

umutlarını kesen Türkmenler, İran'a el uzattıysalar da buradan bir yardım alamayacaklarını anlamış ve hayal kırıklığına uğramışlar. Rusya, bütün Orta-Asya egemenliğini istiyordu. Türkmenler ile Ruslar arasında askeri güç dengesizliği çok belirgindi. Rus kuvvetlerinin başında bulunan General Lomakin, Göktepe'yi sürekli bombardıman altına almış ve saldırılar düzenliyordu. Göktepe 1879'da Türkmenler'in savundukları ilk sığınakları idi. Türkmenler'in kenti savunmaları sonucu, Ruslar, geri çekilmeye mecbur kalmışlar. Türkmenler, Ruslar'ın, geri geleceklerini biliyordu. Rus kuvvetleri Skoblev'in komutasında geri geldiler ve bu defa artık Türkmenler'in karşı koyma güçleri yoktu. Skoblev, Göktepe'yi istila etti ve kaçmak isteyen on bin Türkmen kadın ve çocuğu katletti.

Türkmenler, aldıkları bu son darbeyle artık bir özgür millet vasfını da yitirmiş oldular. Hive'nin işgali ardından yukarıda da söylendiği gibi Ruslar Hazar ötesi askeri bölge oluşturdular. Bu aşamada, İngilizler'in Türkmen bölgelerindeki Rus faaliyetlerine ve oradaki olaylara ilgileri arttı. 1874 sonlarında, Capitan Napier (İngilizler'in çok zeki ve değerli uzman subaylarından) bölgede, Rus faaliyetlerini incelemek için İran'ın Kuzey-doğu sınırına gönderildi. Kapitan Napier, verdiği raporda bölgedeki Rus hareketinin ne denli ciddi olduğunu gösterdi ve İngilizler bu konuda Rusya'dan bilgi istediler. Ne kadar da Ruslar, artık bölgedeki hareketin son bulmuş olduğunu belirtiyorlarsa da İngilizler buna fazla güvenmemekle birlikte karşı harekete de geçmemişler. Burada İngilizler'in Hindistan'ı savunmak için yaptıkları çok ilginç bir planı da açıklamak gerekiyor. İngiltere, Merv'e saldırmak için sürekli İran'ı yöneltiyor ve İran'ın, Türkmen bölgelerini yeniden işgal etmesini istiyor ve bu konuda sürekli İngiliz siyasileri İran'a öneriler veriyorlardı. İngiltere'nin düşündüğü şey şu olabilirdi: Kuvvetli bir İran devletinin, bölgedeki varlığı Herat ile Rus kuvvetleri arasında güvenli bir Tampon bölge oluşturabilirdi. Bu arada çok önemli bir konu gözardı edilmişti o da İran hükümetinin artık Türkmen bölgeleri üzerinde hiç bir iddiasının olmayışı idi. Bu arada Sir Ronald Thamsom (İran'daki Britanya büyük elçisi)şöyle bir öneri vermişti: Thamsom'a göre Merv ve Herat bölgelerinin birleşmesi ve ittifakı, Özellikle de, Türkmenler ve Afganlar her ikisi aynı mezhebe (Sünnilik)

sahip olma yönünden birbirilerine uygun ve uyumlu halklar oldukları, Hindistan'ın güvenliği açısından çok iyi bir ittifak oluşturuyordu. Bu öneri İngiliz hükümeti tarafından kabul edilmedi. Londra Türkmen halkının problemlerini kendi meselelerine taşımak istemiyordu. bu arada Ruslar verdikleri söze itibar etmeden hep Orta-Asya'da gelişmeleri ve yayılma istekleri üzerine planlar geliştiriyorlardı. kont Witte'nin,⁶³ çok yüksek hayalleri vardı. ona göre Rusya Uzakdoğu'yu yeni bir Hindistan'a dönüştürebilirdi ve kendi çıkarlarına uygun olarak orayı düzenleyebilirdi. Witte'ye göre Rusya, Pasifik kıyılarından Himalaya yüksekliklerine kadar geniş bir bölgeye ve bütün Asya ticaretine musallat olabilirdi. Rusya Hindistan'ı ele geçiremez ise de o bölgenin ticaretine el koyabilirdi. Bunun için 4500 millik bir demiryolu hattı Moskova'dan Arthur Limanı'na kadar yapılmalı idi. Ama bütün bu planları suya düşüren bir olay Şubat 1904 yılında oldu. Rusya, Japonya'ya yenildi. Japonlar hem Rus deniz kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar hem de Arthur limanı'na doğru ilerlemeye başladılar. 1905'de, liman Japonlar'ın eline geçti. Rusya, gereken darbeyi almıştı. Artık savaş sahnelerinde hep ilerleyen muzaffer Rus Ordusu yoktu. Rusya konferans masalarına oturtuldu. Bu konferanslarda değişik bölgelerin geleceği belirlendi. 1907'de Rus-İngiliz arasında değişik nüfuz bölgelerini (her biri için) belirleyen antlaşmalar yapıldı. İran, Tibet ve başka bölgelerin durumu da antlaşmalarda belirlendi. Çar Nikolai artık savunma pozisyonuna geçmişti. Dış olaylar haricinde içerde patlak veren büyük bir karışıklık vardı. Bir devrim havası esiyordu ülkede. 1917 devrimi ile doğu cephesindeki herşey yeniden düzenlenecekti. Devrim başkanları, yapılan bütün antlaşmaları geçersiz ilan etti. Büyük oyun sona ermiş görünse de aslında öyle olmadı. Evrensel Marksizm dünya görüşüne sahip olan Rus devrimcileri, Moskova'nın yeni rejimin resmi ideolojisini belirlediler.⁶⁴ Bu ideolojinin temel ve kutsal hedeflerinden birisi kapitalizme karşı savaşım olduğu idi. büyük Oyun kılıf değiştirerek yeniden karşımıza çıkıyordu. Aslında Marksist ideoloji kapitalizme karşı bir savaşım öngörüyorsa da bölge politikası temelde değişmemiş ve yayılmacılık düşüncesini ortadan kaldırmıyordu. Sadece eski sistemleri kapatmak için bir şemsiye görevini yapıyordu.

⁶³ Rus Devletinin bütçeden sorumlu bakanı.

⁶⁴ Fitzory Meelean, **Eastern Approaches**, London, Jonathan Cape, 1949, s.42.

Ahal Sınır Antlaşması

Rusya, İngilizler'in Afganistan'a ilgilerini görünce buna karşı Ahal bölgesini istila etmek için planlar yapmaya başladılar. İngilizler, Rusya'nın planlarından haberdar olunca İran'a konuyla ilgili tepki göstermesi için baskı yapmağa başladılar.

İran devleti resmi bir yazı ile, Rus kuvvetlerinin, Ahal'a doğru ilerlemelerinin durdurulmasını istedi. İran'ın bu resmi itirazı etkili olmadı. Ruslar bölgedeki ilerlemelerine devam ettiler. İngilizler, Türken bölgelerindeki, Rus askeri hareketini şüphe ve merak izlerken, kendileri etkin bir uygulamaya geçmeksizin İran'ı , bu duruma karşı tepki göstermeğe zorluyorlardı. Bölgedeki Rus hareketine karşı İngilizler'in tek yaptıkları Herat'ta nüfuzlarını arttırmak oldu.

1879 yılında Rusya, tam teçhizatlı bir ordu ile Tekke Türkmenler'inin yaşadığı bölgede bulunan Göktepe'ye saldırdı. Türkmenler bu saldırıyı geri püskürttü. Rus kuvvetleri, bir süre sonra yeniden Göktepe'ye saldırdılar. Bu defa, Ruslar artık Türkmenler'in savundukları bu son bölgeyi de ele geçirdiler. Bu şekilde, Horasan'ın kuzeyinde, Hazar Denizi'nden Tecen Nehri'ne kadar olan Türkmen bölgeler, Mavraulhazar Eyaleti adıyla Rus İmparatorluğu'na ilhak edildi.

İran hükümeti, Rus saldırılarına karşı gerekli tepkiyi göstermedi, pasif ve sesiz kaldı. Hatta Bazı İran devlet adamları, Rus istilasıyla, İran'ın kuzey-doğu sınırları Türkmen ve Özbek saldırılarından kurtulacağını düşünerek durumdan memnun bile olmuşlar. Nasereddin Şah'ın tedbirsiz davranışı ve Ruslar'ın güçlü askeri girişimleri sonucu İran-Rus arasında yapılan Ahal Sınır Antlaşması ile Türkmen bölgeleri ikiye bölündü. Rus hakimiyetinde olan Türkmenler ile İran hakimiyetinde yaşayacak olan Türkmenler ile İran hakimiyetinde yaşayacak olan Türkmenler Bu şekilde, Türkmenler'in güçsüzleştiğini ve artık isyan ettiklerinde bile fazla etkili olmadıklarını görüyoruz.

Bu antlaşmadan sonra Rus devletinin İran üzerinde etkisi artmıştır. İngilizler, İran-Rusya arasında yapılan bu antlaşmanın dışında kaldıkları için ve İran hükümeti, onlardan danışmanlık istemeden ve habersiz olarak anlaşmayı imzaladığından dolayı rahatsız olmuş ve bu rahatsızlığı da bir şekilde İran devletine göstermişlerdir.

Ahal Antlaşması 21 Aralık 1881'de Tehran'da yapıldı. Bu antlaşmanın yapılması ile İran, Hüseyinkulu Körfezi'nden başlayarak Serehs'in doğusunda bulunan Babadurmaz bölgesine kadar olan çizginin üzerindeki tüm topraklarla ilgili egemenlik hak ve iddialarından vazgeçmiş oldu. Türkmenler üzerinde olan hakların da antlaşma ile kaybetmiş olan İran, artık Rusya ile kuzey-doğu sınırında komşu olmuştur.

Ahal Sınır Antlaşmasınının Türkmenler Üzerindeki Etkileri

Rusya ile İran arasında Aralık 1881 'de imzalanan sınır antlaşması, Hazar Denizi'nin doğusunda kalan toprakların durumunu iki ülke arasında belirledi. Bu antlaşmaya göre iki devletin sınırı coğrafi özellikler üzerinden saptandı.⁶⁵ Bu konuyla ilgili Zinoviev⁶⁶ İran Hükümeti'yle görüşmeler yaptı. Ruslar, Ahal bölgesini ele geçirmiş ve belirlenen sınır çizgisi, Ahal ile İran'ın Horasan bölgesi arasında bulunuyordu. Bölgede anahtar konumunda olan Serehs ise İran sınırları içerisinde kaldı.⁶⁷ Bu şekilde Türkmenler iki bölüme ayrıldılar. Bu olay daha sonraları Türkmenler'i çok zor durumlarla karşı karşıya getirmiştir. Bu antlaşma ve saptanan sınır hattı sonucu, göçebe hayatı yaşayan Türkmenler geçim zorluğuyla karşılaşmış ve hayat düzenleri bozulmuştur. Sınırdaki çıkabilecek muhtemel problemler için antlaşmada bazı maddeler konulmuştur. En çok düşünülen ve tedirginlik yaratabilecek konu, su problemi ve paylaşımıyla ilgiliydi. Bu antlaşmanın 3. maddesinde su paylaşımı ile ilgili kurallar konulmuştur. Bütün akarsuların başlangıç

⁶⁵ Dosya NO. 6935, s. 62, Dosya NO.580, s. 119-123

⁶⁶ Zinoviev: O dönem Rusya'nın Tehran Büyükelçisi idi.

⁶⁷ Thomson To Granville, NO. 186, December 16, 1881, Memoranda 9/137.

ve çıkış noktaları İran sınırları içinde idi. Bu yüzden sınırın öteki tarafında kalan Türkmenler için su paylaşımı mesele yaratabilirdi. Antlaşmanın 7. maddesi, sınır bölgesinde bulunması gereken, Rus sınır muhafızlarının pozisyonu ve bölgenin düzen ve asayiş için bulunmalarının gerekliliği ile ilgiliydi.

19. yüzyılın sonlarına geldiğimizde Türkmenler'in yaşadığı bölge ve topraklar Rusya, İran ve Afganistan devletlerinin sınırları içinde parçalanmış durumda idi. İran-Rus sınır antlaşmasının hemen ardından yapılan sınır denetleme karargahları ve Rus sınır jandarmalarının o bölgeye transferi, şunu göstermiştir ki, yapılan üslerin Türkmen halkının ekonomik haklarını ve yaşam çizgilerini tamamen etkileyecek ve düzeni bozacak bir konumdadırlar. Rus makamlarının, Yamud Türkmenler'i'ne verdiği vatandaşlık sonucu bu insanlara hayati önem taşıyan topraklardan (İran sınırları içinde kalan Etek ile Gorgan arasındaki bölge) kopmak ve ayrılmak zorunda kalmışlar.⁶⁸ Öte yandan, İran hükümeti hala Yamudları kendi tebası olarak görüyordu. Halbuki bu insanların bir kısmı zaten Rus sınırları içerisinde yaşıyordu, bazıları da yılın 4 veya 6 ayını İran'da (kışla olarak) geçiriyorlardı.

Rus sınır komiserinin gönderdiği raporda, şunlar dikkat çekiyor:"Türkmenler'in bu taşınma ve yer değiştirmeleri göçebe hayat tarzlarından dolayı, her zaman olmuştur. Sınır saptandıktan sonra ise bu halk iki devlete vergi verme zorunda kalmışlar. Ekonomik şartlardan dolayı bazen bir aile fertlerinin yarısı sınırın bir tarafında öteki yarısı da öbür tarafında yaşamak zorunda kalmışlar. Bu bölünmeler, yapmacık bir şekilde olmuş ve kabilelerin ve hatta ailelerin yaşamlarını etkilemiştir. Böyle bir bölünmenin Rusya için hayırlı olmayacağı bellidir. Türkmenler, siyasi yönden birleşmek isteyebilirler. Devletlere vergi vermemek için, aralarında bir direniş oluşabilir."⁶⁹

⁶⁸ Dosya NO. 322, S. 9, 30-31.

⁶⁹ Dosya NO. 322, S. 9, 30-31.

Sınır denetleme işlemlerinin ve karargahların yanlış konulduğu hemen patlak veren sorun ve problemlerden dolayı ortaya çıkmıştır. Yamud Türkmenler'i, kendi soydaşlarından olan ve Hazar kıyısında bulunan büyük köylerde yaşayan insanlardan çay, şeker, un, gaz yağı, kumaş ve benzeri malları nispeten ucuz fiyatlarla temin ediyorlardı. Bu yeni sınır düzenlemeleri özellikle çay, şeker, gaz yağı ve kumaş için ağır gümrük cezaları getirdi ve böylelikle bu malların fiyatı arttı. Bu işlemler sonucu, kaçak ticaret hızlandı ve onunla paralel olarak denetlemeler de zorlaştı.

Bu problemleri ortadan kaldırmak için ve göçebe kabilelerin mesirlerini açık tutmak için sınırda bazı serbest geçiş noktaları saptandı. Yıllar geçtikçe bu geçiş kapılarının sayısı arttı ama yine de alınan gümrük vergileri devam ediyordu. Sınır saptandıktan sonra hem Rus hükümeti hem de İran devleti Türkmenlere karşı farklı davranmaya başladılar. Ruslar sınırdan geçen Türkmenlerden vergi alıyor ve devletin belirlediği kuralları uygulamak istiyorlardı. Bu ise kanunlara ve kurallara alışkın olmayan Türkmenler'i rahatsız ediyordu. Bu yüzden Türkmenler'in bir bölümü konulan serbest sınır geçitlerinden İran topraklarına göç etmeye başladılar. Hazar ötesi bölgelerde ortaya çıkan durum, Türkmenler'i Rus devletinin bürokratik kurallarından bıktırılmış ve onları kaçmak için yol aramaya zorlamıştır. Bu göçler sonucu İran sınırları içerisinde bulunan Deşt-e Torkmen (Türkmen Ovası) bölgesinin nüfusu sürekli olarak artmaya başladı. Ama İran sınırları içinde de Türkmenler kendilerini özgür hissedemediler. İran hükümeti, bölgedeki karışıklığa son vermek ve Türkmenler'i merkezi devlete bağlı kılmak için harekete geçti. 19. yüzyılın son yirmi senesinde Esterabad (Türkmenler'in yoğun olduğu bölge) vilayetinin durumu çok karışıktı. Türkmen olmayan ve o bölgede yaşayan halk, Türkmenler'in sonu gelmeyen saldırılarından bıkmış ve bölge hakimine şikayetler yağıdırıyordu.

Türkmenler ise Esterabad hakiminin çekingen davranışlarından dolayı daha da cesaretleniyor ve bölgedeki köyleri yağmalıyorlardı. Bu konuyla ilgili Caferbay Kabilesinin reisi, Krasnoudsk bölge şefine yazdığı yazıda, Türkmenler'in İran köylerine yaptıkları saldırıların İran makamlarının izni ile olduğunu belirtiyordu.

Bölgedeki hakimler halktan alınan mallardan paylaşma koşuluyla Türkmenler'i Yaptıkları saldırılarında serbest bırakmış ve hatta saldırı için onları cesaretlendiriyorlardı.

20. yüzyılın başlarında, yerleşmiş Türkmenler, Esterabad'a yeni atanmış hakime (Şehzade Umid-ol-Dole) bin kişilik bir atlı ve silahlı grup göndermişler. Bölgedeki Hanlar ve Ağalar vergi toplamak için görevlendirildiler. Alınan verginin yarısı bu silahlı ordu için bu Han ve Ağalarda kalıyordu. Böylece, vergilerden kendilerine de bir pay ayırıyorlar ve bu görevin hem onlar için hem de hükümete bir sürü avantajları vardı. Bu kişiler kendi kabilelerinden vergi topluyor, hem denetim ve düzeni sağlıyor hem de devlete karşı boyun eğmelerini sağlıyordu. İran devleti, Esterabad bölgesinde, Türkmenler üzerinde yeterli denetim sağlayamıyordu. Bu arada, Rusya'nın politikası, İran'a bu denetimi sağlamak yönünden yardımcı olmayı icab ediyordu.

Sınır bölgesinde oluşturulan Rus-İran Komiseryası Türkmenler ile hükümetin arasındaki problemleri halletmeye çalışırken, İran makamları da Ruslar'ın bu himayesini iyi bir şekilde değerlendiriyor ve bu himayeden faydalanıyorlardı. Bu şekilde, İran Şahı bölgedeki nüfuzunu arttırarak hem gerginliğe son vermiş hem de yavaş yavaş da olsa, Türkmenler'e artık İran Şahı'nın tebaları oldukları fikrini benimsetmiştir.

Merv'in İstlası

Ahal Sınır Antlaşması, Rus yayılmacılık planlarının sonu olmadı .1881 'de, Ruslar'ın Göktepe'ye ikinci kez saldırılarından sonra, Merv'e doğru ilerlemeleri, hız kazandı.

Aşkabad, Rus ordularının eline geçince, orayı Rus hükümlerinin bölgedeki merkezi yaptılar. Ruslar, Merv'i istiyordu. Bunun nedeni ise, bu şekilde Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan demiryolunu bu bölgeden devam ettirip Zerefşan ve doğu İran'a kadar götürerek ticari bir yol oluşturabilirdi, ve bu şekilde Buhara'yı

Merv'e ve Merv'i de Serehs ve Meşhed'e bağlayabilirlerdi Merv Vahası , Orta-Asya, Herat ve oradan Hindistan'a ve öte yandan Horasan'a giden yolların kesiştiği noktada bulunuyordu.⁷⁰ İşte Merv Vaha'sının önemi bu yüzden idi.

Rusya, Merv'i ele geçirmekle, Herat'a giden yolu açmış oluyor ve bu şekilde Hindistan sınırları da tehlikeye giriyordu.⁷¹

Burada, Merv kentinin Ruslar tarafından nasıl ele geçirildiğini anlatmak belki de Ruslar'ın ısrarla artık yayılmacı politika izlemeyeceklerini anlatarak aynı zaman da gizlice bu kenti nasıl ele geçireceklerinin planlarını çizdiklerini görebiliriz.⁷² Ruslar, İngilizler'i rahatlatmak için sürekli çeşitli demeçler veriyor ve St.Petersburg'un Hiç bir şekilde bölgede yeniden ilerlemeği amaçlamadığını ve özellikle de Merv kentinin işgali için hiç bir sebep olmadığını ilan ediyorlardı.

Nikolai Giers'in (Rusay'nın Dışişleri Bakanı) verdiği demeç şöyleydi: " Bizim hiç bir şekilde oraya gitmeye niyetimiz yok ve dahası bizi oraya çekecek bir şey de yoktur." Gladson ve kabinesi (İngiliz devleti) St. Petersburg'un söylediklerini doğru ve samimi bulmuşsa da çok geçmeden kendi saflıklarının zararını gördüler.

Rusya, açık bir şekilde, Merv için söz vermiş olduğu halde, çok gizli bir şekilde Merv'i istila etmek için planlar yapıyordu. Çar III. Alexander'in taç giyme Törenlerine, Merv'deki kabile başkanları davet edilmiştir. Bu davetin amacı, kabile başkanlarına, Rus ordusunun gücünü göstermek ve gözdağı almak ve Rus saldırısına karşı hiç bir direnişin yeterli olmayacağını göstermek idi. Bu plan çok etkili oldu ve doğru sonuç verdi. Hakikaten kabile başkanları Rus ordusunun gücünden hayrete düşerek bu ordunun önüne geçemeyeceklerini ve hiç bir şekilde karşı koyamayacaklarını anlamış oldular,⁷³

⁷⁰ Mehmud, c.IV., s.1448

⁷¹ a.g.e., s.1449

⁷² Elhame Meftah, "Tesellote Rusha Ber merv-Payan Esteghlale Torkmenha 1881-1884 (Ruslar'ın Merv'i İstilas ve Türkmenler'in Bağımsızlıklarının sonu)" **İran Şenakht**, NO.2, Tehran, 1996, s.225-263.

⁷³ Hamid Ziaov, "Nezame Eghtesadi, Siyasi ve Ejtemaiye Torkestan Der Zemane Hukumete Tezarha ve Şoraha (Türkistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Sistemleri Çar ve Sovyet Hükümetleri Döneminde), "**Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz** , c.IV., No.12, Tehran, 1995, s. 161-174.

Öte yandan, Rusya'nın bölgedeki yerli elemanlarının yaydığı söylentiler, İngilizler'in, Çar'a karşı koyamayacaklarını ve İngilizler'den yardım beklemenin faydasız olduğunu, Türkmenler'i etkilediğini görüyoruz .

Şimdi, Türkmenler artık şüphe etmeğe başlamışlardı. Ruslar, Merv'i tehdit etmeğe başlayınca da Merv'deki kabile başkanları arasında anlaşmazlık ve fikir ayrılığı ortaya çıktı. Bazıları, Rusya'ya teslim olmayı savunurken, öteki grup İngiliz yardımına güvenerek savaştan yana idiler.

Rusya, Türkmenler arasında çıkan bu anlaşmazlıklardan ve kararsızlıktan haberdar olmuştu.⁷⁴

Bu arada Ruslar, Merv'e casus göndererek oradaki durumu tartmak istemişler . Arzu edilen, Türkmenler'in savaşa girmeden teslim olmaları idi, Ama, her ihtimale karşı Türkmenler'in karşı koymaları halinde, Merv'in özellikleri ve durumunu tam olarak bilmek gerekiyordu ve bunun için bölgeyi araştırmak ve devlete rapor vermek için görevli gönderildi,

Bu görev, çok hassas ve tehlikeli, aynı zamanda olağanüstü gizli olmalıydı, bu yüzden seçilecek olan kişi, cesur ve akıllı olması gerekiyordu. Bu görev için subay Alikhanov seçildi. Alikhanov , soylu bir Kafkas ailesinden gelen ve Müslüman olan bir subay idi.

Alikhanov, gizli bir şekilde ve ad değiştirerek, bir kaç arkadaşı ile ticaret yapmak istiyormuş gibi Merv'e girdi. Kabile başkanları ile görüştü ve ticari amaçla geldiğine onları inandırdı. İsteği , serbestçe ticari mallarını pazarlayabilmek idi. Merv'de iki hafta kaldı ve yeterli ve gerekli bilgileri topladı. Artık uygulamaya geçme zamanı gelmişti, Merv'in Rusya'ya ilhak edilmesi görevi de Alikhanov'a verildi. Tercih edilen konu, bu ilhakin kan dökülmeden ve barışçıl yollarla yapılması idi. Alikhanov , bazı kabile başkanlarının nedenli

Rus karşıtı olduklarını biliyordu. Bunlar, Çarlık Rusya'nın şemsiyesi altına girmeği rahatlıkla kabul edecek insanlar değildi. Alikhanov, Merv'de kaldığı süre içerisinde bazı insanları kendi tarafına çekmiş ve casus olarak kullanıyordu. Bunları, çok iyi bir şekilde kullandı Bu casusların vasıtasıyla, kabile başkanları arasında, ihtilaf ve ayrılık tohumları serpti. nihayet, Şubat 1884'te, Alikhanov verdiği raporda ortamın hazır olduğunu bildirdi. Alikhanov, görevini başarıyla yaptı Geri döndüğünde, Türkmenler'in güçsüz ve zayıf olduğunu ve Rusya isterse savaşa bile gerek kalmadan bölgeyi ele geçirebileceğini yetkililere izah etti. Bütün bunlar gösteriyor ki, Rusya Merv'i ele geçirmek için zemin hazırlamış ve ortamın müsait olmasını beklemiştir. 1883'te Tecend Vahası, Rus ordusu tarafından işgal edildikten sonra, Alikhanov yeniden Merv'e gitmek üzere görevlendirildi. Alikhanov, bu defa, Türkmenler'in Rus himayesini kabul etmeleri için son çabayı gösterdi.

Nihayet Alikhanov'un çabaları ve ikna gücü Türkmenler'i, Ruslar'a karşı direnmeden Başkentlerini teslim edip Rus himayesini kabul etmelerini sağladı.⁷⁵

Merv'i işgal ederken Ruslar için ortamın hazır olması, kendi çabaları ve şans eseri olmuştur. Bu olay uygun bir zamana rastlamıştır. Britanya'da liberaller hükümette idi. İngilizler'in bütün dikkat ve ilgisi, Sudan'da Mehdi Sudani ayaklanması üzerine toplanmıştı. Bu dönem Britanya, Orta-Asya'da Ruslar'a karşı etkili olamadı. Britanya, Rusya'ya karşı bir savaşa girmeyi göze alamadı, bu nedenle, İran'ı cesaretlendirmek ve Ruslar'a karşı direnmeğe teşvik etti. Öte yandan, sürekli olarak Ruslar'a itiraz ve şikayet ediyordu. İran, tek başına ve yardım almadan Ruslara karşı direnme gücüne sahip değildi. Aslında, İran, 1877 yılında Türkmenler'e karşı Merv savaşında aldığı yenilgi ile bölgede nüfuz ve etkisi ciddi bir şekilde zedelenmişti. Artık, İran'ın Merv üzerinde egemenlik iddiası kalmamıştı. Nihayet Alikhanov ortamı hazır görünce Rusya'ya bildirerek Rus ordusu Merv'e doğru yola çıkmış oldu.

⁷⁴ Seyyed Ali Mirnia, **Veghaye-e Khavere İran Der Doreye Gacar** "(İran'da Kaçar Dönemi'nde Doğu Olayları)", Meşhed, Parsa, 1988. s. 120.

⁷⁵ Ferheng recai, **Asiya'ye Miyane Der Esre Baziye Ghodertha** (Orta-Asya'da Güçler Arasındaki Oyun Dönemi)," **Merv Name**, NO. 6-7, 1992, s. 93-94.

General Komarov komutasında, Rus ordusu, Merv’de, bir tek Gecer Han adlı Rus karşıtı ve onun grubu ile çatışmak zorunda kaldı ve Merv’in istilasını çok kolay oldu.⁷⁶

1884’te Merv, Rusya İmparatorluğu’na ilhak edildi. Merv’i ele geçirmek Rusları bir adım daha Herat’a yaklaştırdı. Kısa bir süre sonra Pencdeh* bölgesi Rus kuvvetlerince işgal edildi, ve yine Herat’a biraz daha yaklaşıldı.

Britanya şu ana kadar merakla izlediği bu saldırıları ve Ruslar’ın işgaline uğrayan bölgeleri, Pencdeh meselesi inde artık aktif olarak Rusya’nın karşısına geçmek zorunda kaldı. İngilizler’in bu ciddiyeti, Rusya’ya daha fazla ilerleme için İngilizler’le savaşmak zorunda kalacağını göze alması gerektiğini göstermiş oldu.

Rusya’nın Orta-Asya’da yayılmasının yirmi yıldan sonra bu şekilde önü kesildi.⁷⁷

Rus-İngiliz müzakereleri başladı. İran-Türkmen ortak sınırı için önceki çizgiler üzerinde anlaşmaya vardılar. Böylece Orta-Asya’daki iktidar ve güç boşluğu ortadan kalktı. Rusya’nın yayılımcı hareketleri İran’ın kuzeyinde ve Afganistan sınırlarında son buldu, ve böylelikle Rusya ve Britanya’nın Orta-Asya’daki rekabetleri sona ermiş oldu.

⁷⁶ Meftah, s. 254.

*Sarı Türkmen ilinin yaşadığı bölgenin adıdır. Afganlar, Pencdeh’i kendi toprakları olarak görmüşler ve Türkmenler’i bunu kabul etmeye zorlamışlardır.

⁷⁷ Kazemzade, s.89.

II BÖLÜM

A. İran'a Genel Bir bakış

1. İran'ın Coğrafi Özellikleri

Ortadoğu bölgesinin doğusunu işgal eden İran, bölgede Jeopolitik yapı bakımından ayrı bir özellik taşımaktadır. Alp sistemine bağlı dağlar, kuzey-batı İran'da karışık, birbirine düğümlenmiş bir relief* meydana getirir. Buradan hareketle ülkeyi kuzeyden kuşatan dağlar Hazar'ın güney kıyılarında en yüksek sıralarını meydana getirirler. Azerbaycan'da başlayan ikinci dağlık sıra Zagros genel adıyla kuzey-batıdan güney-doğuya uzanır. Bunlar, arasında yüksek platolara yer veren birkaç sıra halindedir. Böylece İran'ın en geniş kısmını meydana getiren iç platolar her taraftan dağlarla çevrilmiştir. Relief'in bu durumu ise iklim, bitki örtüsü ve yer altı suları üzerinde olduğu gibi, dolayısıyla beşeri hayat üzerinde de etkiler meydana getirmiştir.⁷⁸

İran, Kuzeyde Hazar, güneyde Fars Körfezi v Umman Denizi ile oldukça geniş bir kıyıya sahiptir. Fakat bu iki kıyı fiziki şartlar bakımından birbirinden farklıdır. Hazar kıyıları yağışlıdır. Elborz'un denize bakan yamaçları sık bir ormanla kaplıdır. Güney kıyıları ise hem çok sıcak, hem de tamamen kuraktır. Ülkenin güneyinde bulunan Huzistan bölgesi, bir taraftan akar suların zenginliği diğer taraftan ise ülkenin petrol yataklarının burada bulunmasından dolayı bir zenginlik taşımaktadır. İç platolarda iklim kuraktır. Hatta bazı kısımları yer yüzünün en sıcak çöllerini meydana getirir. (Kevir-e Lut ve Kevir-e Nemek çölleri) Verimin düşük ve düzensiz olması, çöl topraklarının ve dağlarının büyük kısmı da kullanılmaya elverişli olmadığı için üretim İran'ın genişliği ile orantılı değil. İran yüzölçümünün (1.645.000 km²) ancak beşte birinde tarım işletilmektedir. İktisadi yönden gelişmekte olan bir ülkedir. İran'ın gerçek iktisadi zenginliği petroldür. İran'da, 1909 yılında keşfedilen

*relief: Arazinin Eğimi

⁷⁸ Sami Öngör, *Orta Doğu(siyasi ve iktisadi Coğrafya)*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964, s. 243.

petrol birkaç şehirde işletilmeye başlayarak bu petrol merkezleri dünyanın en büyük rafinerilerinden bir olan Abadan'a boru hattı ile bağlanmış durumdadır.⁷⁹

2. İran'ın Tarihi Gelişimi

İran, insanlık tarihinin en eski devletlerinden biridir. İlk çağlardan beri burada yaşayan insanlar çok parlak devirler yaratmış ve büyük İmparatorluklar kurmuşlardır. 1501-1736 yılları arasında İran'ı yöneten Safevi Hanedanı ve 1736-1749 yılları arasında Avşarlar yönetime geçti. Daha sonra ve 1736-1794 yılları arasında Zend Hanedanı kısa bir süre İran'da saltanat etmiştir. Yakın zamanlara kadar, 1794 yılından 1925 yılına kadar yani 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kadar İran'ı yöneten Kaçar Sülalesi olmuştur. Emperyalist güçlerin etkin bir şekilde İran siyasetine karışmaları ve bunun arkasından yaşanan iç ve dış problemlerin bir çoğunun temeli bu dönemde atılmıştır.

3.Ahamenişi İmparatorluğundan Kaçar dönemine Kadar İran-Türkmen İlişkilerine Kısa Bir Bakış*

İran Şahı Kuroş (Ahamenişi İmparatorluğu)'un yayılmacı politikası İran'ın sınırlarını Zereng, Rohac, Merv ve Belh'e kadar uzaklara götürmüştür. Böylece, İran sınırları doğudan Seyhun (Sir Derya) ve Ceyhun'a vardı. Buralar, büyük Ahamenişi İmparatorluğunun toprakları haline geldi ve bu yeni bölgelerin savunulması için, güçlü ve dayanıklı kentler yapılmaya başladı. Bu kent ve çevrelerindeki hisarlar Orta-Asya'daki göçebe kabilelerin saldırısını önleyecekti. Daha sonraları Ahamenişi İmparatorluğu yıkılmış ve İskender yeniden İran'ın Kuzey-doğu sınırlarını Samerkent ve Ceyhun'a kadar genişletti ve orada İskenderiye* kentini kurdu.

⁷⁹ Meydan Larousse, meydan Yayınevi, 6. Cilt, İstanbul. S.342.

- Türkistan Hükümetleri'nin Kronolojik tablosu ekte verilmiştir.
- İskenderiye kentinin şimdiki adı Hocand'dır.

Orta-Asya da, Kuşanlıların ortaya çıkışı ve bütün bölgeyi egemenlikleri altına almalarını görüyoruz. Daha sonra Sasaniler'in ortaya çıkması ve yine İran'ın sınırlarındaki değişme ve genişlemeyi Merv ve Buhara'ya kadar görüyoruz. Abbasi halifeliği döneminde ise bölgede halifeliğe karış yapılan ayaklanmalar görülmüştür. Tahiriler ve Samaniler'in egemenliğinde, bölge halkı nisbi bir özgürlük yaşamıştır. KaraHanlılar iş başına gelince bölgenin bazı yerlerinde yaşayan halk kendi egemenliklerini kurmuşlar ama bu uzun sürmemiştir. Selçuklular'ın ortaya çıkışı ile bölge tarihinde yeni bir çağ açılmıştır. Selçuklu hükümdarları, İslam ülkelerini güçlü bir bayrak altında toplamaya ve birleştirmeye çalışmış ve bunu da başarmışlar, Selçuklu devleti, Türkmenistan'dan Akdeniz'e kadar geniş bir alan içerisinde egemenlik kurmuş ve bu dönemde İslam dininin kökenleri bölgede kuvvetlenmiştir.

Harezmşahlılar döneminde ise Orta-Asya ve İran'ı içine alan geniş bir alanda yönetim kurulmuştur. Bu İmparatorluk, Moğol istilası (1219-1220) ile ortadan kalkmıştır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra egemenliği altındaki topraklar çocukları arasında bölündü. Bölge halkı, yıkılmış kentlerini onarmaya çalışırken, bu defa da Timur Leng'in baskınına uğramış ve geri kalan yerleri de Timur yakıp yıkmıştır. Timurlular'dan sonra Özbek kabileleri Ural ve Harezm ve daha sonra bütün Türkistan'ı işgal etmişlerdir. 1400'lü yıllarda Şah Budak Sultan'ın oğlu ve Ebulhayr Han'ın Torunu olan Mohemmed Han Şeybani, Şeybani devletini kurdu. Mohemmed Han'ın kurduğu devlet, İran'da Safevi Hanedanı'nın iş başına gelmesi ile aşağı yukarı aynı dönemlerde olmuştur. Bir süre sonra, Safevi devleti güçlendi ve nihayet Mohemmed Han Şeybani'nin egemenliğindeki bütün topraklar Safevilerin eline geçti. 1551'da Korkunç İvan, Kazan'ı istila edince oradaki bağımsız Kazan Hanlığını ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Hacitarhan'ı da ele geçirmiştir. Rusya'nın bu genişleme ve yayılcı hareketleri, İran'da Şah Tahmasb Safevi'nin hükümdarlığı dönemine rastlıyor. Safevi döneminde Harezm Hükümdarları İran'a bağlı ve bu ülkeye harac vermekteydiler. Daha sonraları Özbekler ve Türkmenler, İran merkezi hükümetin zâfından yararlanarak Horasan hududuna hücum etmişler. Nadir Şah (Afşar) Türkistan'a askeri güç götürmüş ve savaşı kazanmıştır. Buhara'yı ele

geçirdikten sonra, Harezmi'e doğru ilerlemiştir. Böylece bir kez daha bütün Harezmi bölgesi İran işgali altına geçmiştir. Kaçar döneminde özellikle sınır bölgelerinde yaşayan halk bir çok zorluklarla karşılaşmışlar. Onlar, bazen Rus hudut memurları tarafından rahatsız ediliyor bazen de İran'ın eyalet Emirleri tarafından .

4.Kaçar Döneminde İran'ın Sosyo-Ekonomik Durumu

İran'ın sosyal ve siyasal durumu incelediğimiz zaman Hangi sebeplerden dolayı bu ülke, süper güçler tarafından ilgi çekici bulunduğunu anlayabiliriz. İran'ın 19.yüzyıla girerken bölgedeki konumunu da eklememiz gerekiyor. Emperyalist güçlerin iktisadi ve siyasi gelişmeleri, onlar için yeni topraklar kazanma ve açık denizlere ulaşma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaçtan dolayı, sömürgeci hareketlerin başladığını görüyoruz İran'ın tabii kaynaklar yönünden zenginliği, bölgedeki özel konumu ve toprak genişliğini yanında, yönetimdeki yetersizlikler ve zaafılar bu ülkeyi süper güçlerin için cazip duruma getirmiştir. İran hükümeti, Kaçar devrinde siyasi, ekonomik ve askeri yönden bir çöküş yaşamıştır. Bu arada, İran'ın kuzey komşusu Rusya çok güçlü bir konumda olmakla birlikte topraklarını genişletmeye ve yayılcı eğilimler göstermeye başlamıştır. Rusya ile savaş, ülkenin toprak kaybı ile birlikte ekonomisini de darboğaza sokmuştur. Bu durum, ülke halkının fakirliğine ve yoksullaşmasına neden olmuştur. Ülkede bulunan iki sınıf bu yoksulluğun daha da artmasına neden olmuştur. Birincisi Şehzadeler ve diğerleri ise devletin yüksek kademelerinde çalışan memurlar idi.⁸⁰ Bunlar ülkedeki tüm gelir kaynaklarını kendi yetkileri altına almışlardı. Diktatörlük adı altında, toplumu sömürmeye başlamışlardı. Toplumun geri kalmışlığı, okuma-yazma oranının azlığı ve haberleşme araçlarından yoksun olması nedeniyle bütün bu olaylar halk kitlelerinin gözünden saklı kalmaktaydı. Topluma, o günkü dünya şartlarını ve durumunu açıklayan, onlara yol gösteren hiçbir imkan ve araç yoktu. Ülkenin, Şah ve diğer görevliler tarafından sömürülmesi yetmezmiş gibi, tütün, posta, demiryolu, gümrük, telgraf ve ülkenin başka kaynaklarının kullanılması hakkını da çok az bir

⁸⁰ Mehmud, c.1, s.200.

değer karşısında yabancılar almıştır. Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları Rus Devleti'nin, İran iç işlerine ve siyasi ve ekonomik meselelerine karışma yolu açılmıştır. Bu arada Rusya'nın İran üzerindeki güçlü etkisi ve İran üzerinden Afganistan sınırlarına doğru ilerlemesi bu defa İngilizler'i meydana sokmuştur. İngilizler Rusya'nın bu tavrına Hindistan için oluşturduğu tehlike sebebiyle karşı çıkmaya başlamışlar. Bu aşamada İngilizler ile Ruslar arasındaki çıkar çatışması patlak vermiştir. Bu yüzden Rusya ile İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuz ve etki bölgelerinin belirlenmesi gereksinimi ortaya çıkmıştır.

5. İran'ın Siyasi Durumu

Avrupa kapitalizme adım attığı zaman, İran'da feodal sistem hakimdi. 19.yüzyıl'da İran'ın feodal hükümeti sömürgeci ülkeler ile iki taraftan sınır komşusu olmuştur. Kuzeyde Rus İmparatorluğu, güney ve doğuda ise İngilizler'le ilişki kurmuştur⁸¹ Sanayi devriminin Avrupa'da başlaması ve bu devriminin sonucu olarak yeni deniz yollarının açılışı İran'da iki önemli ticaret yolunun kapanmasına neden olmuştur. Bu yollar, İpek Yolu ve Baharat Yolu olan ve Asya ile Avrupa arasında büyük bir ticari ilişki kuran yollar idi.⁸² İpek yolunun ana mesirlerinin geçtiği bir başka ülke de Türkmen toprakları idi. Bu Ortaçağın en önemli ticaret yolu, Çin ile Hindistan'ı Avrupa ve Rusya'ya bağladığı gibi, aynı mesirler üzerinde bulunan İran ile Türkmenler'i de özellikle derin kültürel bağlarla birbirine bağlıyordu.

Rus İmparatorluğu ile İran arasındaki sürekli savaş İran aleyhine olmuş ve her savaşın sonunda İran, toprak ve nüfus kaybına uğramıştır.

1825'de İran-Rus savaşı İran'ın mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Kaybedilen, büyük çapta arazinin yanısıra Ruslar'ın siyasi ve ekonomik yönden İran'ı etki altında aldıklarını da görüyoruz. Örneğin, Rus tüccarları İran'ın önemli piyasalarını elde etmişlerdir.

⁸¹ Mehmud, c.1., s.35.

- İngilizler Hindistan'da hakimiyet kurdukları zaman İran'la sınır komşusu olmuşlar.

⁸² Cafer Buşehri, **Hughughe** Esasi (Temel Hukuk), Tehran, s.23.

Avrupa’da, hızla gelişen kapitalizm dönemi ile İran, imtiyazlar dönemine adım atmıştır. Bu dönem sermaye ihracatının başlangıç dönemi idi.⁸³ Bu dönemde, 1877 yılında İran’ın İngilizler’le yaptığı bir antlaşmada, devlet, Hazar Denizi ile Fars Körfezi arasında demir yolu yapımının imtiyazını 70 sene boyunca bir İngiliz şirketine vermiştir. Aynı zamanda, şirket uygun görürse ana yola yakın kent ve kırlara da yol yapılabilecekti. Taş kömür, demir, bakır, petrol madenlerinden yararlanmak ve üretim hakkı da tanımaktaydı. Görüldüğü gibi dönemin Şahı (Nasereddin Şah) kendi cehaleti sonucu demir yolu, madenler, ormanlar ve gümrük imtiyazlarını, yabancılara vererek ülkeyi emperyalist güçlere bağlı hale getirmiştir. Böyelce İran’da emperyalizme bağımlılığın temel taşı atılmıştır. Aynı Şah 1880 yılında Bank-e Şahi’nin imtiyazını da Roiter’e vermiştir.⁸⁴

İngilizler, kazandıkları ekonomik güç ile önemli gelirler elde etmeye başlamışlardır. İran’da, yabancı sermayenin artması, burjuvazinin gelişmesine sebep olmuştur. Bu dönemde İran’a sanayi mallar ithal edilmiş ve karşılığında hammadde ağırlıkta olmak üzere yerli geleneksel mallar ihraç edilmiştir. Yerli ve yabancı tüccarlar arasında önemli bir yarış olmuştur. Yerel ve milli burjuvazi 19.yüzyılın sonlarına doğru gelişmiştir. İran’da meşrutiyet(1906) öncesi Rus emperyalizmi önde idi. Rusya “İstikraz Bankası (Kredi bankası)” aracılığıyla İran’ın İngiltere’ye olan bütün borçlarını ödemişti. Gümrük teşkilatını ele almış, Rus Tacirleri İran ekonomisinde büyük faaliyetler göstermişlerdir. Ayrıca ekonomik faaliyetlerin yanı sıra ordunun organizasyon ve düzenlenmesinde de önemli hizmetler vermişler. İngiltere’nin aldığı imtiyazlar çoğaldıkça Rus egemenliği zayıflıyor ve güçlü etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başlıyordu. Rus-İngiliz dengesi bu defa İngiltere’nin ağır basmasıyla değişiyordu. 1917 Rus ihtilali ile İran üzerindeki Rus etkisi sayılmayacak kadar azalmıştır.⁸⁵

⁸³ Bijen Cezeni, **Vegaye-e Si Saleye İran** (İran’ın 30 Yıllık Olayları), Tehran, 1979, s.7.

⁸⁴ Mehdi Bahar, **Miraskharane Estemar** (Sömürgecilik Mirasçıları), Tehran, Entesharate Amir Kebir, 1965, s. 200-210.

⁸⁵ Ebrahim Parveneh, “İran’da Şahlığın Yıkılışı ve İran İslam Cumhuriyeti” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1988, s. 309.

Kaçar Şahlari ile Orta-Asya Hanlıkları'nın İlişkileri

Ağa Mohemmed Han

Zend Hanedanlığı'nın son padişahı Lotfali Han'ın ele geçirilip öldürülmesi ile, İran'da Kaçar dönemi başlamış oldu.

Ağa Mohemmed Han'ın kurduğu Hanedanlık aşağı yukarı 130 yıl sürdü. Kaçar Hanedanlığı dönemi, İran tarihinde birkaç yönden önemlidir.

Birincisi, Ağa Mohemmed Han, İran'da yeniden merkezi hükümeti kurarak ülkenin bütünlüğünü sağlamış oldu.

İkinci önemli nokta, bu şahların, uluslararası ilişkilerde, ülkeyi temsil ederken sürdürdükleri politikanın çelişkiler ve problemlerle dolu olması.

Bu dönemde, İran'ın artık eskiden olduğu gibi askeri gücü kalmamıştı. Bu yüzden ister istemez yabancıların bilimsel gelişmişliği ve askeri ve ekonomik güçleri karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştı. Böylece ne zaman siyasi ve askeri bir çatışmaya girdiyse hep bundan zararlı çıkan İran olmuştur.

Bilindiği gibi Maveraunnehr ve Büyük Horasan bölgeleri geçmiş zamandan beri İran ile derin tarihi ve kültürel bağları olup İran'lıların yaşadıkları bölgeler idi.

Safari döneminde, Özbek ve Türkmen kabilelerin bölgede nüfuz ve etkilerinin arttığını görüyoruz. Öte yandan Şii mezhebi, siyasi hakimiyetle birleşince artık ayrılıklar ve çelişkiler daha da arttı. Afkan ayaklanması ile İran'ın problemleri iyice arttı. Böylece Nadir Şah'ın savaşları ve 1740'da Buhara ve Harezmi bölgelerinin elde edilmesi uzun sürmedi. Mangıt Emirleri, Buhara'yı ele geçirip oradan bütün bölgeye hükümler etmişler. Merv, Serehs, Guşan ve Horasan'ın öteki kentleri ise Türkmen ve Özbek kabilelerini sürekli saldırılarına uğratmıştır.⁸⁶

⁸⁶ Naser Tekmil Homayun, **Merzhaye İran Der Doreye Maaser** (İran'ın Sınırları Yakın Tarihte), Tehran, Deftere Pejuheşhaye Ferhengi, 1991, s. 37-38.

Ağa Mohemmed Han ile Türkmen Kabileleri İlişkileri

Kaçarlar, aslında bir grup Türkmen idi, Bunlar Timur Leng zamanı ve onun emri ile Azerbeycan'a göç etmiş ve oraya yerleşmişler. Diğer Türkmenler gibi Moğol dönemi, doğudan batıya göç etmiş bir grup olarak, Kaçarlar, Safevi hükümetinin kuruluşunda önemli rol oynamışlar. Şah Abbas Safevi, hükümranlığı döneminde, Kızılbaşlar'ın iktidar ve gücünü zayıflatmak istemiştir, bu yüzden onları, İran'ın sınırlarını Sünni mezhep Türkmenler'e karşı koruma bahanesiyle Esterabad'a göç ettirdi. Onlar ise, kısa sürede etraftaki Türkmenler'le iyi ilişkiler kurmayı başardılar. Gerektiği zaman onların yardımına koşar ve kendileri tehlikede oldukları zamanlar Türkmenler'e sığınmışlar. Yemud ve Gökkan Türkmenler'i kendi aralarında anlaşamazken, her biri Kaçarlar'ın bir boyu ile dostluluk anlaşması yapmışlar, Yemudlar, Aşağıbaş Kaçarlar'la, Gökkanlar ise Yukarıbaş Kaçarlarla anlaşma yapmışlar.

Nadir Şah dönemi, Türkmenler. Mohemmed Hasan Han Kaçar'la birleşip, Nadir Şah'a karşı ayaklanmışlar ama yenilgiye uğramış ve geri çekilmişler. Mohemmed Hasan Han ise Türkmen kabilelerin birine sığınmıştır. Kerim Han Zend'in iş başına gelmesi ile yine Türkmenler, Mohemmed Hasan'ı desteklemişler. (Zend Şahin'na karşı). Çıkan savaşta Mohemmed Hasan Han ölünce, oğlu Ağa Mohemmed Han ve kardeşleri yine Türkmenler'e sığınmışlar. Ama kız kardeşlerinin esir düşmesi ve daha sonra kerim Han Zend ile evlenmesi sonucu Ağa Mohemmed Han, Zend Şahı'nın koruması altına geçmiştir. Kerim Han ölünce, Ağa Mohemmed Han, ava çıkma bahanesiyle, Şiraz'dan kaçmıştır. Önce Tehran'a ve daha sonra Esterabad'a gelmiştir.

Yamud ve Gökkan Türkmenler'i ile Yukarıbaş ve Aşağıbaş Kaçarlarını biraraya getirmiş ve güçlü bir ordu tedarik etmiştir. Birçok isyanı ve başkaldırları bastırarak, Yamud ve Gökkan Türkmenler'inin yardımlarıyla, Zend Hanedanı'nın başkenti olan Şiraz'a saldırmıştır. Lotfali Han Kirman'a kaçmıştır. Kirman Kentini kuşatmış ve nihayet Zend Şahı'nı öldürmüştür.

Türkmen kabilelerinin, Kaçar Hanedanlığı'nın kurulmasında önemli rol oynadıklarını görüyoruz. Kaçar hükümeti, tespit olduktan sonra, artık Türkmenler'i bir kenara itmiş ve önemsememiştir.

Ağa Mohemmed Han'ın hükümrancılığının başlarında, Türkmenler, devlet teşkilatında önemli mevkilere sahip olmuş ve hükümette önemli rol oynamışlar. Hatta Türkmen il başkanlarını devlet sürekli maaşa bağlamıştır. Ama gittikçe yerel valilerin hileleri ve çabalarıyla hükümet ile Türkmenler'in araları açılmıştır. Türkmenler'den fazla vergi ödemelerini istemişler, Türkmenler kabul etmeyince, Esterabad Vali'si Göklan ve Yamud Türkmenler'in Müslümanlara saldırıp onları esir aldıklarını Şah'a haber vermiştir.

Nihayet Ağa Mohemmed Han büyük bir ordu ile Türkmenler'in üzerine gitmiş, Türkmenler'i katletmiş ve mallarını ele geçirmiştir. Nâseh-ol-Tevarih* kitabında bu saldırı detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Bu saldırıda esir düşen Türkmenler'i, Kaçar Şahı, Para ile askerlerden satın almış ve Sâri kentinde iskan ettirmiştir. Türkmenler Şah'ın bu davranışına karşın, 40 Türkmen gencini teşekkür etmek üzere Şah'ın sarayına göndermişler. Şah'ın ordusuna katılmak için 500 atlı gönderen Türkmenler, esirlerin bırakılmasını rica etmiş ve Şah kabul ederek onları Türkmen Ovası'na geri göndermiştir.⁸⁷

Görüldüğü gibi, Kaçarlar'ın iktidara gelmesinde ve hükümetin tespit edilmesinde Türkmenler'in önemli rolleri vardır. Mohemmed Hasan Han ve evladını, Zend Şahı'na karşı, onlar korumuşlar, Gösterdikleri bütün bu çabalara rağmen Kaçar Şahı yukarıda anlatılan konularda Türkmenler'i hükümrancılığına karşı, tehdit olarak görünce hemen onları bastırmaya ve cezalandırmaya yönelmiştir.

*Mirza Mohemmed Teghi Lisan ol-Molk Sepehr, **Naseh-ol-Tevarih-Doreye Kamele Ghacariye** (Kaçar Devri Tarih), 3 c., der. CiHangir Ghaemmeghami, Tehran, Emir Kebir, 1958

⁸⁷a.g.e., c.1., S.46.

Ağa Moammed Han'ın tahta geçmesiyle, Özbek Kabileleri'nin Horasan'a saldırıları şiddetlenmiştir. Emir Masum Menghiti, 1784'te Buhara'da hükümeti ele geçirdikten sonra Merv'e gitti. Merv kenti, Safeviler döneminde, Kaçar ailesinin hükümranlığı altındaydı.

Safeviler, Kaçar ilini, Merv ve Serehs bölgesine vali olarak gönderdiler. Bu kentler daha önce sürekli Özbek saldırılarına maruz kalmıştır. Kaçarlar'ın oraya gelmesiyle artık bu saldırıların ve esir almaların önü kesilmiş oldu.

1784'te Merv Valisi, Beyramali Han (Kaçar) idi. Emir Masum Merv'e saldırı ve Beyramali Han'ı mağlup etti.

Özbekler, bütün kenti viran ettiler. Kentin eski barajını yıktılar. Halkın mallarını ele geçirip kendilerini esir aldılar. Kentin barajının yıkılması, bölgede tarım yapılmasını engelledi.⁸⁸

Ahal'da yaşayan, Sarık ve Tekke Türkmenler'i 1790 yılında Merv'e geldiler.

Ağa Moammed Han, Özbek saldırılarını Merv'e duyunca, bu saldırılara karşılık vermek ve Horasan'ın diğer mesellerini çözmek üzere bölgeye gitti.

Şah'ın Horasan'a gitti zaman, Horasan, Belh, Merv ve Herat, Afgan ve Özbek kabilelerinin istilasında idi.

Ağa Moammed Han, Horasan'a vardığı zaman ülke içinde hükümeti tam olarak tespit edememişti. Bu yüzden, Şah, siyasi girişimi savaş yapmaya tercih etti. Hüseyinkulu Han'ı Özbeklerle müzakere etmek için gönderdi. Şah'ın gönderdiği temsilci, bir de yazı götürmüştü. Şah, yazıda, Emir Masum'dan İranlı esirlerin iadesini istemiştir. Ayrıca Amu Derya'nın ülkenin sınırı olarak buna saygı gösterilmesini istemiştir. Şahın gönderdiği yazı, uyarı niteliğinde idi.

⁸⁸ Arminius Vambéry, **Tarikh-e Bokhara** (Buhara'nın Tarihi), Çev. Moammed RuHani, Tehran, Soruş, 1991, s.348.

Kaçar dönemi tarihçilerin yazılarına bakarak anlaşılıyor ki Emir Masum (Beygi Han) bu uyarıya uymuştur. Merv kentini boşaltmış, esirleri bırakmış ve ganimetleri geri göndermeyi düşünürken, Şah'ın İran'ın Kuzey-batısındaki meseleni çözmek üzere geri dönmesiyle, konu, çözülmeyen yarıda bırakılmıştır. Şah, Horasan'da iken, Rus ordusunun, Gürcistan ve Azerbaycan'a doğru ilerlemesinin haberini almıştır. Bu nedenle Horasan meselesi tam olarak çözüme varmadan Şah'ın geri dönmesi gerekmiştir.

Ağa Mohemmed Han'ın Horasan'daki Girişimleri ve Askeri Harekatı

İlk olarak, Yamud ve Göklan Türkmenler'ini cezalandırıp bu şekilde yerel hakimlerin, merkezi hükümete uyumlarını sağlamak ve Horasan'da, hâlâ Avşar sülalesinden olan, Şahruh'u ortadan kaldırmak istedi. Böylelikle Avşarlar'ın saltanatına da son verecekti. Aynı zaman, da Nadir Şah'ın oğlunda olan hazinesini de ele geçirecekti.

Ağa Mohemmed Han, Horasan'a geldi. Şahruh'u işkence ederek hazineyi sonunda ele geçirdi. Daha sonra Şahruh ve ailesini Tehran'a gönderdi ama Şahruh Tehran'a varmadan yolda öldü.

Özbek Hanı, Şah Morad, Ağa Mohemmed Han'ın bölgeye geldiğini duymuş tehlikeyi hissetmiş ve Buhara'ya geri dönmüştür.

Ağa Mohemmed Han'ın bölgedeki bir başka girişimi ise Mohemmed Hasan Han'ı, Kabil Padişahı (Şah zaman)'na temsilci olarak göndermesi ve Belh bölgesinin İran'a ait olduğunu ve derhal boşaltılması gerektiği istemesi idi. Aynı zaman, İsmail Aga Mokri'ni de Herat hakimi (Şehzade Mahmud, Şah Zaman'ın kardeşi)'ne temsilci göndermiştir. Bu iki elçi görevlerini başarıyla yerine getirmişler. Bu şekilde, Şah artık Afganistan konusunu halletmiştir ve rahatça Özbeklerle savaş yapabiliyordu.

Son olarak Hüseyinali Han'ı elçi olarak Özbek Hanı'na göndermiş ve savaşla tehdit etmiştir.

Buhara Padişahı bu tehdidi ciddiye almış ve Şah'ın isteklerini yerine getirmek istemiştir. Şah, tam amacına ulaşmak üzereyken daha önce denildiği gibi, Rus ordusunun Gürcistan ve Azerbaycan'a doğru ilerlemesi haberini almış ve isteklerini uygulama fırsatı bulamadan geri dönmek zorunda kalmıştır.⁸⁹

Sonuç

Ağa Mohemmed Han, Nadir Şah'ın ölümünden sonraki karşılıkların mirasçısı oldu. İktidara geçmesi, ülke sınırlarında karmaşa ve güvensizlik dönemine rastlar. Tedbirli davranarak, ilk önce sınırların emniyetini ve güvenini sağladı. Ülkenin bütünlüğünü sağlamak için çaba gösterdi.

İran'ın Kuzey-doğusu eskiden olduğu gibi Özbeklerin saldırılarına maruz kalmıştı. Meseleyi önce siyasi müzakerelerle olmazsa askeri müdahale ile çözemeye karar verdi. Eğer Ruslar'ın tehdidine karşı, İran'ın Kuzey-batısına gitmek mecburiyetinde kalmasaydı ve orada öldürülmeseydi belki de İran'ın sınırları, yeni dönem tarihinde farklı şekilde çizilecekti.

Ağa Mohemmed Han'ın ölümü, sınırlardaki sorunların devam etmesi ve yabancıların ülkeye saldırılarının şiddetlenmesine neden olmuştur.

Kaçar Şahları ile Orta-Asya Hanlıkları İlişkileri:

Fethali Şah-İran ile Buhara ilişkileri ve Merv Meselesi

Nadir Şah'ın dünyayı fethetme düşünceleri ve girişimleri, Orta-Asya'da çok karmaşa yaratmıştır. Nadir Şah'ın girişimleri sonucu, o öldükten sonra Buhara Padişahlığı el değiştirdi.

⁸⁹ Sepehr, c.1., S.81-82.

Emir Masum (Emir Danial'ın oğlu) nüfusunu yalnız Özbekler'e değil Horasan'ı ele geçirmek ve Merv'i istila etmekle bölgede hissettirdi.⁹⁰

Emir masum (Beygi Can) öldükten sonar büyük oğlu, Haydar Töre* babasının yerine geçti. İkinci oğlu Nasereddin ise Merv hükümetini aldı. (1215 h.g. –1800 m.s)

Buhara hükümetine Emir Haydar'ın geçmesiyle, Fethali Şah oraya temsilci göndererek tahta geçmesini kutlamıştır.⁹¹

Merv kentinin, Buhara hükümeti için önemi, Veliad'ın oraya tayin edilmesinden anlaşımaktadır.⁹²

Horasan Valiliğine atanan ilk Kaçar şehzadesi, Mohemmed Veli Mirza idi.

Beygi Can'ın halefleri Merv ile ilgili, Horasan Valisi tarafından tehlike olabileceğini hissetmişler. Onlara göre, Horasan Valisi, babalarının kentle ilgili arzusunu yerine getirmek için girişimde bulunabilirdi.⁹³

Horasan Valisi tarafından hiçbir girişim yapılmadan, Buhara Emiri ile kardeşi Nasereddin (Merv hakimi) arasında çıkan anlaşmazlık sonucu, Emir Haydar, Nasereddin Töre'nin Başkent'e gelmesini istedi. Nasereddin ise bunun bir Tuzak olabileceği düşüncesiyle, oraya gitmedi.⁹⁴

⁹⁰ Robert Grant Watson, **Tarikhe İran Az Ebtedaye Gherne Nuzdehom Ta 1858** (İran Tarihi 19.yy. Başından 1858'e kadar), çev. Vehid Mazenderani, Tehran, Sokhen, T.Y., s. 143.

* Töre : Bölge ahalsinin dilinde Şehzade demektir.

⁹¹ Sepehr, c.1., s. 70.

⁹² Mirza Ebdolkerim Şems Bokharai, **Tarikhe Bokhara-Khughend-Kaşgher** (Buhara , Hukent ve Kaşger Tarihi), der. Mohemmed Akber Eşigh Tehran, Ayineye Miras, 1998, s. 68-69.

⁹³ Hoseyn Zemani, **Sefername-ye Bokhara, Esre Mohemmed Şah'e Ghacar** (Buhara Sefernamesi), Tehran, Pejuheşgahe Ulume Ensani 1994, s. 7.

⁹⁴ Mohemmed Hesên KHan Etemad-ol-Seltene, **Tarikhe Montezem-e Naseri**, (Tarih), C.3., der. Mohemmed İsmail Rezvani, Tehran, Donyaye Ketab, 1988, s.149.

Nasreddin, artık güvende olmadığını bilerek, Fethali Şah'dan yardım istedi. Şah, Horasan Valisi'ne verdiği hükümlerle, Nasreddin ile abisi Emir Haydar arasında bir savaş durumu olursa Nasreddin'e yardım etmesini emretti.⁹⁵

Nasreddin Töre, Merv'de kalmayı istemedi. 1808'de,(1223 h.g) aşağı yukarı bin kişilik bir grup ile Meşhed'e geldi.⁹⁶

Bir süre Meşhed'de kaldıktan sonra 1812'de (1227 h.g) Tarhan'a gitti. Daha sonra Osmanlı ve Rus seyahatına çıktı ve sonunda Rusya'da iken vefat etti.⁹⁷

Merv Hakimi Mohemmed Hüseyin Mervi'nin Fethali Şah'ın Sarayına Sığınması:

Mohemmed Hüseyin Mervi, Beyramali Han'ın oğlu, Merv hakimi idi. İran tarihçileri, yazılarında, onun Han-e Mervi olarak yazmışlar. Kaçar ilinin önemli şahıslarından idi.

Merv kenti, Safeviler dönemi İran için önemli ve stratejik bir konumda olduğundan, Şah Abbas Safevi, bu kentin hükümetini Kaçarlar'a vermişti. Emir Masum (Beygi Can) Buhara'nın karışık durumuna düzen sağlamış ve daha sonra Merv'i istila etmek istemiştir.

1785'te Merv'e asker göndermiş. O dönem Merv Valisi Beyramali Han idi. Çıkan savaşta, Beyramali Han öldü. İkinci oğlu Mohemmed Kerim, yerine geçti. Bir süre sonra Merv ahalisi, Beyramali Han'ın öteki oğlu Mohemmed Hüseyin Han'ı kente vali olmak üzere davet ettiler. Bunun nedeni, Mohemmed Kerim'den hoşnutsuzluk idi. Mohemmed Hüseyin Han, Merv'e geldi ve orada bir süre hükümet etti.

⁹⁵ Sepehr, C.1., s.70-75.

⁹⁶ V.V. Barthold, **Abiyari Der Torkestan**, çev. Kerim Keşaverz, Tehran, 1966, s. 88.

⁹⁷ Etemad ol-Seltene, c.3., s. 149

-Rezagholi Hedayet, **Tarikhe Rozetossefaye Naseri** (Tarih), c. 3., Tehran, Ketabforuşiye Merkezi Kheyam, 1960, s. 402.

Şah Morad, görünüşte, Merv’le bir süre ilgilenmemiş ama daha sonra yeniden Merv’e asker göndermiş ve kenti kuşatmıştır. Kentte yiyecek bitince ve halk zor durumda kalınca teslim olmak istemişler.⁹⁸

Mohammed Hüseyin Han ve ailesi Özbekler’e esir düşüp, Buhara’ya gönderildi. Buhara’da Merv valisine ve ailesine misafir gibi davranıldı ve iyi muamele gördüler, ama Mohammed Hüseyin Han, Buhara’dan kaçmayı başardı ve Tehran’da Fethali Şah’ın sarayına sığındı. Onun kaçmasıyla bütün ailesi öldürüldü. Merv Han’ı, İran’da saygıyla karşılandı. Fethali Şah, Veliahd’ı Abbas Mirza’yı Mohammed Hüseyin Han’a başsağlığı dilemek için gönderdi. Bir süre sonra Sadrazam, İbrahim Kelanter öldürülünce, Şah, Mohammed Hüseyin Han’a sadrazam’ı olmayı teklif etti ama Han kabul etmedi. Mohammed Hüseyin Han, Buhara Emiri’nden intikam almayı hep düşündü ama bu olmadı ve 1819’da (1234 h.g) Tehran’da öldü.⁹⁹

Harezmi Türkmenleri ile İran İlişkileri, Fethali Şah Dönemi

Kaçar Hanedanı iş başına geldiği zaman, İran’da Fethali Şah’ın sarayı, Ruslar’ın İngilizler’in ve bazen de Fransızların katıldığı bir oyun sahasına dönüştü. Bu dönem İran ile Rusya arasında ilk savaş ortaya çıktı.

Harezmi’de Mohammed Emin haleflerinden olan İltuzer Han, kendi Hanedanını kurmuştu. İnak Hanedanı, bu Hive Hanlığı’nın ikinci nesil hükümlüğü idi. (1804’te)

Bu sülaleden olan Hive Hanları, 1804’ten 1873’e kadar, yâni Hive’nin Rus himayesine geçtiği zamana kadar şöyle sıralanabilir.¹⁰⁰

⁹⁸ Sir John Melcom, *Tarikhe İran (İran Tarihi)*, C.II., çev. İsmail Heyret, Tehran, Yesavoli, T.T., s.448-449.

⁹⁹ Mohammed Heseni Khan Etemad-ol-Seltene, *Merat-ol Beledan (Kentlerin Aynası)*, c.1, Ebdolhoseyn Nevayi-Mohaddes; Tehran, 1990, s. 857-869.

¹⁰⁰ Stanly Leanpol, **Tarikhe Tebehate Selatine Eslam** (İslam Sultanları Tarihi), çev. Abbas Eghbal, Tehran, Donyaye Ketab, 1989, s.249-251.

1. İltuzer Han (1804-1806)
2. Mohemmed Rahim Han (1806-1825)
3. Allahkulu Han (1825-1842)
4. Rahimkulu Han (1842-1845)
5. Abulgazi Mohemmed Emin (1845-1854)
6. Abdullah Han (1854-1855)
7. Kutluğ Mohemmed Han (1855)
8. Seyyid Mohemmed Han (1855-1865)
9. Seyyid Mohemmed Rahim Han (1865-1873)

1809'da Harezmi Türkmenler'i, Hâveran Deşti'ne* saldırdılar. Her şeyi yağmaladılar ve insanları katlettiler.

Horasan Valisi, Mohemmed Veli Mirza, öteki bölge hükümdarlarıyla birlikte, Türkmen saldırılarına karşılık vermek üzere, emrindeki askerlerle, bölgeye gitti. Bölgede huzuru sağladıktan sonra Meşhed'e döndü, ama bu son saldırı olmadı.¹⁰¹ Fethali Şah'ın saltanatının sonuna kadar, Harezmi Türkmenler'nin hep İran sınır bölgelerine saldırıları devam etti.

1815'te Mohemmed İshak Han ve oğlu Hasanali Han Garayı öldürdü. Bundan dolayı Horasan ve sınır bölgesi iyice karıştı. Öte yandan kabil ve il başkanlarının başkaldırısı durumu daha da bozdu.¹⁰² Herat Hükümdarı, Hacı Firuz Mirza'yı

* Doğu Çölü (Hâveran Deşti, Merv, Kelat, eski Serehs ve Dergez'den oluşan bir bölgedir.)

¹⁰¹ Mirnia, s. 21.

¹⁰² Mohemmed Yusef Herevi, **Eyn ol-Veghaye** (Olayların Aslı), der. Mohemmed Asef Fekret, Tehran, Eenteşarate Amuzeşe Enghelabe Eslami, 1993, s. 1

düşürüp yerine geçen Feth Han, Harezmi hükümdarı (Mohammad Rahim Han) ve öteki il başkanlarıyla birlikte olup Horasan'a saldırı planları yaptılar.

İran Şahı, Mirza Abdolvahab İsfahani'yi, Horasan hakimlerinin gönüllerini almaya gönderdi. Zulfagar Han ile Mutallip Han'ı ise Afgan saldırılarına karşı savaşmaya gönderdi. Savaş, İran'ın galibiyeti ile bitti. Rahim Han ile Şah'ın ordusunun geldiğini öğrenince Harezmi'e geri döndü.¹⁰³

Fethali Şah'ın saltanatının, önemli olaylarından biri de Türkmenler'in Hive Han'ı ile birlikte İran'a saldırı planları yapmaları idi.

1824'te (1239 h.g.) Ataniyaz Rahmankulu Töre, Hive Emiri, Türkmen illerinden (Salur ili ve İmreli) bir ordu toplayıp, Meşhed'e saldırmak istemiştir. Havanın soğuk olması ve kar yağışı yüzünden ordu perişan oldu, Serehs bölgesinde kalmak mecburiyetinde kaldı. Bir süre sonra, aynı yılın Mart ayı (Recep;14) bir grup Türkmeni Meşhed'e saldırı yapmak için gönderdi. Horasan Valisi saldırıya karşı direnince. Türkmenler 1500 ölü verdikten sonra geri dönmek zorunda kaldılar.¹⁰⁴

Hive Hanı öldükten sonra oğlu Allahkulu Han yerine geçti tahta geçmesini Meşhed'e saldırı yapmakla ilan etti. Horasan Valisi, Hasanali Mirza, çıkan savaşta Hive Hanını geri püskürtmeyi başardı.¹⁰⁵

Allahkulu Han'ın İran'a karşı, düşmanca siyaseti devam etti. İki kere daha bölgeye saldırı düzenlendi, ama her ikisi de başarısız oldu ve Hive'ye geri dönmek zorunda kaldı.¹⁰⁶

¹⁰³ Mehmed Afşar Yezdi, **Efghan Name** (Afgan-name), c.2 Tehran, Bonyade Moghufate Dr. Yezdi, 1981, s.85-90.

¹⁰⁴ Sepher, c.1., s.158.

- Eminiullah Goli, **Seyri Der Tarikhe Siyasi Ectemaiye Torkmenha** (Türken Tarihi'ne Bir Bakış), Tehran, Neşre Elm, 1986, s. 118.

- Etezad ol-Seltene, Eksir ol-Tevarikh (Tarihlerin İksiri), der, Cemşid Kiyanser, Tehran, Veysmen, 1991, s. 150.

¹⁰⁵ Watson, s. 195-196.

¹⁰⁶ Etezad ol-Seltene, Merat ol-Beledan, c.1., s. 893.

Bütün bu olayları ve tarihi seyrini izlerken, görünen şu ki Özbek Afgan, Türkmen kabilelerin, İran'ın doğu ve Kuzey-doğu bölgelerine saldırı ve sınır bölgelerindeki karışıklık, her zaman İran'ın merkezi hükümetinin zaafını peşinde getirmiştir. Bu da yabancıların lehine ve yararına olmuştur.

Abbas Mirza (Veliahd)'ın Kuzey-doğu Sınırlarında Emniyeti Sağlama Girişimleri:

1830'da İran-Rus savaşları bitti. Fethali Şah, Abbas Mirza'yı (Veliah) şu amaçlar için Horasan'a gönderdi.

1. Horasan hükümetini, ona verdi.
2. Horasana'da merkezi hükümete karşı, çıkan başkaldırıları ve isyanları yatıştırmak.
3. Seyhun Nehir kıyılarına kadar olan İran sınırlarını (Nadir Şah'ın saptadığı sınır çizgisi) yeniden Şah'ın egemenliği altında tespit edilmesi.
4. Türkmen saldırılarına ve İranlı'ları esir almalarına son vermek.¹⁰⁷

Abbas Mirza, Horasan'a gittikten sonra, Kelat hakimi, Celayir Han'ı, temsilci olarak Harezm'e gönderdi. Harezm Hanı'na: eğer emniyet ve güvenlik istiyorsan, İranlı esirleri geri gönder, yoksa savaşa hazır ol, mesajını göndermiş ama temsilci yolda hastalanınca mektubu teslim edemedi ve görevini yerine getiremedi.¹⁰⁸

Abbas mirza, bölgedeki başkaldırıları ve isyanları yatıştırdı ve kargaşaya son verdi.

¹⁰⁷ Watson, s. 243-244.

- Ebolghasem Taheri., **Tarikhe Revabete Bazergani ve Siyasiye İran ve Engelis Az Dorane Fermanrevayiye Mogholan Ta Payene Ghacariye** (İran-İngiliz İlişkileri, Moğol'dan Kaçar Dönemi Sonuna Kadar), c.2., Tehran, Selseleye Entesharate Asare Melli, T.Y., s.76
- Edareye Enteshare Esnad, s. 93.
- Naser Nejmi, **Abbas Mirza**, Tehran, Elmi, 1993, s. 553.

¹⁰⁸ Sepehr, s. 273.

Abbas mirza ve Serehs Meselesi:

Serehes bölgesinde, Salur Türkmenler'i yaşıyordu. Tekke, Saruk, İmreli ve Ali İli Türkmenler'inden bir grup, Serehs'e gelip oradaki Türkmenlerden at ve silah istediler, ve kendi aralarında anlaştilar. Şii esirleri ve malalarını paylaşacaklardı. Böylece Türkmen kabilelerin saldırıları yeniden başladı ve şiddetlendi. Abbas Mirza, bu saldırıları ve insanların esir alınması haberi üzerine Serehs bölgesine askeri sefer yapma mecburiyetinde kaldı.

Veliahd'ın askerleri Serehs kalesine hücum ettiler ve orayı ateş altına tuttular. Türkmenler, kaledeki bütün Şii esirleri kalenin ön kısmına, ateşe tutulan kısma getirdiler. Askerlerin hedef aldıkları zaman onlara isabet etmesi için. Veliahd kaleyi kuşattı. Kaledeki Türkmenler, esirleri bıraktılar, ve Veliahd sonuna kadar direndi ve yardıma gelen yeni askerlerle birlikte kaleyi yıktı. Böylece bir savaş daha bitmiş oldu.

Abbas Mirza'nın emriyle esir düşen 3000 Türkmen ve aileleri ve azad edilen 3000 Şii, Meşhed'e göç ettiler.

Kalede bulunan erzak ve mallara el koydu ve o sıralar Meşhed'de kıtlık nedeniyle erzakın bulunmadığı ve fiyatların yüksek olduğunu bildiği için hepsini oraya sevkettirdi.¹⁰⁹

Abbas Mirza'nın asıl hedefi, Merv bölgesini ele geçirmek ve bu şekilde bölgede güvenliği ve emniyeti sağlamak idi. Harezmi Emiri, Allahkulu Töre, Abbas Mirza ile anlaşmak üzere temsilciler gönderdi. Temsilciler, Meşhed'de Abbas Mirza ile görüştiler ve Veliahd'dan esir olan 5000 Salur Türkmeni'nin azad edilmesini istediler. Harezmi Emiri, buna karşı, artık Türkmenler'in Şii'lere saldırmayacağını ve esir almayacağını sözü

¹⁰⁹ Homa Nategh, **Az Mast Ke Ber Mast-Mecmucye Meghalat** (Yaptığımızın Etkisini Görüyoruz), c.1, Tehran, Agah, 1975, s.185.

vermişti.¹¹⁰ Aynı zamanda azad edilen her Türkmen için bir Tuman* para gönderilmiştir. Barış yapılması için şu koşullar öne sürüldü;

1. Salur Türkmenler'i, İran'ın Horasan bölgesinde hiçbir zaman çapulculuk ve saldırı yapmayacaklar.

2. Türkmenler'in esir tuttuğu kişileri (Serehs bölgesinde) Emir'in iade etmesi gerekiyor.

3. Ak Derbend'den Ceyhun kıyılarına kadar olan bölgede Tüccarların güvenliğini Türkmen saldırılarına karşı, Harezm Emiri sağlayacaktır.

4. Bazı tüccarların esir alış verişi yaptığı biliniyor. Emir kendi bölgesinde buna izin vermeyecektir.

5. Horasan Valisi, silah ve askere ihtiyaç duyunca, ona yardımcı olacaklar.

Birkaç madde daha eklendi ve imzalandı. Böylece Abbas Mirza 5000 Salur Türkmeni'ni serbest bıraktı. Türkmenler, Serehs'e gittiler.¹¹¹ Abbas Mirza ile Harezm Emiri arasında yapılan bu sözleşmede İran tarafı hiçbir imtiyaz vermemiş ve sözleşmenin bütün yükümlülüğünü karşı taraf üstlenmiştir. Bu şekilde, Horasan Umuratu düzene girdi. Semnan kentinden Kelat'a kadar ve Merv'den Herat'a kadar olan topraklarda güvenlik ve düzen sağlandı.¹¹²

Abbas Mirza'nın Girişimleri ve İngilizler'in Ona Karşı Tutumu:

Ruslar'ın, İran ve Afganistan yoluyla Hindistan'a ulaşma istekleri, İngilizler'i buna karşı politika geliştirmeye yöneltti. İngiliz devlet adamları her ne şekilde olursa olsun, Ruslar'ın Hindistan'a doğru ilerleme yollarını kesmeyi düşünmüşler. Böylece,

¹¹⁰ Etezad-ol-Seltene, s.369.

* İran'ın Para Birimi.

¹¹¹ Sepehr, c.1, S.296-297

¹¹² Etezad-ol-Seltene, s.390.

Rusya ile Hindistan sınırları arasında kalan bölgeyi iki nüfuz alanına (İngiliz ve Rus) ayırmak istediler. Görünürde bağımsız ama aslında kendilerine bağlı devletler yaratmak istemişler. İran ile İngiliz arasında yapılan anlaşmalar hep bu amaçlar doğrultusunda yapıldı ve ilişkilere geliştirdi. Örneğin 1814 İran-İngiliz antlaşmasının birinci maddesinde İran, Rusya ile olan sınır anlaşmazlıklarında ve orta sınırlarda çıkan problemlerde İngiliz aracılığını ve hakemliğini kabul ediyordu. İkinci maddenin konusu ise, Afgan kabileleri, Harezm, Buhara ve Samerkent Hanlıkları tarafından Hindistan'a saldırı ve tehlike olduğu, zaman İran'ın bunlara karşı savaşa girmesi. Öte yandan Hindistan'a geçit olarak kullanılan Afgan topraklarını bu Hanlıkların saldırılarına karşı İran'ın savunması.

Bu antlaşmanın diğer maddelerinin içerdiği yukarıdaki iki maddesi gibi İngilizler'in Hindistan'daki çıkarlarını korumaya yönelik ve Ruslardan gelen her türlü tehlikeye karşı önlemlerle yazılmıştır.¹¹³ Fethali Şah, İngilizler'le yaptığı bu antlaşmadan sonra, öteki devletlerle münasebetlerde hep İngiliz çıkarlarını gözetmek zorunda kalmıştır. İngilizler, İran'ın yabancı devletlerle ilişkilerini özellikle de Rusya ile olan münasebetlerini yakında ve dikkatle izliyorlardı.

İran'ın Ruslar'la yaptığı Türkmençay muahedesi ile artık İran hükümetinin Orta-Asya'da Rus politikasını uygulayacak bir kukla olduğunu İngiliz politikacıları düşünmüştür. Onlara göre, 1831'den sonra artık İran hükümeti Ruslar'ın emri altına geçmişti.

Abbas Mirza'nın Horasan'a gitmesi, İngilizler'in bu kuşkularını daha da kuvvetlendirdi. Abbas Mirza'nın bölgede Afganistan'a doğru yaptığı askeri hareketini Hindistan'a karşı tehdit olarak algılayan İngilizler Veliahdın teşebüsüne karşı önlem almaya çalıştılar.

¹¹³ Ali Asgher Şermin, **İran Der Doreye Seltenete Ghacar** (İran, Kaçar Devrinde) Tehran, Elmi, 1991, s. 81.

İngilizler, Türkmenler'in arasında gizli ajanlar göndererek haber toplamaya çalışmışlar. Haber toplamak için gönderilen bu ajanlardan birisi Dr. Wolff* adında bir kişi idi. Dr. Wolff, Abbas Mirza'nın Horasan'ı ve Hive'yi ele geçirmek istediğini ve bunu Ruslar'ın isteği ve onların verdiği direktiflerle yapacağını, İngilizler'e bildirmiştir. Ona göre, Rusya İran'ın antlaşma gereği onlara ödeyeceği para cezasından vazgeçecekmiş. Eğer, İran Hükümeti, Ruslara Hive'yi istila etmesinde yardımcı olursa, Rus devleti de ona karşılık İran'dan para cezası talep etmeyecekmiş. O sıralar İngilizler'in birkaç kişi daha İran ve Orta-Asya'da gizli habercileri vardı.¹¹⁴ Bu habercilerin verdiği bilgilere bakılırsa, İran Sadrazamı (Mirza Abulgasım Kaimmakam) Ruslarla yakın ilişkiler içinde olup ve Abbas Mirza'yı yönlendiren kişi de Sadrazam'dır. İngilizler, Abbas Mirza'nın, Horasan ve İran'ın doğu ve Kuzey-doğusunda yaptığı harekattan tedirgin olmuşlar. İngiliz hükümeti, bakanlardan birini (Mc Nail), Veliahdi durdurmak üzere Horasan'a gönderdi. Mc Nail'in Horasan'a ulaşması, Serehs'in düşmesi ve bölgenin, Veliahdın ordusunun eline geçmesiyle aynı döneme denk gelmiştir. İngilizler, güçsüz bir İran'ın, Ruslar'ın Orta-Asya'daki gelişmesine ve bölgeyi ele geçirip Afganistan ve daha sonra Hindistan'a doğru ilerlemesinde ne denli yardımcı olacağını düşünememişler. Sonraki yıllarda ise, Ruslar'ın Orta-Asya'daki saldırılarını şiddetlenince, İngilizler, İran'a mütevessil olmuşlar ama artık çok geç olmuştu.

Horasan'ın yerel hükümlerleri (Ağalar, Kabile ve il başkanları) ile Orta-Asya ve Afgan Hanları çoğu zaman işbirliği yapmışlar. 1817'de Afganlar, Harezmi Han'ı ve Horasan'ın bazı bölge Emirleri, İran'ın merkezi devletine karşı resmen birleşmişler. Bunlar, Horasan'ı istila etmek istemişler ama hükümetin gönderdiği askeri güce dayanamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlar.

Fethali Şah döneminde ve özellikle İran-Rus savaşları sırasında Horasan ve doğu ile Kuzey-doğu sınır bölgelerinde bu birleşmeyi İran'a karşı görüyoruz.

* Dr. Wolff. Joseph Wolff: 1831-1844 yılları arası Orta-Asya'da bulundu. Bölgede Seyahat etti ve İngilizler'e haber topladı. Bir süre sonra Buhara'da tutuklandı ve İran Şahı Mohehmed Şah'ın aracılığı ile bırakıldı.

Abbas Mirza'nın Horasan seferiyle, merkezi hükümetin bölgedeki egemenliği tespit edilmiştir.

Sonuç

Fethali Şah, hükümeti devraldığı zaman, Merv kenti, Buhara Hanlıkları tarafından yönetiliyordu. Kaçar Şah'ı, Merv hakimi **Nasereddin** Töre ile kardeşi Emir Haydar (Buhara Han'ı) arasında çıkan anlaşmazlığı, kendi lehine kullanıp Merv üzerinde İran'ın egemenliğini kesinleştirebilirdi. Ama Şah, tam o sıralar, İran'ın Kuzey-batı sınırında, Ruslar'la savaşmak zorunda kaldı.

Bununla birlikte, tedbirsizlik ve bilgisizlik sonucu, ortaya çıkan fırsatları değerlendiremedi.

İran-Rus savaşları, İran'ın yenilgisi ve Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarının yapılaması, ülkenin uluslararası siyasi ve tarihi vechesini bozmuş oldu.

İran ile Rusya arasındaki, birinci ve ikinci savaşta, Türkmenler Rus devletine dayanarak, Horasan'a saldırılarını şiddetlendirmişler.

Ruslar'ın uzun dönem planlarında, Orta-Asya'yı ele geçirmek, açık denizlere ulaşmak ve Hindistan'a varmak olduğu için, Türkmenler ile Kaçar Şahlar'ı arasında, Harezmi Hanları'nı da kışkırtarak uzun ve yıpratıcı savaşlara neden olmuşlar.

Bu savaşlar sonucu, her iki taraf da güçsüzleşmiştir. Nihayet İran-Rus Savaşlarının sona ermesi. Fethali Şah'a Horasan için girişimde bulunma fırsatını verdi.

Abbas Mirza'nın bölgeye gönderilmesi ve orada yaptığı uygulamalar, bu defa İngilizler'i meraklandırdı.

¹¹⁴ Abolghasem Taheri, **Tarikhe Revabete Bazergani ve Siyasiye İran Ve Engelis Az Dorane Fermanrevayiye Moğol Ta Payane Ghacariye** (İran-İngiliz İlişkileri), c.2., Tehran, Selseleye Entesharate Asara Mellî, T.Y., s.77.

İngilizler, Ruslar'ın etkisi ve yardımıyla, Abbas Mirza'nın Afganistan ve daha sonra Hindistan'a yönelebileceğini düşündüler. İngiliz devleti, İran'ı, Türkmen bölgelerinde destekleme ve güçlü kılmakla, Ruslar'a karşı engelleyici ve güçlü bir set oluşturma imkanına sahipken bunu yapmadı.

Onlar, İran'ı zayıflatmakla, Ruslar'a Orta-Asya'da Afganistan ve nihayet Hindistan'a doğru ilerlemede nedenli yardımcı olabileceklerini düşünmediler.

Bir süre sonra, Ruslar'ın Orta-Asya'da, harekate başlamaları ve genişleme planlarını uygulama geçmeleri ve Türkmen bölgelerine saldırıları, İngilizler'i telaşlandırmıştır. İngilizler, Rusları durdurmak, için İran'dan girişimde bulunmasını talep etmişler ama artık çok geç olmuştu.

Kaçar Şahları ile Orta-Asya Hanlıkları İlişkileri

Mohammed Şah Harezmi İlişkileri:

Mohammed Şah'ın tahta geçmesini kutlamak üzere, Hive Han'ı Allahkulu Han, İran sarayına hediyeyle bir elçi gönderdi. Bu, İran ile Harezmi ilişkilerinin, üçüncü Kaçar şahı dönemine, başlangıç sayılabilir.¹¹⁵

Türkmenler'in, Esterabad'a yaptıkları saldırılar yüzünden, Mohammed Şah, Hive'ye gitmek üzere, 25 bin asker ile teçhizat hazırlanmasını emretmiş, ama ordu hava sıcaklığı ve organizasyon bozukluğu nedeni ile Hive'ye gidememiştir.¹¹⁶

Üç yıl sonra, 1837'de (1253 h.g.) Allahkulu Han, yeniden İran'ın Kuzey-doğu bölgelerine saldırır, bölgeyi ele geçirmek ister ama başarılı olamaz. Bu saldırılar sürekli yapılmıştır. Saldırıların amacı daha çok çapulculuk ve esir almak idi. İran-Harezmi

¹¹⁵ Mohammed Ali Khan Ghafur, **Ruznameye Sefere Kharezm** (Harezmi'e Yolculuk), der. Mohammed Heseni Kavusi Eraghi-Nesiri Mogheddem, Tehran Moesseseye Çap ve Entesharate Vezarete Umure Kharece, 1994, s. 20.

¹¹⁶ Edareye Enteshare Esnad, s. 103-104.

ilişkilerinin devamında, Mohemmed Şahın Herat'tan döndüğünde (1839'da) Mirza Reza Mühendisbaşı'yı, elçi olarak Harezmi'e gönderdiğini görüyoruz.¹¹⁷

Bir yıl sonra 1840'ta (1256 h.g.) bu elçi, Özbek il başkanlarından biriyle ve Hive Hanı'nın özel bir mektubuyla İran'a döndü.¹¹⁸

Mirza Reza'nın Hive'ye gönderilmesinin asıl amacı ile ilgili net bir bilgi elimizde yoktur. Ama, bu görev, yalnızca esirlerin serbest bırakılması veya Özbek saldırılarına karşı önlem alınması için yapılmamıştır. Bu konularla birlikte belki de İran Şah'ı, Harezmi ile Rusya arasında oluşan ilişkiden haberdar olarak, ilişkilerin detaylarını ve boyutunu öğrenmek üzere, Mirza Reza'yı Hive Hanı ile görüşme yapmak için göndermiştir.

Aşağı yukarı aynı yıllar 1839-40 (1255-56 h.g) Hive Hanı ile Rus ordularının savaşlarını görüyoruz¹¹⁹ Bu yüzden, İran için, konuyla ilgili bilgi edinme, çok önemli idi.

Mohemmed Şah'ın hükümrânlığı da Türkmen saldırıları ile geçti Tekke Türkmenler'i, Serehs bölgesinde yaşarken, Meşhed etrafında saldırılar yapıp, İranlı esirleri, Urgenc ve Ceyhun etrafındaki pazarlarda satıyorlardı. İran'ın sınır bölgelerinde yaşayan insanlar bu saldırılardan Şah'a şikayet edip konuyla ilgilenmesini istemişler. Şah, bölgeye asker sevk edilmesine ve Türkmen saldırılarına gerekirse savaşarak karşılık verilmesine Emir vermiştir.

Türkmen il ve kabileleri, kendi aralarındaki anlaşmazlıklar için de Şah'dan yardım istemişler, örneğin Sarık ve Salur illeri Merv'de yaşarken, Tekke ili Türkmenler'i onlara Saldırmış ve Merv'den dışarı çıkmalarına neden olmuşlar. Tekke ilinin taarruzuna

¹¹⁷ Gholamali Sermend, **Ezame Mohessel Be Kharec Az Keşver-Der Doreye Ghacariye** (Kaçar Devri, Yurtdışına Öğrenci Göndermek), Tehran, Çap ve Neşre Bonyad, 1993, s.342.

¹¹⁸ Etezad ol-Seltene, s.511-516.

¹¹⁹ **Daeret ol-Mearefe Farsi** (Farsça Ansiklopedi), c.1., Tehran, Franklin, 1966, s.131.

-Nesr, s. 230-231.

karşı Sarık ve Salur il başkanları saraya elçi göndermiş ve Şah'tan yardım istemişler. İran Şahı bu yardım talebi üzerine bölgeye 20 bin askergöndermiştir.

Gönderilen ordu, tekke Türkmenler'in ele geçirdiği Merv'i kuşatmıştır. Tekke il başkanları durumu böyle görünce Emir Nesrullah'tan yardım istemek üzere birkaç kişiyi Buhara'ya göndermişler. Bunlar mezhep farklılıkları öne sürerek Emir Nesrullahın dini duygularını kabartmak ve onu yardıma ikna etmek istemişler.

Emir Nesrullah, İran ordu komutanına gönderdiği bir elçi ile kuşatmanın kaldırılmasını istemiş ve kaldırılmadığı halde savaşa katılacağı ile tehdit etmiştir.¹²⁰

Mohammed Şah, Emir Nesrullah'ın tehdidini duyunca, orduyu geri çağırması ve bu şekilde Tekke ili kurtulmuştur. Emir Nesrullah ise Türkmen illeri arasında barışı sağlamıştır.¹²¹

Bütün bu olaylar, İran Şahı'nın diplomatik yönden nedenli zayıf davrandığını göstermiştir.

Mohammed Şah dönemi : İran-İngiliz İlişkileri

Napolyon'un ortadan kaldırılması ile İngilizler daha büyük bir tehlikeyi algılamışlar. Rus korkusu, özellikle Ruslar'ın Orta-Asya'da genişleme hareketi ve Kafkaslardaki İran ve Osmanlı'dan aldığı topraklar, İngilizler'i çok tedirgin etmiştir.

Türkmençay antlaşması ile Ruslar, siyasi ve askeri yönden, Hindistan sınırlarına çok fazla yaklaşmışlar. Böylece İran toprakları, Şah'ın sarayı ve bir yere kadar da Afganistan, bu iki gücün politik savaşlarına sahne olmuştur.

¹²⁰ **Zefername-ye Khosrevi**, der. Menuçehr Sotude, Tehran, Deftere Neşre Mirase Mektub, 1998, s. 222-223.

¹²¹ a.g.e., s.224.

Afganistan Emirinin sarayı, Rus ve İngiliz siyasi heyetlerinin yarışmasına şahit olmuştur. İran'da ise bu yarış daha şiddetli ve uygulamaya yönelik idi. Ruslar'ın, İran devletinden aldığı puan ve imtiyazların aynısını İngilizler talep etmişler.¹²²

Türkmençay antlaşmasından sonra, Ruslar, İran'a karşı şiddet yanlısı politikalarını bırakarak daha ılımlı bir siyaset uygulamaya yönelmişler. Rusya, dostça davranışı ile İran'a savaşta kaybettiği toprakların ve Ruslara verilen öteki imtiyazların, acı hatırasını unutturmak istemiştir.¹²³

İngilizler, Ruslar'ın elde ettiği imtiyazların aynısını İran'dan talep etmiş ve aynı zaman da Hindistan'ı korumak amacıyla İran'ı güçlü kılmak ve olası bir Rus saldırısı durumunda kalkan olarak kullanmak istemişler.

Mohammed Şah'ın saltanatının başlarında, İngilizler'in İran sarayında fazla nüfuzları olmamıştır. Ruslar, bu dönem İran ve Osmanlı'ya karşı barışçı bir siyaset uygulamışlardır. İngilizler, Orta-Asya'da, Ruslar'a karşı kendilerini yeterince güçlü görmemişler, öte yandan böyle tehlikeli bir rakip de gözardı edilmezdi. İngilizler 1834'te, ortamı uygun bulunca Ruslara, İran'ın bütünlüğünü korumak üzere iki ülkenin anlaşmasını önermişler. Bu İran'ın bağımsızlığını zedeleyen ilk hareketti.

İki büyük güç arasında yapılan bu sözlü anlaşma, daha sonra birkaç kez yenilendi ve iki devlet bunu onayladı.¹²⁴ Britanya devleti Mohammed Şah'ın tahta geçmesiyle ilgisizlik politikasına son vermiş ve aktif olarak İran'ın siyaset sahnesinde rol almışlar. Bu şekilde, İran bir daha İngilizler'in siyasi planlamalarında yer almıştır. Hindistan'ı korumak için İran ile olumlu ilişkilerin devamı gerekliydi. Eğer Britanya, İran siyasetinde pasif kalırsa, İran Rusya'nın avucuna düşecekti. Bütün bu nedenleri gözönünde tutarak, İngiliz devleti, bu

¹²² Mehmed Afşar, "Reghabete Rus ve Engelis Der İran (İran'da Rus İngiliz Yarışması)", c.2., **Mecceleye Ayende**, Tehran, 1978., s.276-277.

¹²³ Ahmet Tacbekhş., **Siyasethaye Rusiye Tezari, Engelestan ve Feranse Der İran** (İran'da Rus, İngiliz ve Fransa'nın Sömürgeci Politikaları), Tehran, Eghbal, 1983, s.257.

¹²⁴ Mehmed, c.1, s.340-341.

dönem yeniden İran'a temsilcileri göndermiş ve hatta Mohemmed Şah'ın tahta geçmesini tebrik etmek üzere Londra, özel bir temsilci göndermiştir.¹²⁵

Bu dönem, İran-İngiliz ilişkilerinin iyileştiğini görüyoruz. Ama bu yalnız görünürde böyle olmuştur. Bir süre sonra, Herat meselesi patlak verince İngilizler, İran ile Rusya arasındaki dostça ilişkilerden rahatsız olmuş ve endişelenmişler.

İngilizler, Rusya ile İran ve Osmanlı ilişkilerini bozmaya çalışmış ama başarılı olamamışlar.¹²⁶

Mohemmed Şah dönemi, İngilizler için önemli konulardan biri, Afganistan'ın korunması idi. Afganistan toprakları, Hindistan'a doğru en önemli geçit yolu idi. Afganistan'ın sorunları ise hep Herat çevresinde dönüp duruyordu. Herat'ı Hindistan'ın anahtarı olarak gören İngilizler, Herat'ın düşmesi Hindistan'ın kaybedilmesidir demişler.¹²⁷ İngiliz politikacılarına göre Herat bağımsız kalmalıydı. Onlara göre Herat'ı İran Şahı'na vermek, Hindistan'ı Rus Çarına teslim etmektir.¹²⁸

İngiliz devlet adamlarına göre, Herat, İran'ın eline geçerse, Ruslar'ın İran üzerindeki etki ve nüfuzuna bakılırsa hem Afganistan hem de Hindistan tehlikeye girmiş olur.¹²⁹ İngilizler Herat meselesinde İran'ın Rusya'dan destek gördüğünü düşünmüşler.

¹²⁵ Ebdolhoseyn Nevai, **Tarikhe İran Az Ghacariye Ta Payane Ehde Naseri** (İran Tarihi, Kaçar Devri, Nesereddin Şah'ın Saltanatının Sonuna Kadar), c.2., Tehran, Homa, 1990, s. 324.

¹²⁶ Ali Akber Bina, **Tarikhe Siyasi ve Diplomasie İran** (İran'ın Siyasi Tarihi) c.2, Tehran, Daneşgahahe Tehran, 1969, s. 46

- Mehmud, c.1, s.339

¹²⁷ Tenzio Piocarlo, **Reghabethaye Rus ve Engelis Der İran ve Afganistan** (Rus-İngiliz Yarışması, İran ve Afganistan'da), çev. Abbas Azin, Tehran, Elmi ve Ferhengi, 1984, s.51.

¹²⁸ Afşar, c.2., s. 127.

¹²⁹ Ebrahim Teymur, "Ekhtelafe İran ve Engelis Ber Sere Herat (Herat Üzerinde, İran-İngiliz Fikir Aynılığı)", c.2., No.12, **Neşriyeye Vezarete Umure Kharece**, 1960, s.103-125.

Rusya ile İran anlaşmalarında ticari ve siyasi konular işlenmiştir. İran, Herat'ı ele geçirirse, bütün anlaşma maddeleri, Herat için de geçerli olacaktır.¹³⁰ Örneğin, Rusya Herat'ta konsolosluk açabilir ve her türlü ticari faaliyette bulunabilirdi.

Bütün bu nedenlerden dolayı İngiliz devleti, İran'ın Herat ile ilgili girişimlerini tüm gücüyle engellemeye çalışmıştır.

Bu dönem, İran'ın Herat üzerinde egemenlik kurma çabalarını engellemek ve baltalamak, İngiliz devleti ve Hindistan hükümeti için ana hedef haline gelmiştir.¹³¹

¹³⁰ Mehmud, c.1, s.363.

¹³¹ Denis Wright, **Engelisha Der Miyane İrānian** (İran'daki İngilizler), çev. Lotfali Kheneci, Tehran, Emir Kebir, 1981, s. 74.

Aşurade* Meselesi ve Rus İstilas

Yüzyıllar boyunca, Ruslar, Kafkaslar ve öteki kabileler, gemilerle Hazar Denizi'nin güney kıyılarına gelerek orada yaşayan halka saldırmış ve mallarını alarak geri gitmişler.¹³²

Mohammed Şah dönemi Horasan ve Esterabad çevresinde yaşayan Türkmenler, saldırılarını şiddetlendirdiler. Bunlar, ticari kervanlara saldırı düzenleyerek mallarını alıp, yolcuları esirliğe götürüyorlardı ve ne zaman İran ordusuna yeniliyorlarsa Hazar Denizi'ne sığınarak gemilerle uzaklaşıyorlardı.¹³³

Ruslar'ın İran ile yaptığı Gülistan Antlaşması'nın 5. maddesi ile Türkmençay antlaşmasının 8. maddesi onları, Hazar Denizi üzerinde, her türlü imtiyaz ve hakka sahip kılmıştır. Yani bir Tür egemenlik hakkı vermiştir. Bunun sonucu olarak İran'ın Hazar kıyılarındaki bölgelerde Rus etki ve nüfuzunun arttığını görüyoruz. Hazar üzerinde İran'a fazla bir hak tanımamıştır.

İran gemileri ve İranlı Türkmenler'in gemileri Hazar üzerinde yolculuk yaparken Rus amiralinden izin almak mecburiyetinde kalmışlar.¹³⁴

İran devletinin zaafı, Türkmenler'i, Ruslar'ın kışkırtması ve bölgedeki Türkmen saldırıları, sonuçta, Rus etkisini güçlendirdi. Bu ortamda İran devleti, Türkmen saldırılarını bastırmak için Rus devletinden yardım istedi.

İran, 15 gün süre ile, iki savaş gemisini, Erdeşir Mirza komutasında Türkmen saldırılarına karşı kullanmak üzere, Ruslardan ödünç istedi.¹³⁵

* Hazar Denizi'nin güney-doğusunda bulunan, Gorgan Körfezi veya Esterabad adı ile tanınan bölgede bulunan adalardır.

¹³² Abolfeth Vosugh Zemani, **Aşurade ve Herat Do Kemingahe Estemar** (Aşurade ve Herat, Sömürgecilerin Tuzağı), Tehran, Guya, 1984, s. 35.

¹³³ Edareye Enteşare Esnad, s. 103-104. ve s.91.

¹³⁴ Fereydan Ademiyet, **Emir Kebir ve İran**, Tehran., Kharezm, 1998, s. 482-483.

Ruslar, bu isteği kabul edip, iki savaş gemisini, Hüseyinkulu Körfezine gönderdiler. Daha gemiler İran'a varmadan, İran ordusu Erdeşir Mirza komutasında Türkmenler'i yenilgiye uğrattı, ve Hazar bölgesinde huzur sağlandı. Bu şekilde, Ruslar'ın, bölgede varlıklarına da gerek kalmadı. İran devleti, Rusya'dan, gemi ve askerlerini, geri çağırmasını istedi. Ruslar, İngiliz deniz kuvvetlerinin, Fars Körfezi'nde Hark Adası'nda bulduklarını bahane ederek, geri dönmek istemediler. Böylece Aşurade adası ile etrafındaki bütün nehirleri işgal etmiş oldular.¹³⁶

Rusya, Türkmen saldırılarını (Hazar'ın güney kıyılarında) bastırmak için bölgede bulunduğunu öne sürüyordu. Bu şekilde, Rusya Aşurade'yi işgal etti ve Hazar'ın güney-doğu bölgelerini de ele geçirdi. Türkmenler'le ilişki kurdu ve İran devletine karşı anlaşma yaptı.¹³⁷

Aşurade'yi ele geçirmek, Ruslar için birkaç yönden önem taşımaktaydı. Aşurade'yi işgal etmek, Orta-Asya'daki kavimleri bastırmak için önemliydi. Öte yandan sömürgeci hareketlerle Hindistan'dan, Sistan ve Beluçistan'a kadar yayılan Britanya'ya karşı, Aşurade, Ruslar için, güvenli bir karargah teşkil ediyordu.

Rusya ile İran arasında, ticari gemilerin, güvenli ve kontrollü bir biçimde seferlerinin yapılmasını sağlamak için Aşurade adası çok iyi bir konumda idi.

Bu şekilde, Rusya, kendisi için çok önemli ve stratejik olan bu adayı rahatlıkla ele geçirmiş oldu.

¹³⁵ Edareye Entişare Esnad, s. 91,103,106,116.

- Esande Revabete İran ve Rusiye Der Dorane Fethali Şah ve Mohemmed Şahe Ghacar, der. Fateme Ghaziha, Tehran, Vezarete Umure Kharece, Merkeze Çap ve Entişarat, 2001, s. 217-218.

¹³⁶ Edareye Entişare Esnad, s. 91,109.

¹³⁷ Ademiyet, s. 36.

1917'de Çarlık rejimi ortadan kalktı, İran Aşurade'yi geri almak için yeniden girişimlerde bulundu. 26 şubat 1921'de nihayet Rus kuvvetleri, Aşurade adaları ve Esterabad bölgesinde bulunan Hazar kıyılarındaki öteki adalardan çekilmiş oldu.¹³⁸

Sonuç

İran-Harezmi ilişkileri, Moammed Şah döneminde savaş ile barış karışımı bir ilişki idi.

Bu dönemde, Hive Hanı'nın sürekli İran sınır bölgelerine yaptığı saldırıları görüyoruz. Merv ve Serehs bölgelerinde yaşayan Türkmenler, sürekli olarak Özbek Han'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Özellikle de, merkezi hükümetin zayıf olduğu dönemler, bu saldırıların şiddetlendiğini ve Horasan'ın öteki bölgelerinin de talan edildiğini görüyoruz.

Merv bölgesi geniş ve verimli topraklara sahiptir. Merv'de yaşayan Türkmenler üç il veya kabileden oluşuyordu. Tekke ili daha çok Serehs bölgesinde, Yemud ili Etrek'in kuzeyinden Hive havalisine kadar olan bölgede, Gökkan ili ise Etrek ve Esterabad'da yaşıyorlardı. Bu iller, bölgede güvensizlik yaratıyor. Horasan ve Esterabad'a saldırı yapıp geçimlerini çapulculuk ve yağmacılıkla temin ediyorlardı. Bu saldırılarda insanları esir alıp Hive ve Buhara pazarlarında satıyorlardı.

İran'ın, genelde konuyla ilgili siyaseti, bir şekilde bu Özbek ve Türkmen saldırılarını önlemek ve bölgede huzur ve güveni sağlamak idi.

Tekke ilinin amansız saldırılarına karşı, Kaçar Şahı, birkaç kez girişimde bulunmuştur. İran Ordusunun baskısı yüzünden Tekkeler Merv'e gidip kentte yaşamakta olan Salur ve Sarıklar'ı kenti boşaltmaya zorlamış ve onların yerine

¹³⁸ Vosugh Zemani, s. 113-114.

geçmişler. Merv'in verimli topraklarıda çalışmaya başlayan Tekkeler orada yerleşmeyi düşünmüşler. Bu kez de Sarık ve Salur illeri devleti yardıma çağırılmışlar. Şah, bu defa askerleri, Tekke ilini Merv'den atmak için bölgeye göndermiş ve askerler Merv'i kuşatıp, Tekkeleri zor durumda bırakınca, il başkanları Emir Nesrullah Buhara Hekimi'nden yardım istemişler. Ortak mezhep bağları yüzünden isteklerini kabul eden Emir Nesrullah, Kaçar Şah'ını tehdit ederek kuşatmaya son verilmesini yoksa savaşa katılacağını bildirmiştir.

Şah'ın verdiği Emir üzerine ordu geri çekildi, böylece Türkmenler'in devlete uymalarını sağlamak üzere yapılan bu askeri girişim sonuçsuz kaldı.

Türkmen illeri saldırılarına devam ettiler. Kaçar Şahları, Türkmenlere karşı tedbirli davranmamış ve doğru politika uygulamamışlar.

Kaçar Hanedanı'nın iş başına gelmesinde ve hükümetlerin temellerini sağlamlaştırmada Türkmenler'in çok önemli ve değerli rol ve yardımları olmuştur.

Ağa Mohemmed Han ve daha sonra Fethali Şah saltanatının ilk yıllarında, Türkmenler'le ilgilenmiş, ama Fethali Şah'ın hükümetinin sonlarına doğru Veliahd'ın (Abbas Mirza) Serehs'e yaptığı askeri saldırılar, Türkmenler'in hükümete ve Kaçarlara karşı kin ve düşmanlık beslemelerine neden olmuştur. Böylece Horasan Eyaletinde saldırılar şiddetlendi. O tarihten sonra artık Türkmenler, Kaçarları düşmanları görmüşler. Eğer Kaçar Şahları, Türkmenlere karşı, pahalı, yıpratıcı ve sonuçsuz askeri uygulamalar yerine tedbirli davranıp daha ılımlı politika uygulasalardı ve onların yaşam koşullarını iyileştirmek ve kolaylaştırmak için örneğin tarım konusunda destekleyici projeler uygulamak ve bu illeri iskan ettirmeğe yönelik çalışmalar yapsalardı belki de İran'ın Kuzey-doğu sınırlarının korunmasında ve bölgede huzurun sağlanmasında Türkmenler'i kullanabilir ve onları İran'ın Kuzey-doğu sınırlarının resmi koruyucuları yapabilirlerdi.

Bu şekilde, Türkmenlerle yapılan sonuçsuz ve yıpratıcı savaşlarda bunca para heba olmazdı.

Kaçar Şahları ile Orta-Asya Hanlıkları İlişkileri

Nasreddin Şah

Nasreddin Şah'ın tahta geçmesi, Türkistan'da yerel hükümetler dönemine rast gelmektedir.

Buhara'da Buhara Emiri, Harezm'de Özbek olan Hive Hanı ve Türkistan'ın güneyinde yani Horasan eyaletinin kuzey topraklarında Merv ve Serehs'ten Hazar'ın doğu kıyılarına kadar Türkmenler'in yaşadığı geniş topraklardı.¹³⁹

Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Orta-Asya'da İran'ın etkisi ve egemenliği azaldı, ve Rusya ve Britanya'nın gönderdikleri gizli ajanlar, bölgede seyahat etmeye ve bilgi toplamaya başladılar.

İngilizler'in bölge üzerindeki politikaları, daha çok savunmaya yönelik idi ama Ruslar'ın izlediği siyaset, saldırı ve yayılmacı şeklinde idi.

Emir Kebir'in Türkmenler'e Karşı Politikası

Merv'den Hazar kıyılarına kadar uzanan geniş bir bölgede yaşayan Türkmenler, üç il veya kabileden oluşmaktaydılar. Bunlar, Tekke, Yamud ve Gökkan illeri idi.

Teke İli Serehs ve çevresinde sakin olup ortalama 35 bin aileden (obadan) oluşmakta idi. Yamud ile Gökkan Kabileleri, Etrek Nehri kıyıları ve Esterabad bölgelerinde yaşıyor ve toplam 12 bin aileden oluşmaktaydılar.¹⁴⁰

Esterabad ve Horasan'ın güvensizliği ve huzursuzluğunun temel nedeni, bu kabilelerin yaptıkları saldırılar ve insanları esir alıp satmaları idi. Türkmenler geçimlerini, çoğunlukla çapulculuk ve yağmacılıktan ve esir aldıkları insanları Hive ve Buhara pazarlarında satmak ile sağlıyorlardı. Türkmenler'in öteden beri yaptıkları bu saldırıları, İran hükümetleri, önlemek için bir çok çalışmalar yapmış ve müzakerelerle veya askeri güç ile önlemeğe çalışmışlar.

Nasereddin Şah döneminde de Emir Kebir'in konu ile ilgilendiğini görüyoruz.

Türkmen ve Özbek saldırıları daha çok Merv'e ve Serehs'e yönelikti. Sık sık yapılan saldırıların yanısıra, bölgede bazen çıkan başkaldırıları da Türkmen illerinin desteklediğini görüyoruz. Bunun bir örneği Salar isyanı idi. Bölgede valilik yapmış olan Allahyar Han'ı hükümet, sürgüne gönderir. Bunun üzerine oğlu Hasan Han Salarbar, sınır bölgelerinde yaşayan Kürt ve Türkmen illerinden oluşturduğu bir ordu ile merkezi devlete karşı başkaldırmıştır.¹⁴¹

Emir Kebir bu isyanı bastırmak üzere, Sultan Murat Mirza'yı bölgeye gönderir. Salar isyanı 1849-50'de (1266 h.g) bastırılır. Sutan Murat Mirza ise çıkan savaşta ölür.

Bölgedeki huzur ve güvenliğin sağlanması, Türkmenler'in, merkezi devlete boyun eğmeleri ve hükümet görevlilerinden itaat etmeleriyle mümkün olacağını Emir kebir çok iyi biliyordu. Öte yandan, Rusya'nın bölgeye gönderdiği askerler ve arasına ele geçirdiği topraklar konuyla daha ciddi bir şekilde, ilgilenmeği icab ediyordu.

Emir Kebir'in siyasi girişimleri ve akılcı yaklaşımı sayesinde, Merv bölgesindeki Türkmenler ve Salur kabilesi, devletin egemenliğini kabul edip Tehran'a temsilci göndermişler. Devlet ise bölgedeki huzur ve güvenliğin sağlanması

¹³⁹ Ademiyet, s. 599

¹⁴⁰ Goli, s. 131.

¹⁴¹ Bina, c.2., s. 82-89.

için onları görevlendirmiş. Türkmen temsilcileri ise Saray’da saygı ile karşılanmış ve hükümetle anlaşma sağlamıştır.

Bu arada Gökkan Türkmenler’i, hâlâ saldırılarına devam ediyordu. Bu yüzden Emir Kebir, bölgeye asker göndermiştir. Gönderilen askerler, Türkmenler’i savaşta yenilgiye uğratmışlar. Gökkan ili hükümet ile anlaşmak üzere, Saray’a 12 kişilik bir temsilci heyet göndermiştir. Hükümet ile anlaşma yapılmıştır. Böylece yıllardan beri bölgede devam eden güvensizlik ve kargaşa son bulmuştur.¹⁴²

Emir Kebir’in Hive ile İlgili Politikası

Nasereddin Şah’ın tahta geçmesi ile İran’ın umuratu, Emir Kebir gibi olgun ve vatansever insanın eline geçmiş oldu (1848-1264h.g) Bu durum Orta-Asya Hanlarının, Rus yayılcılığına karşı, İran’a güvenebileceklerini sağladı.

Mohammed Emin Han, Harezmi hükümrani, İran Sarayına bir temsilci göndermiş ve Şah’ın tahta geçmesini kutlamıştır.¹⁴³ Aslında, Mohammed Emin Han, Salar İsyanı’nda Merv’e saldırmış ve şimdi İran hükümetinin güçlenmesi ile eninde sonunda devlete boyun eğmek zorunda kalacağını bilerek bu elçiyi göndermiştir. Özellikle de, Türkmenler’in bastırılması ile artık Hive’ye asker sevk etmek İran için çok güç olmayacaktı. Ve bunu Hive Emiri çok iyi biliyordu. Bu elçiye karşılık, İran Devleti 1850-51’de (1267 h.g.) Rızakulu Han Hidayet adlı bir temsilciyi Hive’ye gönderdi.¹⁴⁴ Ruslar’ın, hükümet yaptığı yardımı da gözardı etmeyerek, Afganlara karşı ve onları bastırmak üzere yaptığı girişim de başarıyla sonuçlandı. Aslında Rusya’nın bu davranışı siyasi bir hile idi. Çünkü, Mohammed Emin Han ve Harezmi Ordusu’nun İran’dan aldıkları yenilgi, Rusya’nın, İran’ın Kuzey-doğu

¹⁴² Ademiyyet, s. 600-603.

¹⁴³ Mohammed Cafer Khurmoci, Heghayegh ol-Ekhhbare Naseri (Gerçek Haberler, Nasereddin Şah Dönemi), der. Hoseyn Khediv Cem, Tehran, Entesharate Ketabforuşiye Zevvar, 1965.

- Sepehr, c.3., s. 130.

¹⁴⁴ Ademiyyet, s. 603.

sınırlarında,rahatça ilerlemesinin yolunu açmış oldu. Rusya, önce ticari ilişkiler unvanıyla bölgeye girmeğe başladı. Daha sonra yavaş yavaş bir grup insan oralarda da sakin olmuş ve Ruslar bu göçmenleri koruma bahanesiyle bir grup silahlı Kazak (asker) bölgeye göndermişler.

İran-İngiliz savaşı patlak verince İran'ın ilgisi başka yöne kaymıştır. Tam bu sıralar yani 1849-50'de (1265 h.g) Ruslar resmen İran sınırlarına doğru ilerlemeye başlamışlar. Rusya 1863-64'e (1280 h.g.) kadar sürekli yayılmalarına devam ederek Aral, Samerkent ve Taşkent'e ulaşmıştır. Daha sonra da Merv'i istila etmiştir.

İran'ın, Kaçar devri tarihçilerinden olan Mohemmed Hasan Han itimat-ol-Seltene'nin yazdığına göre:

Harezmi'nin Han ve Hakimleri, hep İran Devletinin itaatında olup, ne zaman isyan etmişlerse İran devleti; onları izaya getirmiş ve devlete uymalarını sağlamıştır.¹⁴⁵ 1851'de (1267 h.g) Türkmenler'in yaşadığı bölgelerde büyük değişimler olmuştur. Serehs Türkmenleri'nin saldırılarına karşılık vermek ve önlmek için, Emir Kebir, Morad Mirza'yı görevlendirmiş. Yamud ve Gökkan Türkmenleri'ni bastırmak üzere de Mohemmed Veli Han Beylerbeyi'ni Esterabad'a gönderdi. Ayrıca Hive'ye gönderdiği Elçi, Hive Hanı'nı Türkmenleri'ni desteklemekten vazgeçmesi için ikna etmekle görevlendirildi. Harezmi Hanı ile müzakere için gönderilen temsilci, Emir Kebir'in gönderdiği gizli notu, Esterabad'da aldı. Temsilci, Harezmi Hanı'na, Ruslara karşı birleşme ve Rus kuvvetlerini Taşkent ve Samerkent'ten çıkarma önerisini götürecekti.¹⁴⁶

İran'ın konuluyla ilgili çelişkili politikası, görevin başarısızlığına neden olmuştur.

¹⁴⁵ Mohemmed Heseni Khan Etemad ol-Seltene, **Khaterate Etemad ol-Seltene** (Hatıralar), der. İraj Afşar, Tehran, Emir Kebir, 1998, s. 1769.

¹⁴⁶ Hoseyn Mekki, **Zendeganiye Mirza Teghi KHane Emir Kebir** (Emir Kebir'in Hayat Hikayesi), Tehran, Elmi, 1958, s. 272-275.

İran, bir taraftan, Serehs ve Esterabad'daki Türkmenlere saldırırken (bunlar Hive'nin müttefikleri sayılırdı) öte yandan Hive'ye barış ve Rusya'ya karşı birleşme teklifini sunmuştur. Hive Hanı'nın, elçiye, bu çelişkili siyasetle ilgili sorduğu soru Hanın kafasının karıştığını gösteriyor.

Sonuç olarak, İran'ın bu bölgelerde çok zayıf bir diplomasi uyguladığını görüyoruz.

İran elçisi, Hidayet ile Hive Hanı, müzakerelerde, İranlı eserlerin serbest bırakılması ve mezhep ayrılıkları yüzünden çıkan problemleri ele almışlar. Emir Kebir'in gönderdiği elçi, verilen direktiflerle konulara yaklaşmamış ve müzakerelerde güçlü bir tavır alamamıştır. Oysa, Emir Kebir'in istediği, Hive Hanı'nı, Türkmenlere verdiği destekten vazgeçirmek ve ilişkilerin olumlu bir şekilde gelişmesini sağlamak idi.

İran, Taşkent ve Samerkent'e, Rus işgaline karşı, yapmayı planladığı asker sevkiyatının, Hive'den geçmek zorunda olduğunu bilerek, Hive'ye yaklaşmak istemiştir.

Emir Kebir'in istediği, Hive Hanı'na Ruslar'ın pusuda olduğunu ve bu durumda Hanın dikkatli davranması gerektiğini ve İran ile müttefik olmanın yararına olacağını, elçinin anlatması idi. Emir Kebir, İran elçisinin, müzakerelere güçlü bir konumdan katılmasını istemişlerse uygulamada bu böyle olmamıştır.

Sonuçta elçi verilen görevi başarıyla yapmamış ve bir süre sonra Terhan'a geri dönmüştür.

Emir Kebir'in girişimleri neticesinde Türkmenler'in hükümete boyun eğmelerini görüyoruz.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Khurmoci, s. 118-119.

- Sepehr, c.3., s. 118.

- Etemad ol-Seltene, Tarikhe Montezeme Naseri, c.3., s. 1741.

Emir Kebir'in sadrazamlıktan ayrılması ve bir süre sonra Şah'ın emri ile öldürülmesi nedeniyle yapılan girişmeler yarım kalmıştır.

Bu olaydan sonra, İran ile Türkmen ve Özbek kabilelerinin ilişkileri yine eski haline (yağmalar ve saldırılar) geri döndü.

Nasereddin Şah'ın 40 yıllık hükümlanlık dönemi (kısa bir süre Emir Kebir dönemi dışında) sınır bölgelerinde çatışmalarla ve Türkmen-Özbek saldırıları ile geçmiştir.¹⁴⁸ “(74 kere çatışma saptanmıştır.)

Merv'e Ordu Gönderilmesi ve Sonuçları:

Kaçar devrinde, çarlık Rusya'nın Türkistan'a yaptığı saldırılar sonucu, Harezmi bölgesinin İran'dan ayrılması kesinlik kazandı. Kaçar Şahları ise bunu kabul etmek zorunda kaldılar. Nasereddin Şah dönemine kadar, hükümet, Herat ve Merv bölgelerini kendi egemenlik alanı olarak görmüştür. Bu yüzden Harezmi ve onun merkezi olan Hive'deki konularla ilgilenmiştir.

Abbas Mirza'nın yarım kalan askeri müdahaleler, aynı şekilde Mohemmed Şah'ın Herat'taki sonuçsuz girişimi, öte yandan Horasan Valisi 'nin (Hisam-ol-Seltene) Serehs ötesi ordu sevkiyatı ve Emir Kebir'in Rızakulu Hidayet'i Harezmi'e elçi olarak gönderilmesi, Kaçar Şahları'nın İran'ın Kuzey-doğusuna gösterdikleri ilgilin örnekleri olabilir.

Bu ilginin bir diğeri örneği, 1852-53'te (1269 h.g.) Horasan Valisi'nin Merv bölgesine, albay İsmail Han Mirpence komutasında gönderdiği ordu idi.

Bu askeri hareketin amacı, bölgedeki ticari yolları, Hive Türkmenler'in saldırılarına karşı korumak ve bölgede emniyetin sağlanması idi. Hive Hanı'nın her

¹⁴⁸ İsmail Mirpence, **Khaterate Esaret. Ruznameye Sefere Kharezm ve Khive** (Esirlik Hatıraları), der, Sefaeddin Teberaian, Tehran, Moesseseye Pejuheş ve Motaleate Ferhengi, 1991, s. 50.

yılkı saldırılarından bıkan Merv halkı, Buhara Emiri'nden yardım talep etmişler, Buna, karşılık gelmeyince de İran'dan yardım istemişler. Merv Halifesinin isteği üzere, Nasereddin Şah Horasan Valisine ilgilenmesini emretmiş. Bu arada İngilizler, Hive Hanlarını İran'a karşı kışkırtıyor ve bölgede karışıklık yaratmaya çalışıyorlar. İran'ın gönderdiği askerler Hive saldırılarını geri püskürtmüştür.

Bir süre sonra yeniden Hive saldırıları başlamıştır. Bu defa Türkmenlere karşı daha teçhizatlı bir ordu ile İsmail Han Mirpence Merv'e doğru hareket etmiştir. Daha Merv'e varmadan. Albay İsmail Han'ın ordusunda askerler arasında problem çıkmıştır. Olay büyümeden, Albayın yerinde ve akıllı davranışı ile askerler sakinleşmiş, öte yandan ordunun yolunda pusu kuran Türkmenler ise sürekli orduyu meşgul ederek ilerlemesini yavaşlatmışlar. Bütün bu problemlere karşı ordu nihayet Merv'e varmıştır.

Albay İsmail Han, kısa bir süre içerisinde bölgede saldırılara son vermiş ve emniyeti sağlamıştır. Ticari kervanların yolları, açılmış ve böylece Merv'de gıda maddelerini fiyatlar inmiş ve halk rahat etmiştir.¹⁴⁹

Bir süre sonra kış mevsimi ile soğuk hava koşulları ve kar yağışı kervan yollarının kapanmasına ve kentte ordunun da huzuru ile erzak kıtlığı görünmeye başlamış. Albay İsmail Han, Horasan Valisinden yardım istemiştir. Vali tarafından hiçbir yardım görmeyince ve şartların zorluğu nedeniyle yavaş yavaş askerler ordudan kaçıp geri dönmeye başlamışlar. Albay, bu durumu valiye ilettiği halde, onun geri dönmesine izin verilmedi.¹⁵⁰

Böylece ordu dağıldı ve albay İsmail Han Merv'de yalnız kaldı. (ordudan 21 kişi Merv'de kalmış gerisi dağılmıştı.)

- Naseh ol-Tevarikh, c.3., s.185.

¹⁴⁹ Mirpence, s. 56-65.

¹⁵⁰ a.g.e., s.66-67.

Hive Hanı'nın gönderdiği bir grup asker, ordudan geri kalanları ve İsmail Han'ı esir alıp Hive'ye götürdüler.

İlk başta , başarıyla ve güç gösterileriyle Merv'e gelen İsamil Han ve ordusu, yardım ve himaye olmayınca bu şekilde başarısızlığa uğramış ve bu olay hükümetin itibarının zedelenmesi ve bölgede güçsüz duruma düşmesine neden olmuştur.

Ordu komutanı, Albay İsmail Han, on yıl esir kaldıktan sonra Hive'den kaçmayı başarmış ve geri dönmüştür. Bu yıllar içerisinde, İran devleti, kendi görevlendirdiği Albay'ın kurtulması için hiçbir girişimde bulunmamıştır.

Bu olaylar cereyan ederken, Rusya ve Britanya İmparatorlukları'nın da yavaş yavaş bölgede yerleştiklerine şahit oluyoruz. İngilizler, Hive ve Merv Emirlerini, kendi taraflarına çekmek için her türlü çaba sarfetmiş ve yüklü para harcamışlar.

Ruslar'ın ise, bölgede yaptıkları kale ve askeri tesisatları vardı. Öte yandan, İran hükümeti kendi komutanına bile yardım göndermeğe üşenmiş ve esir düştükten sonra hiçbir ciddi girişimde bulunmamış ve Albayı kaderiyle baş başa bırakmıştır.

Bütün bu olaylar, İran'ın artık sözü geçen bölgelerde fazla bir iddiasının kalmadığını gösteriyor.

Akderbend Savaşı

İngilizler'in kışkırtması ile, Hive Han'ı Serehs ve Merv bölgesini ele geçirmek üzere yola çıkmış. İran ordusu ile çıkan savaşta Hive Hanı hayatını kaybetmiştir. Bunu öğrenen askerler geri dönmeğe ve kaçmağa başlamışlar. Bu savaş İran ordusunun başarısıyla son bulmuş ve Merv ve Serehs bölgeleri İran ordusunun eline geçmiştir.

Burada İran hükümetinin, ortaya çıkan fırsatı değerlendirerek hakimiyetini, Serehs ve Merv bölgelerinde tespit edeceğine dair hiçbir girişimde bulunmadığını görüyoruz.

Nasereddin Şah ile devlet adamları bilerek veya istemeden bu fırsatı kaçırmışlar.

Ruslar'ın sinsice yaptıkları çabalar, İran'ın dikkatini Herat üzerine çevirdi. Nasereddin Şah'ın Emi'ri ile Herat'a gitmek için Merv'i boşaltan ordu, Harezm ve Ceyhun kıyılarını savunmasız bırakınca, Çar'ın askerleri Hive'ye doğru yola çıktı. Serehs savaşından sonra Türkmen kabilelerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklar sonucu, bölgede bulunan iktidar boşluğundan yararlanan Rus Devleti, Harezm bölgesinde askeri nüfuzunu tespit etti. Bu hareket, batı Türkistan'ın Rus sömürgeciliğine düşmesi için bir ön adım sayılır. Bu şekilde, İran ,Ceyhun kıyılarında müteserrif olduğu toprakları da kaybetmiş oldu.

Sonuç

Hive Hanlığı, eskiden beri İran Şahlarının buyruğu altında idi. Ne zaman İran'da, merkezi hükümet, güçsüz olmuşsa, hemen isyanlara ve saldırılara başlamıştır.

Mohammed Şah'ın saltanatı döneminde, Özbek Hanı İran'a karşı başkaldırmış ve hatta Merv bölgesine asker göndererek, Merv'i istila etmeği bile düşünmüştür.

Nasereddin Şah'ın tahta geçmesi ile Emir Kebir gibi vatansever ve olgun bir insan sadrazam olunca ülkenin perişan halde olan umuratu insicam kazandı.

Emir Kebir, Hive hakimlerinin isyanını bastırmak için, ilk önce Merv'den Hazar kıyılarına kadar uzanan geniş topraklarda yaşayan Türkmenler'in saldırılarına karşı önlem almak zorunda olduğunu biliyordu.

Emir Kebir, Hive'nin bu girişimine karşı, Rızakulu Han Hidayet adlı bir temsilci Hive'ye göndermiştir.

Emir Kebir'in istediği, İranlı esirlerin iade edilmesi, Hive Hanı'nın Türkmen saldırılarına verdiği destekten vazgeçmesi ve İran'ı Ruslar'ın işgalinde olan Taşkent ve Samerkent'e olası bir saldırıda desteklemek ve İran ile işbirliği yapmak. Emir Kebir, bu temsilciyi göndermesinin asıl amacı, Hive Hanı'nın Rus yayılma ve genişlemesine karşı duyarlı olmasını sağlamak idi. Ona göre, Hive Han'ı Ruslar'a karşı, İran dostluğunu kazanmalıydı. Temsilcinin görevi de bu konuyu Han'a anlatmaktı.

Gönderilen temsilci, güçlü bir mevziden konuya yaklaşmadı ve Han'dan gereken etkiyi yaratamadı. Görevini başaramadan geri dönmüştür. Emir Kebir, durumu böyle görünce, konuyla ilgili daha ciddi yaptırımlara gitmeği ve İran'ın doğu sınırlarında emniyeti sağlamak için güç kullanma gerektiğini düşünmüştür.

Tam bu sıralar, Emir Kebir'in sadrazamlıktan ayrılması ve daha sonra Şah'ın emri ile öldürülmesi, Hive Han'ı için sevindirici bir haber oldu.

Emir Kebir'den sonra gelen sadrazamların Hive Hanlığı ile İranlı esirler konusunda yapılan yazışmalar ve girişimler sonuçsuz kalmıştır.

Türkmenler ve Özbeklerle ilişkiler yeniden eski haline dönmüştür.

Hive Hanı, Merv için düşündüğü emellerin, bölgeye yaptığı saldırılarla ve bölgede İran hakimiyetini zayıflatmakla, gerçekleştirmek istedi. Hive Han'ının bu saldırıları, İran hükümetine yeniden ciddi bir şekilde konuyla ilgilenmek zorunda olduğunu gösterdi. 1852-53'de (1269 h.g) Hive saldırısına karşı, İran'ın ordusu, Albay İsamil Han Mirpençe komutasında, Merv'e doğru yola çıktı. Bu olayda, ilk başta, İran ordusunun kesin başarı elde ettiğini görüyoruz. Daha sonra, yardım ve takviye gelmeyince Horasan Valisinin Albayı desteklemediği sonucu, askerler zor

durumda kalmış ve ordu perişan olmuştur. Öte yandan Merv sakinlerinin haber uçurtmasıyla Hive ordusundan gelen bir grup asker Albay İsmail Han'ı ve ordusundan kalan birkaç kişiyi esir alıp Hive'ye götürmeleriyle, başarıyla başlayan bu hareket, İran'ın yenilgisiyle son bulmuştur.

Merv Savaşı (1860-1277 h.g.)

Hive Hanı 1845'te (1261 h.g.) Merv'e saldırdı. İran askerleri ile Han'ın ordusu arasında çıkan savaşta Hive Hanı hayatını kaybetti. Bu savaşı İran kazandı, ama bir süre sonra Türkmenler, yine de sürekli olarak Merv ve Horasan'ın bazı bölgelerine saldırılarda bulunuyor, insanları öldürüp mallarını gasp ediyor veya esir alıp satıyorlardı.

İngilizler, Merv savaşının çıkmasında önemli rol oynamışlar. Hive Hanı'nı, Merv'e saldırı düzenlemek ve orayı işgal etmek için kışkırtan İngilizler, Herat'tan sonra Merv ve Serehs bölgelerini de İran'dan ayırmak için planlar yapmışlar.

İngilizler, bölgeye gönderdikleri gizli ajanların da çabalarıyla bir şekilde, İran'ın sınır bölgelerinde, kargaşa ve güvensizlik yaratmak istemişler.¹⁵¹

Merv savaşının temel nedenlerinden biri, 1857 son baharında Şehzade Murat Mirza, Türkmen il başkanlarından 80 kişiyi Meşhed'e davet etmiş. Müzakere bahanesiyle Türkmenler'i toplayan Horasan Valisi, gelenlerin hepsini tutuklayarak hapse göndermiştir. Bu olay, Türkmenler'i, ciddi bir şekilde savaş hazırlıklarına yöneltmiştir.¹⁵²

¹⁵¹ Naser Necmi, "Coda Şodene Herat Bi Ertebat Az Monteze Şodene Merv ve Khive Az İran Nist (Herat'ın İran'dan Ayrılması, Merv ve Hive'nin Ayrılmasıyla İlgilidir)", c.2., NO.11, **KeyHan-e Ferhengi**, 1985, s. 34.

-KHan Melek Sasani, **Deste PenHane Engelis Der İran** (İran'da İngilizler'in Gizil Faaliyetleri), Tehran,, Babek-Hedayet, 1975, s. 106.

¹⁵² Sir Percy Sykes, **Tarikh-e İran** (İran Tarihi), Çev. Mohemmed Teghi Gilani, Tehran, Vezarete Ferheng, 1945, s. 515.

Bu arada İngilizler, Herat'ta askeri tesisat kurmakla meşgul iken, dikkatle de Türkmenler'in meselelerini izliyorlardı.

Merv savaşı, İran ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı. Nasereddin Şah'ın bu savaşı kaybetmesi, İran tarihi, Kaçar devrinin, acı olaylarından biridir.

Vambery'in yazdığına göre:

Türkistan'ı yeni dünya imkanlarıyla tanıştırmayı gereken İran, bu ülke mukadderatında etki ve nüfuz sahibi olamamıştır. Hatta, Türkmenler'e karşı kendi sınırlarını dahi korumaya aciz olup, Merv savaşında aldığı yenilgi ile bütün itibarını kaybetmiştir.¹⁵³

Sonuç

Rus ve İngiliz devletleri, öteden beri, Hazar Denizi, Ahal, Hive ve Merv bölgelerinde, sömürgeci emellerini gerçekleştirmek için bir yol aramışlardır.

Onlar, İranlı'larla Türkmenler'in arasında çıkan anlaşmazlıkları körükleyerek savaş çıkmasını istemişler. İngiliz devleti, Hive ve Merv gibi Türkmenler'in yaşadığı bölgelere gizli ajanlar göndererek, bölgede huzursuzluk ve kargaşa yaratmaya çalışmıştır. Gönderdikleri casuslarla, İran'ın bölgedeki hakimiyetine zarar vermek istemişler. Öte yandan Ruslar'ın, Büyük Petro'ya (1672-1728) nispet edilen siyasi vasiyetnamesi üzerine sıcak sulara ulaşmak amacının gerektirdiğine göre İran'da nüfuz sahibi olmak ve Hazar Denizini ele geçirmek istemişler. Türkmenler'in varlığı bölgede Ruslar'ın planlarını gerçekleştirmede engel teşkil ediyordu.

-Ebrahim Sefai, **Merzhaye Na Aram** (Huzursuz Sınırlar), Tehran, Edareye Kollé Negareşe Ferheng ve Honer, 1973, s. 7.

¹⁵³ Arminius Vambery, **Siyahete Dervişi Dorughin Der KHanate Asiyaye Merkezi** (Orta-Asya'da Derviş Kılığında Seyahat Etmek) çev. Fethali Khacenuriyan, Tehran., Entesharate Elmi ve Ferhengi, 1986, s. 531.

Kaçar Şahları ile Türkmenler arasında çıkan savaşlar, sonuçta her iki tarafı da zayıflaştırmış ve bu Rusya'nın işine yaramıştır. Rusya ve Britanya'nın hile ve entrikaları, İran güçleri ile Türkmen kabileleri arasında çıkan savaşların nedenlerinden olmuştur.

İran için, Merv Savaşında yenilmek pahalıya mal olmuştur. Bu ise İngilizler'in tam olarak istediği idi. İran'ın yenilgisi, Ruslar'ın Merv ve Hive'yi istila etmek için, yollarını açmış oldu. Bu şekilde Ruslar, daha sonra bu bölgeleri kendi topraklarına ilhak ederek sınırlarını Serehs'in çevresine kadar İran sınırlarına yaklaştırmış oluyordular.

Oysa Merv Savaşında, İran Ordusu, savaşa girmek zorunda bile değilken savaşa katıldı ve yenildi. Tekke Türkmenler'i, rahatlıkla, İran egemenliğini kabul etmeye ve bazı imtiyazlar vermeye bile hazırlardı. Eğer İran hükümeti veya ordu komutanı savaşa girmeden önce akılcı bir değerlendirme yapıp, Türkmenler'in önerilerini kabul etseydi ve onlarla anlaşıp ülkenin Kuzey-doğu sınırlarının koruma görevini onlara verseydi, belki de Ruslar o bölgeye yaklaşmazdı. Kaçar egemenliği de Türkmen bölgelerinde bu şekilde tespit olacaktı.

Maalesef Kaçar Şahları, yabancı güçlerin etkisi ile çok zayıf davranmış ve nihayet yanlış karar alarak savaşa girmişler, savaş sonucu ise İran ordusunun yenilgisi olmuştur.

Merv Savaşı 19. yüzyılda, İran ordusunun, son güç gösterisi sayılır. Bu yenilgiden sonra, Kaçar devleti kaybettiği toprakları geri kazanmak için hiçbir girişimde bulunmamıştır.

Bu şekilde, Rus ve İngiliz devletleri de amaçlarına ulaşmış oldular. Onların istediği, Türkmen bölgelerinde, İran egemenliğini zayıflatmak ve daha sonra da ortadan kaldırmak ve görünüyor ki bunu çok iyi yapmışlardır.

III. BÖLÜM

19. Yüzyıl'da Avrupa

Genel olarak dünya ülkelerinde, incelemelerin çoğunun başlangıcı, ya 1789 Büyük Fransız Devrimi ya da daha genel olarak 19.yüzyıl olmuştur. Bunun temel mantığı şudur: Tarihin ne durduğu ne de başladığı sihirli bir nokta vardır. Bu durumda, tarihin kesintisiz akışı yada süreci içine bir noktadan girmek zorundayız. Genellikle dünyada ve özellikle Avrupa'da modern devletlerin kuruluşu ve bu devletler arasında bugün anladığımız anlamda diplomatik ilişkilerin başlaması, daha çok 19.yüzyılın bir olgusudur.¹⁵⁴ Bunu kavramak ve anlamak için biraz geriye gitmek gerekiyor. 18.yüzyılın ikinci yarısının dünya tarihi açısından en önemli iki olayından biri Amerikan, Öteki de Fransız Devrimi'dir. Amerikan Devrimi, Fransız aydın kamuoyuna örnek olmuş ve bir uyanışa yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler karşısında, Avrupa'nın öteki devletleri, Fransız devrimine müdahaleden ya da işe zorla karışmaktan çekindiler. Fransa ve devrim yanlısı gruplar Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinde boy göstermeğe başlamıştı. Amerikan ve Fransız Devrimlerinin doktrinleri, rahatlıkla Avrupa'nın her yerine ihraç edilebilecek evrensel bir felsefe biçiminde gelişti. Böylece aristokrasinin düşmanca faaliyetleri ve öteki Avrupa devletlerinin Fransa'ya müdahale edebileceklerini gösteren gelişmeler 1792'de bir istila tehdidi ile Fransız devrimcilerini karşı karşıya getirdi. Fransa, Avusturya ve Prusya'ya karşı savaş ilan etti ve çok geçmeden Avrupa'nın bir çok ülkesiyle savaşır duruma geldi. Baştaki yenilgilerin yarattığı panik bir takım tedbirler alınmasına yol açtı. Ulusun savaş için seferberliği mükemmel bir biçimde sağlandı ve coşkulu orduların kurulması başarıldı. Böylece Fransızlar, yalnız istilacıları püskürtmekle kalmayıp karşı saldırıya da geçtiler.

¹⁵⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan-1918'e**, Ankara, Maya Matbaacılık Ltd, 1989, s. 4-5.

Belçika, Fransa'nın doğal sınırlarının güvenceye alınması için ilhak edildi. Kısa sürede Fransa'nın egemenliği Hollanda, İsviçre ve Kuzey İtalya'ya kadar genişledi. Yalnızca, İngiltere'ye karşı girişilen saldırı başarısız oldu.¹⁵⁵ 1795 yılında, Fransa Cumhuriyeti'nin 800.000 kişilik ordusu vardı ve bu, her Hangi bir Avrupa devletinin o tarihe kadar toplayabildiği en büyük orduydü. Bu, liyakatlarına göre hızla yükselen subayların komuta ettiği ulusal bir orduydü.

Korsika doğumlu bir topçu subayı olan Napoleon Bonaparte, Fransız ordusunun bu güçlü ve aynı zamanda da modernleşmiş (hızı, hareketliğı ve ateş gücü yüksek silahlarla donanmış) biçimiyle devraldı.

1796-1797 İtalya Kampanyası'nda sağladığı büyük başarıyla ünlü bir general oldu.¹⁵⁶

Tüm Avrupa kıtasına, siyasal birlik sağlamaya en çok yaklaşan Napoleon olmuştur. 1792'de, Napolyon'dan önce başlayan ve 1814'te biten silahlı mücadeleyi "dünya savaşı" olarak değerlendirmek mümkündür.

Napolyon'un, bu Avrupa'da tek güç haline gelme yönündeki faaliyetlerine karşı, Avusturya, Prusya, Rusya ve kıtada bir devletin üstün duruma geçip güç dengesini bozmasını istemeyen İngiltere, aralarında bir dizi koalisyon kurarak mücadeleye girişmişlerdir.

Napolyon bu koalisyonlara karşı, Avrupa kıtasında kazandığı zaferlerle bir "Kıta Sistemi" kurmayı amaçlamaktadır. İngiltere, bu sisteme deniz ablukası ile cevap vermiş ve kıta ile her türlü ticareti yasakladığı gibi, başka kıtalarla ticareti de engellemeye çalışmıştır.

¹⁵⁵ a.g.e., s.109-110.

¹⁵⁶ a.g.e., s.112-113.

Napolyon'un "Kıta Sistemi"nin, ne kadar parlak askeri zaferlerle kurulursa kurulsun, İngiltere'nin tartışmasız deniz üstünlüğü ile sağladığı deniz ablukasına uzun sürede dayanması olanaksızdı.

Napolyon ne kadar çabalarsa çabalasın, kara taşımacılığı , hele 30 yıl kadar sonra ortaya çıkacak olan demiryolları olmadan, deniz taşımacılığı ile aşık atamadı.

1807'deki Tilsit* anlaşmasından beri, Napolyon'un iyi ilişkiler sürdürdüğü Rus Çarı Alexander'ın ablukaya dayanamayıp, Kıta sisteminden çekilmesi, Napolyon için sonun başlangıcı oldu.

1812'de Napolyon 600.000 kişilik bir orduyla Rusya üzerine yürüdü. Bunun nedeni, belki Çar'ın Kıta Sistemi'nden çekilmesine karşı duygusal bir tepki, belki Rusya'yı ele geçirdiğinde İngiltere'nin ablukayı kaldırıp barış yapacağı umudu, belki düşman bir Rusya'nın Kıta Avrupası'nda kurulacak sisteme eninde sonunda saldıracağı tahmini, belki Avrasya Steplerine egemen olarak İngiliz sömürgelerini kuzeyden vurmak düşüncesi belki de bunların hepsinin bir birleşimiydi.

Ama, kesin olan, pek akıllıca bir hareket olmaması ve Napolyon'un sonunu vurgulamasıydı.¹⁵⁷

Napolyon, 19.yüzyılın ilk onbeş yılı içinde, Avrupa Kıtası'na gücünü silah zoruyla yayarken, aslında çıkarları çatışan ve birbirlerine karşıt ideolojilere bağlanmış iki devlet adamı, Castlereagh¹⁵⁸ ve Metternich'i¹⁵⁹ de biraraya getirmiştir.

* Tilsit Antlaşması, Rus Çarı Alexander ile Napolyon arasında, 1807'de, Niemen nehri üzerinde, bir geminin güvertesinde yapıldı. Bu antlaşma, Ruslar'ın Friedland'e Fransızlar'dan aldıkları yenilgiden sonra yapılmıştır.

¹⁵⁷ a.g.e., s.114-115.

¹⁵⁸ İngiltere Dışişleri Bakanı.

¹⁵⁹ Avusturya Başkanı. (1773-1859).

Bu iki devlet adamı, Avrupa barış ve düzeninin sorumluluğunun omuzlarında olduğunu anlamışlardır.

İngiltere, kıtadaki müttefiklerinden değişik bir ülkeydi. Bir kere, geniş ve hala genişlemekte olan Avrupa-dışı çıkarları vardı. İkinci olarak, Napolyon tarafından hiç işgale uğramamıştı. Bunlara rağmen, İngiltere Napolyon'a karşı yürütülen savaşta büyük payı dolayısıyla Avrupa'nın yeniden kurulması çabalarına katılmamazlık edemezdi.

Savaş, İngiltere'yi Ada'ya kapanık halinden çıkarmış, İngiliz devlet adamlarını, Avrupa'nın siyaset önderleriyle sıkı bir temasa sokmuştur. Bir takım nesnel koşullar da İngiltere –Avusturya yaklaşmasını zorluyordu. Bir ada devleti, olarak İngiltere'nin dış politikasının özü, Kıtada bir devletin egemen olmasını engellemek ve Manş Denizi'nin güvenliğini sağlamaktı. Avrupa'da istikrar, bir bakıma Avusturya ile Prusya arasında ciddi bir rekabet olmamasına bağlıydı. Böylesine bir rekabet, ancak Rusya'nın işine yarayabilirdi ve İngiltere bu rekabeti karmaşık bir diplomasi ile engellendi ve Rusya'nın Avrupa'da başat duruma yükselmesi, önlenmiş oldu.¹⁶⁰

İngiltere ile Avusturya, ülkelerinin geleneksel ve farklı görüş ve uygulamalarını bir kenara iterek, Avrupa politikasının genel hatlarında, yani barış ve düzenin kurulmasında anlaşıp elele verdiklerinde, Viyana düzeni ortaya çıktı ve istikrar sağlandı.

30 Mayıs 1814 tarihli barış antlaşması, galip devletlerin güç dengesini sağlamak istediklerini göstermektedir. Asıl amaçları, Fransa'nın savaşta ele geçirdiği toprakları geri almak ve Napolyon'un tahttan indirdiği “meşru” monarşileri yeniden kurmaktı.

¹⁶⁰ Sander, s. 117-118.

Hatta, Napolyon'un Waterloo yenilgisinden sonraki 20 Kasım 1815 tarihli Paris Barış Antlaşması da Fransa'yı Napolyon'un yaptıklarından dolayı küçük düşürmemiştir. Yani çok fazla cezalandırıcı değildi.

Viyana düzenlenmesinin sağladığı görelî barış ve istikrar, yani bu düzenlemenin başarısının gilzi Castlereagh ile Metternich'in "cezalandırma" yerine denge, "intikam" yerine meşruiyet yönünde hareket etmelerinde ve kısır çıkar çatışmalarını bir kenara itmelerinde yatar.

Müttefikler, Rusya'dan korkmasalardı, belki şartlar daha ağır olabilirdi.

Fransa, bir yandan Avusturya ile İngiltere, öte yanda Rusya ile Prusya arasında bir denge unsuru olarak görüldüğü için, barış da hafif olmuştur.

Paris Antlaşmaları¹⁶¹ ve Viyana'daki düzenleme ile Viyana Kongresi, galip devletlere, uluslararası ilişkilerin, Törel değerlerin ötesinde, daha iyi örgütlenmesi gerektiğini açıkça göstermiştir.

Viyana Kongresi'ne tüm Avrupa devletleri katılmıştır. Ancak Kongreye egemen olan yine de dört büyük devlet-İngiltere , Avusturya, Prusya ve Rusya oldu. Delegelerin tümü, "Avrupa özgürlüklerinin korunması; yani Avrupa devletlerinden birinden birinin tüm sisteme egemen olmaması konusunda aynı görüşteydiler."¹⁶²

Napolyon'un, Avrupa çapında kurmak istediği sisteme verilen ad "evrensel monarşi" toprak düzenlemeleri, bazı devletlerin, sahip olabilecekleri asker sayısının sınırlandırılması gibi tedbirlerle önlenecekti. Hollanda ile Belçika birleştirilecek, Fransa'nın Flander düzlüklerine doğru olası genişlemesine, karşı koyabilecek güçlü bir devlet kurulmak istendi.

¹⁶¹ Birincisi 30 Mayıs 1814 ve İkincisi 20 Kasım 1815'te yapılmıştır.

¹⁶² Sander, s. 117-122.

Ren'in batısındaki Alman toprakları, Prusya'ya verilerek, bu devlet Avrupa'nın ortasında, doğuda Rusya , batıda Fransa'ya karşı denge oluşturabilecek güce kavuşturuldu. Sayıları 39'a indirilen ve Avusturya ile Prusya'yı da içeren Alman devletleri, gevşek bir Germen konfederasyonu biçiminde örgütlendi. Ancak "Alman ikiliği" ya da rekabeti sorununa bu düzenleme ile son verilemedi. Büyük devletlerin ve özellikle çok uluslu bir İmparatorluğun başkanı olan Metternich'in milliyetçilik akımından korkusu, Alman milliyetçilerinin "tek bir Almanya" çağırısını sonuçsuz bıraktı. Napolyon'un yarattığı Varşova Büyük Dukalığı'ndan, Rus Çarı'nın hükümdarı olduğu, anayasalı ve Dukalığın topraklarına sahip, yeni bir Polonya kuruldu. Böylece Fransız denetiminden Rus denetimi altına geçmesinden başka bir değişikliğe uğramadı. Bir kısım Polonya'lılar, Prusya ve Avusturya sınırları içinde kaldığında, Polonya 18.yüzyılın sonundaki parçalanmış durumundan kurtulamadı.

Napolyon'un, Kongre toplantıdayken kaçması, yeniden Fransa'nın başına geçmesi ve Waterloo'da yenilmesi üzerine Fransa ile ikinci Paris Barış Antlaşması yapıldı. Bu birincisinden biraz daha sert bir antlaşmaydı, ve 700 milyon Frank tazminat ödeyene kadar işgal altında bulunması kararlaştırıldı.

Kasım 1815'te, bu antlaşmanın hükümlerini uygulamak ve gerekirse barış için uluslararası askeri tedbirler almak üzere, İngiltere, Rusya , Avusturya ve Prusya arasında Dörtlü İttifak kuruldu.

Bu dört büyük devletin ittifakı yanında, Avrupa'da kral ve imparatorlar arası Hıristiyanlık barışına¹⁶³ içten bir bağlılığı olan Çar Alexander'in girişimiyle, yükümlülüğü belirsiz bir "Kutsal İttifak" da kuruldu. Bu ittifak, Osmanlı Padişahı, Papa ve İngiltere dışında tüm monarklar tarafından imzalandı.

¹⁶³ Sander, s. 120-121

Viyana Kongresi'nin meşruiyet iddiası ise şuydu:

Mevcut devletlerin sınırları kutsaldır, dokunulamaz ve her devlet bu kutsal sınırların içinde istediği gibi hareket etmek ve istediği rejimi kurmakta serbestti.

Napolyon'un, Kıta Sistemi'nin yıkılması, endüstri devriminin İngiliz imalatçılara buhar gücüyle çalışan makinalar sağlaması, denizaşırı sömürgeciliğe ciddi bir rakibin kalmaması ve deniz gücü tekeliyle, İngiltere, yüz yıl sürecek dünya üstünlüğü dönemine girdi.

19.yüzyıl, tam anlamıyla bir Avrupa yüzyılı olmuştur. Dünya ekonomi ve politikasına Avrupa devletleri egemendi. 1800'lerden önce, Avrupa dünya "üstünlüğünü" sağlamıştı. Ama bu üstünlük Avrupa'nın her alanda dünya egemenliği biçiminde değildi. Dünya, ilk sömürgecilik faaliyetlerine ve kurulan sömürge İmparatorluklarına rağmen, Avrupa'nın her köşede etkili olduğu, doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yönettiği tek bir birim haline gelmemişti.

İşte, 19.yüzyıl bu egemenliğin kurulduğu dönemdir ve bunu sağlayan da endüstrileşme ve onun yol açtığı emperyalizmdir.

Endüstri devrimi, liberalizm ve milliyetçilikle birleşerek bütün Avrupa'yı değiştirecek ve büyük ölçüde endüstrileşmenin ürünü sayılabilecek emperyalizm kanalıyla tüm yeryüzüne yayılacak, öyleki bu büyük "patlama" dan etkilenmeyecek toprak parçası kalmayacaktı.

19.Yüzyılın, bu patlayıcı ve değişiklik getiren güçleri, dünyayı tek bir faaliyet alanı haline getirecek ve Avrupa'nın dünya üstünlüğünü kesin bir biçimde sağlayacaktı.

Sanayileşme ve Değişen Global Dengeler 1815-1885*

Napolyon'un, devrilmesinden sonraki elli-atmış yıl içinde ortaya çıkan uluslararası sistemin bir dizi alışılmadık özelliği vardı; bunlardan kimileri geçici nitelikte olmuş, kimileri ise modern çağın kalıcı özellikleri haline gelmiştir. Bunlardan ilki düzenli sonradan da (1840'lardan sonra) göz alıcı bir biçimde entegre bir global ekonominin gelişmesi olmuş, bu ekonomi giderek daha çok sayıda bölgeyi, batı Avrupa, özellikle de Büyük Britanya üzerinde odaklaşan bir okyanusötesi ve kıtalar ötesi ticaret ve maliye ağının içine çekmiştir.

İngiltere'nin ekonomik hegemonya kurduğu bu onyıllar boyunca, ulaşım ve iletişim alanında, geniş ölçekli, gelişmeler olmuş. Sanayi teknolojisi, giderek daha büyük bir hızla bir bölgeden öbürüne aktarılmış, imalat veriminde çok büyük bir atılım yapılmış, bu da tarıma elverişli yeni toprakların ve yeni hammadde kaynaklarının yaratılmasını teşvik etmiştir.¹⁶⁴

İngiltere'nin büyüyen sanayi gücü, onun, öteki devletler arasından sıvrıldığına göstergesi olmuştur.

İngilizler'in, kuvvetli olduğu alanların ilki deniz gücüydü. 1815'ten önceki yüzyılı aşkın süre içinde Krallık Donanması, genellikle dünyanın en büyük donanması durumundaydı. Ancak, bu deniz egemenliğine sık sık karşı çıkanlar oldu. Trafalgar'ı izleyen seksen yılın dikkat çeken özelliği, hiçbir ülkenin ya da ülke topluluğunun İngiltere'nin denizler üzerindeki denetimine ciddi bir biçimde meydan

*1884-85 Kışında, dünyadaki Büyük Güçler, daha ufak birkaç devletin de katılımıyla Berlin'de Batı Afrika Konferansı için bir araya geldiler (genel olarak Afrika'nın fiili işgaline ilişkin ilkeler üzerinde görüş birliğine varma çabasıyla Berlin'de bir araya geldiler)

Berlin Batı Afrika Konferansı, simge olarak, global meselelerde Avrupa egemenliği döneminin doruk noktası gibi görülebilir. Meselelerin ağırlık noktası Londra, Paris ve Berlin arasındaki ilişki üçgeniydi. Yüzyıldan aşkın bir süre içerisinde gezegenimizin kaderinin belirlendiği nokta. Avrupa.

¹⁶⁴ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşü**, çev. Birtane Karanakçı, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1991, s. 169.

okuyamayışıydı. [İngiliz ve Fransa arasında, 1805 yılında, İngilizler'in kazandığı savaş Nelson komutasında İngiliz denizgücü]

İngiliz denizgücü, deniz İmparatorlukları tarihinde hiç görülmeyen ölçülerde nüfuz sahibi olmuştur. Bu ise, Avrupa yönetimlerini sürekli kaygılandıran konu olmuştur.

İngilizler'in, önemli nüfuz alanlarından bir diğeri genişlemekte olan sömürge İmparatorluğu'du. Fransızların dağınık sömürgeleştirme çabaları, örneğin Pasifik'te ara sıra yaptığı hareketler ve Amerika'luların ve Ruslar'ın daha yerel iç sömürgeleştirme (Türkistan'daki saldırılar) örnekleriyle kıyaslandığında, İngilizlerin, emperyalizmi 19.yüzyılın büyük bir bölümünde benzersiz kalıyordu.¹⁶⁵

Prusya, Uluslararası Konumu, İç Problemler

Prusya 1815'i izleyen yıllarda Renanya'nın alınmasıyla toprak bakımından çok genişlemiş olmasına rağmen, Hohenzollern devleti, Büyük Frederick dönemine göre artık çok daha az etkileyici görünüyordu. Prusya toprakları üzerindeki büyüme ve Avrupa'daki hemen her yerden daha hızla gerçekleşmesi ancak 1850'li ve 1860'lı yıllara rastlamıştı. Renanya'nın kazanılması Prusya'yı hem coğrafi olarak hem de devleti daha "Liberal" batı eyaletleri ile daha "Feodal" doğu eyaletleri arasındaki politik bölünmelerle ilgilenmek zorunda bırakmıştır.

Bu dönemin büyük bir bölümünde, ülke içi gerginlikler, politikada ön sıraya çıkmıştı; iç huzursuzluk korkusu dış politikada serüven tasarlayacak istek bırakmamıştır; tersine tutucu kimseler, Avrupa'nın başka yerlerinde özellikle de Rusya ve hatta Avusturya'daki istikrar güçlerine mümkün olduğunca yaklaşma gereğini duyuyorlardı. Prusya'nın iç politika anlaşmazlıkları, "Almanya meselesi"yle ilgili tartışma, yani otuz dokuz Alman devletinin sonuçta birleşme ihtimaline ve bu amaca ulaşmak için izlenecek yollara ilişkin tartışma yüzünden, daha da karmaşık bir

hale geliyordu. Konferanslar sırasında, Prusya bir Alman gücü olmaktan pek öteye gidemezken, Avusturya'nın bir Avrupa gücü oluşu tartışmasız görünüyordu.¹⁶⁶

Alman ve İtalyan Ulusal Birlikleri

19.yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Batı ve Orta Avrupa'da ulusal birliğini kuramamış ve merkezi bir hükümet biçimine sahip olmayan iki devlet kalmıştı; Almanya ve İtalya, her iki ülke de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Fransa'nın etkisi ve denetimi altındaydı. Alman ve İtalyan ulusal birliklerinin kuruluşu iki devlet (Prusya ve Piyemonte) ve iki devlet adamının (Bismarck ve Cavour)¹⁶⁷ askeri ve diplomatik yönden çabaları ve bunun yanı sıra Batı ve Orta Avrupa'da ekonomik ve toplumsal yaşamın değişen yapısının sonucudur.

Napolyon savaşlarının altüst ettiği Avrupa haritasına bir düzen vermek, daha doğrusu, 18.yüzyıl düzenini sürdürmek için toplanmış bulunan Viyana kongresi kararlarına göre kurulmuş bulunan otuzaltı devleti Germen Konfederasyon'u ve İtalyan Yarımadası, büyük ölçüde Avusturya-Macaristan İmparatorluğun'un etkisi altına alınmış bulunmaktaydı. Bu yüzden, İtalyan ve Alman ulusal birlikleri kurulacaksa Avusturya'nın bu etkisinin kırılması, daha açık bir deyişle bu devletin savaş alanlarında yenilmesi gerekmektedir. Prusya ise, Alman ulusal birliğini kurmak için bir değil üç devletle, Danimarka, Avusturya ve Fransa ile savaşmak zorundaydı.

Böylece, 1815 yılında kurulan ve titizlikle sürdürülmesine çalışılan, Avrupa güç dengesi bozulmuş oldu.

[1867'de, Prusya'nın denetiminde, Kuzey Germen Konfederasyonu kuruldu.]

Endüstri devriminin, Avrupa açısından en önemli sonucu, Alman ve İtalyan ulusal birliklerinin kurulması olmuştur.¹⁶⁸

¹⁶⁵ a.g.e., s.183-186.

¹⁶⁶ a.g.e., s.188-189.

¹⁶⁷ Otto von Bismarck: Prusya Başkanı, Kont Camillo Cavour, Piyemonte Başkanı.

¹⁶⁸ Sander, s.149-151.

Kırım Savaşı (1854-56)

1853-56 yılları arası, Ruslar bütün güçlerini ve dikkatlerini Kırım Savaşı için ve bu konu üzerinde toplamışlardı.¹⁶⁹

1853 yılına gelindiğinde, Rusya , Osmanlı Devleti iç sorularından zayıf düştüğünü görünce, bu devlet üzerinde etki alanı kurma politikasını bırakarak, bu devleti yıkma politikası izlemeğe başlamıştı. Bunu sağlayabilmek için de, Kutsal yerler* (Topraklar) sorununu kullandı. (Osmanlı Devlet’i, gerek Katolıklara gerekse Ortodokslara çeşitli ayrıcalıklar tanımış ama 1853 yılına gelindiğinde bu ayrıcalıklar konusunda Rusya ile Katolikliğin dünya çapında savunuculuğunu yapan Fransa çatışmağa başladılar.)

Rusya , bu sorunu ortaya atarak, Osmanlı topraklarını parçalamak amacı ile İngiltere’ye ittifak önerisi sunmuştu. Ancak, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen İngiltere, bu öneriyi kabul etmemiştir. Rusya, Osmanlı devletine de bir ittifak önerdi, bu devletin sınırları içinde yaşayan Ortodokslardan koruyuculuğunu, Rusy’ya bırakmasını önerdi. Osmanlı Devleti, İngiltere’nin desteği ile bu istekleri reddince, 19.yüzyıldaki üçüncü Osmanlı-Rus savaşı başladı.** Bu savaşta, Osmanlı Devletine İngiltere ve Fransa yardım etti. Kırım Savaşı Osmanlı Devletine yardım etmekten çok, Avrupa’ya özel düşüncelerle yürütüldü ve önemli olan, Avrupa’nın siyasal statüsüydü. İngiltere için önem taşıyan, Avrupa’daki güç dengesiydi, ve bunun için savaştı. İngiltere’ye göre Avrupa’da değişiklik, bir büyük devletin tek yanıl iradesiyle değil, ancak “Avrupa Uyum” içinde diplomasi yoluyla yapılabilirdi.

Rusya’nın zorla değiştirmeğe çalıştığı güç dengesi, sağlanmalıydı.

¹⁶⁹ Vambery, s. 388.

*Tüm tek tanrılı dinlerin doğduğu yer olan Kudus ve Çevresi

**Birinci Osmanlı-Rus Savaşı (1806-1812), İkinci Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) yapılmıştı.

Fransa, değişik düşüncelerle, ama İngiltere'nin safında savaşa katıldı. III. Napolyon, güç dengesini yıkararak Fransa'ya Avrupa'da üstünlük sağlamak istiyordu. Bu başarının anahtarı ise İngiltere ile anlaşmaktan geçiyordu, ve Kırım Savaşı da bunun için çok iyi bir fırsattı.

İngiltere ile Fransa'nın ortak düşünceleri ise Rusya'nın Avrupa dışında tutulmasıydı.

Avrupa'da büyük devletlerin koalisyonu yalnız güç dengesini korumakla kalmaz, aynı zaman da, Rusya'yı Avrupa dışında tutabilirdi. Böylece, Rusya, "büyük devlet" statüsünden indirilebilir, Polonya yeniden kurulabilir, Osmanlı Devleti zamansız bir parçalanmaktan kurtulabilir ve Fransa'nın Avrupa'da saygınlığı Artmış olacaktır. (Paris'te toplanan büyük bir barış konferansından sonra bu saygınlık daha da artacaktı)

Orta Avrupa devletleri ise bu düşünceleri tam paylaşamıdılar. Prusya, ilerde kurmayı tasarladığı Alman ulusal birliği için Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyabilirdi.

Avusturya için ise, savaş alanı ve Rusya çok yakındı. Kırım Savaşı'nın sonunda Rus gücü zayıflayabilirdi, ama bunun somut bir biçim alması ancak yapılacak barış antlaşması ile gerçekleşebilirdi.

1854 yılında, Rusya'nın Sinop'taki Osmanlı donanmasına bir baskın yaparak yakılması üzerine, İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devletinin yanında savaşa katıldılar. Avusturya ile Prusya'nın yansız kaldıkları ve İtalyan ulusal birliğinin kurulması için İngiltere ve Fransa'nın desteği ve sempatisini kazanmak amacıyla Piyemonte'nin de Osmanlı Devletinin yanında katıldığı savaş, 1856 yılında, Rusya'nın barış istemesi üzerine bitti, Paris Barış Antlaşması imzalandı. Rusya'nın, ısrarla barış antlaşmasının yapılması isteğinin nedeni, Ruslar'ın, biran önce Orta-Asya üzerindeki planlarına dönme düşüncesinde olduklarını gösterir ve bu mantıkla açıklanabilir.

(Savaş Sonuçları)

Kırım Savaşı, uzun sürede, Romanya'nın tam bağımsızlığına giden yolu açmıştı, kısa sürede ise Karadeniz silahtan arındırılmıştı. Rus gücü kırılmamış ama Avrupa'daki etkisi azalmıştı. Fransa'nın prestiji yükselmişti ve sınırlarda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Kırım Savaşı bugünkü modern Avrupa'nın temellerinin atılması konusunda önemli bir aşama niteliğinde olmuştur. Savaşa asker gönderen Piyemonte, Paris Barış Konferansı'na, yalnız Piyemonte'nin değil, tüm İtalya'nın temsilcisi olarak katıldı. Konferans'ta, İngiltere'nin sempatisi ve III. Napolyon'un da etkin yardımı sağlandı. Böylece İtalyan ulusal birliğinin temelleri bu savaş sonunda atıldı.

İngiltere, Fransa ve Rusya'nın savaşmalarından ve böylece dikkatlerini yakındoğuya kaymasından yaralanan Prusya da, Alman ulusal birliğini sağlamak için gösterdiği çabalara uygun bir ortam buldu.¹⁷⁰

Kırım Savaşı, İngilizler'i sarmışsa da, bu sarsıntı, Rus gücü ve öz saygısına indirilen darbe yanında hiç kalıyordu.¹⁷¹

Rus devleti, Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgiden sonra anladı ki, Avrupa devletleri, Avrupa Kıtası ve Balkanlarda genişleme hareketına artık izin vermeyecekler. Bu yüzden Rusya dikkatini doğuya Kafkaslar ve Türkistan yani Orta-Asya ya çevirdi.¹⁷²

İran-İngiliz İlişkileri, Kırım Savaşı Sırasında

Kırım Savaşı, şiddetli bir biçimde devam ederken, Fransız askerleri 5 Eylül 1855'te Sebastopol etrafındaki askeri tesisleri ele geçirerek Ruslar'ın kenti boşaltmalarını ve teslim etmelerini sağlamışlardı, bu sırada Ruslar, deniz filolarını düşman eline

¹⁷⁰ Sander, s. 214-218.

¹⁷¹ Kennedy, s. 207.

¹⁷² Abdolreza Huşang Mehdevi, **Tarikhe Revabete Khareciye İran** (İran'ın Dış İlişkiler Tarihi), Tehran, Amir Kebir, 2004, s. 283.

geçmemesi için tümünden yok etmişler. Peşpeşe gelen, Ruslar'ın yenilgi haberleri, İran devletini, İngiliz ve Fransız devletlerine yakınlaşma ve mevzi değiştirerek Rus düşmanları safına geçme çabalarına soktu.

Bu doğrultuda, Şah ve Sadrazam, İngiliz devletine bazı öneriler göndermişler. Bu öneriye göre İran devleti, müttefik devletlere yardım etmek üzere 50 bin kişilik bir ordu göndermek istemiş ama bu ordu için gerekli parayı müttefiklerin ödemesi gerekiyormuş. Ordu komutanları, İranlı olmalıydı ama onlara yardımcı olarak birkaç Avrupalı Subay da orduda bulunabilirdi. İran devleti, ülkenin bütünlüğünün korunmasını istemiştir. Savaş bitince, barış için yapılan konferanslara katılmak ve son olarak da eğer Kafkas Eyaletleri Rusya'dan alınır, onların İran'a geri verilmesini istemiştir. İran devleti, bu önerileri müttefiklere sunmuştur. İngiliz devleti, bu öneriyi kabul etmeyerek, İran'ı savaş süresince tarafsız olmaya çağırmıştır. Onlara göre, İran'ın Ruslarla savaşa girmesi durumunda, İngilizler savaş alanında, çok uzakta oldukları için İran'a yardım edemeyecekler. İngiltere, barış konuşmalarında, İran'ın menfaatlerini korumaya çalışacağını belirterek bu görüşmelerde, İran'ın temsilci bulundurmasını kabul etmemiştir.¹⁷³

İran'ın önerisini değerlendirirken, İngiliz politikacılar arasında farklı düşünceler ortaya çıktı.

İngiliz Dışişleri Bakanı, İran'ın savaşa katılmasına karşıydı. Ona göre İran ordusu iyi eğitilmiş Rus askerleriyle boy ölçemezdi ve eğer hatta İran Kafkasları Ruslardan geri alsabile, Rusya, fırsat bulunca yeniden o bölgelere taaruz edecekti. Her şekilde, yine Rus-İran ilişkilerinde çekişme ve düşmanlık devam edecekti. İngiltere bu ilişkinin İran'ın bütünlüğünü korumak ve Hindistan'daki çıkarlarına karşı olan Rus tehdidi ve tehlikesini karşılamak zorunda kalacaktı. Ama, Tehran'daki İngiliz büyükelçisi bu düşüncüyü paylaşmıyordu. Ona göre, İran'ın dikkatin Afganistan üzerinden alarak, Kafkasları geri alma yönüne çevirmekle, Hindistan'a olan tehdit ortadan kalkacaktı. Ayrıca, Rusya'ya, Kafkaslardan gelen bir tehditle müttefikler daha çabuk isteklerine ulaşabilecekler.

¹⁷³ İsmail Doletşahi, "İran ve Cenge Krime (İran ve Kırım Savaşı)", c.14, **Mecceleye Sokhen**, Tehran, T.Y., s. 271.

Savaşın sonucu daha net olarak belli olmadığına göre İran'ın savaşa katılması yararlı olabilirdi. İngiliz Büyükelçisi İran'ı tarafsız tutabilmek için Sadrazam'a yüklü miktarda para vermeği önermiş ise de bunu Dış İşleri Bakanı kabul etmemiştir. Bakan, elçiye yazdığı mektupta, İran'ın, Ruslarla birlikte savaşa katılması halinde, bu İngiltere'ye savaş ilanı sayılacak ve İngiliz donanmasına, İran'ın Khark adasını işgal etme emri verilecekti.

İngilizler'in, İran önerilerine karşı, verdikleri olumsuz tepki, Şah'ın düş kırıklığına sebep oldu. Şah, İngiliz himayesine güvenerek, Ruslarla yaptığı antlaşmayı yerine getirmemişti. Ve bu Ruslar'ın hoşnutsuzluğunu sağlamıştı.

Bu arada, Sadrazam'ın İngilizler'le olan dostça ilişkileri de bir sonuç getirmemişti. Böylece, Sadrazam da mecburen Şah'ın duyguların paylaşarak İngiltere'nin siyasi temsilcilerine soğuk davranmaya başlamıştı.

İran ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıklar, yavaş yavaş iki ülke ilişkilerinin kesilmesine kadar gidecekti ve bir süre sonra Sadrazam da yine İngiliz etkisiyle değiştirilecekti.¹⁷⁴

Ruslar ise, İran'ın müttefikler safında, savaşa girme ihtimalinden rahatsızlık duymuş ve birkaç kere Sadrazam ile görüşmüş ve bu konuda açıklama yapmasını istemişlerdi. Sadrazam ise, her defasında inkar etmiştir. Ruslar, eğer İran bu konuda ciddi ise, hemen elçiliklerini kapatacak ve iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri keseceklerin belirtmişler. Aslında Ruslar, İran'ın karşı cephede savaşa girmesinden endişe duyuyor ve bu ülkenin, Rusya'nın Güney sınırlarını zorlayarak, o bölgelerde problem çıkarmasını istemiyorlardı.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Mehmud, c.2., s.673-674.

¹⁷⁵ Doletşahi, s. 273.

Sonuçta, Şah ve Sadrazam tarafsız kalmayı tercih ettiler. Özellikle de İran'ın doğu bölgesinde, İngilizler'in de parmağı olduğunu düşünerek çıkan problemlerden dolayı,* Kırım Savaşına katılmamayı seçtiler.¹⁷⁶

B. Rusya'nın İran Siyaset Sahnesine Girişi

1. İran ile İlişkilerin ve Temasların Başlangıcı

18.yüzyıl'da, Çarlık Rusya'nın ilgisi, ülkenin güneyinde bulunan ülke ve topraklara yöneldi. Tabiatıyla, İran gibi geniş topraklara sahip bir ülke de bu ilgi dışında kalamazdı. Rusya'nın, İran'a olan ilgisi eskilere dayanmaktaydı, ama Büyük Petro (1682-1725) zamanında ve daha sonra onun vasiyeti üzerine uygulamaya geçirildi.¹⁷⁷ Burada en çok üzerinde durulan konu Rusya'nın güneyindeki sıcak sulara ve açık denizlere ulaşma imkanları idi.

İran'la ilk temas Çar Aleksî Mihailovic zamanında olsa da, Büyük Petro döneminde bu temaslar çık yönlü olarak gelişti. Zaten o dönem Rusya'nın birçok ülke ile ilişki kurduğu veya mevcut olan ilişkilerini genişletip ve ilerletmesini görüyoruz. Büyük Petro döneminde, Rus İmparatorluğu güçlendi. İlk defa, 1708 yılında İsrail Ori adlı bir kişi Rus devletinin elçisi olarak İran'a geldi. Bu elçi Rus devletinin bir uyarısını İran Şahı'na getirmişti.¹⁷⁸ Uyarı İran'da bulunan Hıristiyan azınlığa yapılan baskıyı hafifletmek isteği idi. 1716 yılında, büyük Petro tarafından ikinci elçi Artemi Volinski İran Şahı Sultan Hüseyin Safevi ile görüşmüştür.

Gönderilen elçi, İran Şah'ından bazı gümrük hakları ve Reşt'te (Hazar Denizi kıyısında bulunan Gilan eyalet merkezi) bir Rus Konsolosluğu'nun açılması iznini

¹⁷⁶ a.g.e., s.274.

*[Dust Mohammed KHan, Kabil Kentinin Emiri Kandehar kentini ele geçirmiş ve Herat'a yönelmişti. Bu ise İran hep ilgilendiği Herat'ın kaybedilmesi korkusunu yaratmıştır.]

¹⁷⁷ N.S. Fatemi, **Diplomatik History of Persia (1919-1923)**, New York, 1952, s.309.

¹⁷⁸ Krosinski, Krosinski'nin Sefernamesi, çev. Abdülrazzak Donbeli, Tehran, 1985, s.36.

almıştır. Volinski, Rusya'ya döndüğünde başarılarından ötürü ödüllendirilmiştir.¹⁷⁹ İsfahan kentinin Afganlar tarafından işgal edilmesinden bir sene sonra (1723'te) Reşt kenti de Afganların eline geçti. Gilan eyaleti hakimi, Afganları defetmek için Rusya'dan yardım istedi. Bir sürü görüşmeler yapıldı ve sonuçta Rus Kuvvetleri, Shipov komutasında Enzeli limanına çıktılar ve Gilan Eyaletini kontrolleri altına aldılar. Rus kuvvetleri, bir süre İran'ın kuzey bölgelerinde kaldılar. Nadir Şah hükümeti, iş başına geldi. Hemen ardından, Büyük Petro ölümü, Rus devlet politikasında büyük değişimler ortaya koymuştur. 1724 yılında yapılan Rus-İran antlaşması bile Ruslar'a istedikleri amaca ulaşmada yeterince yardımcı olmadı. Halbuki bu antlaşma Ruslara'ın İran'ın kuzeyinde yerleşme haklarını kuvvetlendirmiştir. Ocak 1732'de Mirza M. İbrahim Mostofi ile Shafirov arasında yapılan yeni antlaşma, Rus kuvvetlerinin İran'ın kuzey bölgelerinden çekilmelerini sağladı. Aynı antlaşma, ile iki ülke aralarında ticaret serbestliği ve karşılıklı büyükelçi gönderilmesini de kararlaştırmıştır.

Nadir Şah'ın gayretleri ile, Rus kuvvetleri Bakü ve Derbend'den de çıkmak mecburiyetinde kalmışlar. 1735 yılında bu hususlarla ilgili Gence antlaşması yapıldı. Kerim Han (Zend Hanedanı) döneminde Rus devleti tarafından, 1778 yılında yeniden bir elçi gönderildi. Amaç, İran ile Rusya arasında Osmanlı Devletine karşı bir birlik antlaşmasının yapılması idi Ruslar tarafından yapılmış olan bu öneri, Kerim Han'ın ölümü ile gerçekleşmedi. İkinci Katerina döneminde, 1781 yılında, İran'ın kuzeyinde bulunan Eşref Limanı'na (Mazenderan eyaleti sınırları içinde bulunuyor) bir Rus donanması demir attı. Donanma komutanı Woinovich, İran yetkililerinden, bölgede askeri tesisat kurmak için izin istedi, Bu istek, İran Şahı Ağa Mohemmed Han(Kaçar Sülalesi) tarafından sert bir şekilde geri çevirdi. 1796 yılında, Rus kuvvetleri, İran topraklarına saldırı düzenlemiş, Bakü, Derbent ve Taleş bölgelerin geçerek güneye doğru ilerlemiş ve Deşt-e Moğan adlı bölgede yerleştiler. Rusya'da, I. Poul'un iş başına geçmiş (1796-1801) ve Rus kuvvetlerini İran'dan geri çekmiştir.¹⁸⁰ 1797 yılında, İran Şahı, Ağa

¹⁷⁹ Meryem Mir Ahmedi, **Din ve Mezheb der Doreye Safaviye** Safevi döneminde Din ve Mezhep), Tehran, s.102.

¹⁸⁰Maryam Mir Ahmedi, **A Survey in Contemporary History of Iran** (The Conflict of East and West In Iran), Meşhed, 1988, s.43-46.

Mohammed Han(Kaçar) katledildi. Ve iş başına gelen yeni şah, Fethali Şah döneminde Rus devleti için yeni olanaklar sağlandı.

2.İran-Rus İlişkilerinin Gelişmesi

I.Poul, saltanatının başlangıcında, İran'ın bazı bölgelerini ele geçirmek istedi. Sisianoff komutasında, Rus kuvvetleri, Gürcistan'ı istila ettiler. Bu arada Rusya'da I. Alexander iş başına geldi ve Rusya, fiilen Gürcistan yönetimini ele geçirdi. I. Alexander (1801-1825) tarafından yeni bir saldırı emri çıkınca, Fethali Şah'ın merakı artmıştır. Bu dönemde, İran ile Fransa yakın ilişkiler içindeydiler ve bundan dolayıdır ki 1807'de Fransa, İran'ın Gürcistan üzerindeki hakimiyetini resmen kabul etmiştir. Ama aynı yıl Napolyon ile Alexander'ın Tilsit'te görüşmeleri ve Tilsit Barış Antlaşmasının iki ülke arasında imzalanması (Rusya'nın Fransa'ya yenilmesinden sonra) Rusya'ya Kafkaslarda saldırı yapması için zaman kazandırmıştır. 1812 sonbaharında yapılan şiddetli Rus saldırıları ve onu takip eden sene içerisinde bu saldırıların devam etmesi sonucu, İran, Rus devleti ile Gülistan Muahidesini yapmaya zorlandı. Gülistan antlaşması, Karabağ bölgesinde iki devlete arasında yapıldı. Bu antlaşmada, sınır çizgileri tam olarak belirlenmemişti. Rus devleti, bu eksikliği hemen farketti ve fırsatı kaçırmadan İran'a, yeni bir heyet gönderdi. Bu temsilci heyetin geliş nedeni, sınırdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak idi. Rus Mazarowitch'in, İran'a gelişi ile İran hükümeti de Mirza Mesud Mohendes adlı bir temsilciyi bölgeye gönderdi.

Gönderilen temsilci heyetleri, sınır problemlerini halledemediler. Devletler arasındaki problemler 1825 yılındaki Göktepe bölgesinin, Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmesi ile daha da attı. İran'ın, çeşitli bölgeleri, Rus ordusu tarafından, Peşpeşe işgal edildi. Bu arada sınırlarını belli olmaması ve yapılan sınır belirleme çabalarının da netice vermemesi, sonuçta 1827 yılında yeni bir antlaşma yapılmasını gerekli kıldı. Bu arada Rus orduları, General Paskiewitch komutasında, İran topraklarına girmiş ve bazı bölgeleri ele geçirmişti. Türkmençay antlaşması, İran'ın aleyhine yapıldı ve bir çok toprak ve nüfus kaybına sebep oldu. İran ile Rus sınırı Eres nehri olarak tespit edildi.

Rusya bu bölgeleri ele geçirdikten hemen sonra İran'ın doğu bölgelerine yöneldi ve Buhara (1873), Göktepe (1881) ve Merv'i (1868) işgal etti. İran'ın doğu ve kuzeydoğusunda Rusya ile sınır çizgisi Etrek nehri olarak 1881 yılında yapılan bir antlaşma ile tespit edildi. Bu arada, İngiliz devleti, İran'daki hudut belirlemelerini özellikle de doğu bölgelerindeki olayları dikkat ve ilgiyle takip ediyordu.¹⁸¹ Bunun nedeni ise İngilizlerin Beluçistan ve Afganistan'da kendi nüfuz ve etkilerini genişletme çabasında olmaları idi. İngiltere ile Rusya, İran üzerinde gizil bir antlaşma yapmışlar Londra-Petersburg 1885 antlaşması bu iki ülkenin İran ile ilgili ortak bir sonuca varmalarını gösteriyor.

Şubat 1890'da, Rus uyruklu iki kişi, İran demiryolu imtiyazını devletten almak isteği ile geldiler. Yapılan müzakereler istenilen sonucu getirmemiştir. İran devleti 1890 yılında yaptığı bir antlaşma gereği 10 yıllık bir süre içerisinde demiryollarıyla ilgili yabancılara hiçbir imtiyaz vermeyecekti. Paliakov ve Lev Rafailovitch adlı iki Rus, kendi devletlerinin onayı olmadan İran'dan hiçbir imtiyaz alamayacaklarını farketmişler. Petersburg'u, kendileriyle hem fikir olmaya çalıştılar. Bu çabalar sonuçsuz kalmadı. Paoliakov ve arkadaşları Rus devletinin onayı ile İran'da bir kredi şirketi kurdular. Bu şirket, Nisan 1892 yılında İran devletinin onayı ile Rus İstikraz Bankası (kredi bankası) olarak adlandırıldı ¹⁸² (Banque de Prâts) Bu başarısının peşinden Poliakov, İran'ın petrol rafinerisi, sigorta ve taşımacılık sektörlerinin de imtiyazlarını devletten almayı başardı. 19.yüzyılın son 10 yıllık dönemi ile 20. yüzyılın ilk 10 yıllık dönemi arasında, Ruslar, İran devletinden, bir çok imtiyazlar almışlardır. Bu arada Rusya eski rakibi İngiltere'nin Afrika'nın güneyinde ve Hindistan'daki gelişmelerini izliyor ve İran üzerinde daha ciddi olarak düşünüyor.

¹⁸¹ Saeed Nefisi, **Tarikh-e Siyasi-Ectemaiye Maasere İran** (İran'ın Çağdaş siyasi ve sosyal Tarihi), c.2., Tehran, 1965, s.180.

¹⁸² Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, Cüzdan No. 44, Dosya No. 21, Tescil No. 15, 1945-46. bu bankanın esasnamesinde bulunan bazı noktalar: 1. imtiyaz süresi 75 yıldır. 2. Bu banka her tür gayrimenkul karşısında ipotek ile kredi verebilecekti. 3. Şirket kazancının %10'u İran devlet hazinesine aktarılacaktı. Bu esasnameyi Şah, Sadrazam ve dönemin Dış İşleri Bakanı imzalamıştır.

Rus Dış İşleri Bakanı, Kont Mikhail Nikolaevich Muraviev, özellikle, İran ile ilgili konuları ciddi bir şekilde takip ediyordu. Rusya , İngiliz etki ve nüfuzunu azaltmak için 3 yol düşündü.

1. Fars Körfezindeki limanlardan birine el koymak.
2. İran'ın toprak bütünlüğünü bölecek hiçbir hareketi kabul etmeyeceklerini ilan etmek.
3. İran'ı iki nüfuz bölgesine ayırmak için İngilizler'le, dostça bir anlaşma yapmak.

Birinci ve ikinci seçenekler, İngilizler'in, çok sert tepkilerini getirecekti. Zaten Rusya'nın coğrafi konumu gereği, kuzey sahil ve bölgeleri kullanması elverişli idi. Nitekim, İngilizler'in ise İran'ın güneyinde yaptıkları büyük projeler ve ticaret, gemicilik, yol yapımı, telgraf hatları gibi büyük parasal yatırımların korunması gerekiyordu.

İran-Rusya Gizil antlaşması (1854)

Kırım Savaşı'nın hazırlıkları esnasında Rusya ile İran'ın yaptıkları bir antlaşma vardı. Özellikle Ruslar antlaşmadaki maddelerin titizlikle gizli kalmasını istiyorlardı.

1853 sonbaharı, Osmanlı ile Erzurum bölgesinde savaşmakta olan Rus ordusu komutanı General Bebitov, Nahçıvan'a gelerek Tehran'daki Rus Elçiliği'ne özel bir mesaj göndermiş. Tehran'daki Rus Büyük Elçisi Prens Dalgorki, İran Şahı (Nasreddin Şah) ile özel bir görüşme için izin istedi. Kaçar Şah'na, Rus Çarı tarafından gönderilen, önerileri, Dalgorki şahsen teslim ederek görüşmenin gizli tutulmasını istemiştir.¹⁸³

Görüşmeden. ilk başta, habersiz olan, İran'ın İngilizler'e olan yakınlığı ile tanınan sadrazamı (mirza Aghakhan Nuri), Şah'ın, Ruslar'la yaptığı antlaşmayı öğrenince, bunu

önlemek istemiştir. Osmanlı Devleti'nin, Tarhan Büyükelçisi, konuyu öğrenince, İran devletinden açıklama yapmasını istemiş ve eğer istediği bilgiyi almazsa ülkeyi terletmekle tehdit etmişti. İran Şahı bu tehdit karşısında Rus elçisiyle yaptığı görüşme ve anlaşmayı Sadrazam'a anlatmak mecburiyetinde kalmış ve ondan yardım istemişti.¹⁸⁴

1854 senesi, Tehran'da İran Şahı ile Rus Büyükelçisi arasında imzalanan bu antlaşma dört maddelik bir antlaşmadır.

Kısaca anlatmak gerekirse, Rusya , Osmanlı ile yapacağı savaşta İran Devleti ile şu konularda anlaşmıştır. İran karşı tarafa askeri yardım etmeyecekti. Aynı zamanda yiyecek ve her türlü gıda maddeleri sevkiyatı yapılmayacak, yardım edilmeyecektir.

İran, topraklarını savaş sırasında Ruslara karşı kullanılmayacak, her türlü savaş aletlerini de karşı tarafa verilmesi yasaklanmıştır. Rusların, Osmanlılarla savaşta sırada İran'daki bazı sınır aşiretlerinin Rus topraklarına saldırımları durumunda (ki bu sık sık yapılan bir şeydi) İran sınır görevlileri onları önlemek için çaba gösterecekleri de antlaşma maddelerinde belirtilmişti.

Antlaşmanın üçüncü maddesinde ise eğer tüm savaş boyunca, İran hükümeti, antlaşmadaki maddelere uyarsa, Rusya'ya olan borcunun ödenmesi gerekmeyecekti. Bu antlaşma, iki nüshada tarafların imzalanmasıyla gerçekleşti. Antlaşmaya ek olarak bir belge daha hazırlandı ve İran Devleti bazı şartları bu ek belgede taahüt etti. Özet olarak şunlardır: Rusya'ya karşı düşman askerleri İran-Rus sınır sularını Rusya'ya geçmek için kullanamazlar, İran bu konuda hiçbir şekilde sularını kullanılmayacak ve yardım etmeyecekti. Osmanlı Devletine, Azerbaycan sınırından veya Kermanşah sınırından hiç bir gıda maddesi, özellikle pirinç ve buğday sevkiyatına izin verilmeyecekti. Yalnız, her

¹⁸³ Watson, s.383.

¹⁸⁴ Mehmud, c.2., s.662.

zaman, sınır bölgelerindeki göçebe halkın, alışverişlerine ve sınırdan geçerken kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar erzak götürülmesine izin verilecekti.¹⁸⁵

Ruslar'ın, İran devletinden asıl beklentileri, Azerbaycan sınır bölgesinde yani Beyazıt ve Erzurum çevresinde, sınırlı askeri uygulamalar ve saldırılar yapmaları ve aynı zaman da Kermansah ve Kasr-i Şirin sınır bölgelerine asker sevk etmek ve o şekilde Bağdat'ı tehdit altında tutarak belki de, gerekirse, Osmanlı Devletine savaş ilan etmesi idi. Böylece savaş bitince, İran, Osmanlı Devleti ile olan tartışmalı bölgeleri ele geçirme olanağına sahip olacaktı.¹⁸⁶Rus Çarı'nın önerileri İran'ın genç Şah'ı için cazip gelmişti. Özellikle bu şekilde Rusya'ya olan borçlarından kurtulacaktı ve eğer Osmanlı Devleti ile savaş durumu olsaydı belki de Irak'taki Kutsal kentleri alarak, İran'ın Şii halkını sevindirecek ve halk tarafından daha çok sevilecekti.¹⁸⁷

Sadrazam ise Şah'ın yaptığı antlaşmayı bozmak için uğraştı Şah'ı İngilizler'e ve Fransız'lara yakınlaştırmak istedi. Ona göre eğer İran, İngiliz cephesinde savaşa katılırsa, Rusya ile yaptığı Türkmençay Antlaşması* geçersiz olacak ve İran, Kafkaslarda kaybettiği topraklarına yeniden kavuşacaktı.

Şah, Rusya ile Ortaklığı onaylamış ve kırkbin kişilik (40 bin) askerin Azerbaycan bölgesinde ve onbeş bin askerin de Kermansah'ta toplanıp hazırlanmalarını emretmiş ise de hala kuşku içinde ve kararsız kalmıştı. Konuyla ilgili belirli bir siyasi görüş ve şeffaf bir çizgi üzerinde karar alıp Hangi tarafta olacağına kesin olarak belirleyemiyordu.

A. Rusya ve İngiltere'nin Orta-Asya'da Yayılma Politikaları

17. Yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu ve İran Şahlığı (Safevi Hanedanlığı) için çöküşün başlangıcı oldu. Uzun yıllar Körfez'de egemenliklerini sürdüren bu iki süper

¹⁸⁵ Moahadat ve Gherardahaye Tarikhiye İran der Doreye Ghacariye, der. Gholamreza Tebatabai Nejd, Tehran, Bonyade moghufate Mehmed Afşar Yezdi, 1994, s.223-226.

¹⁸⁶ Mehmed, c.2., s.664.

¹⁸⁷ Watson, s.385.

* 10 Şubat 1828'de İran ile Rusya arasında yapılan antlaşma.

gücün geri çekilmesiyle, Ortadoğu’da doğan otorite boşluğu uluslararası planda, Avrupa tarafından doldurulmaya başlanacaktı. İki yüzyıl boyunca Orta-Asya, süper güçlerin dostluk, düşmanlık, yarış ve hatta savaş alanlarına döndürülmüştür. Bu bölge, ilk önce yerli sahiplerinin ellerinden çıkarıldı ve daha sonra büyük güçlerin oyun sahasına döndü. Başlangıçta, bölgeyi süper güçler tarafından ilgi çekici hale getiren unsur, bölgenin tabii kaynaklar yönünden zengin oluşu idi. Hindistan’ın efsanevi zenginliği ve Ceyhun kıyılarında altın bulunduğu dair haberler kulağa çok hoş geliyordu. Öte yanda bölge, ihracat için çok geniş ve büyük bir Pazar oluşturuyordu. Doğu Hindistan Şirketi (İngilizler’in Hindistan’daki şirketleri)’nin bir memuru, İngiltere’de bulunan şirketin müdürüne yazdığı yazıda şöyle diyor: “ Şirket müdürlerinin belirtmeleri gereken şey şudur ki, Tibet ve Türkistan halkı, İngiliz kumaşlarından yapılan elbiseler giyecekler yoksa Rus kumaşlarından yapılanı mı? Bu ülkelerde yaşayan insanlar St. Petersburg yapımı mallar mı kullanacaklar yoksa Birmengham (İngiltere’de bir sanayi kenti) da yapılanları mı? Ama daha sonralar İngilizler’in Hindistan’daki egemenlikleri tespit ve yerleşmiş oldu. Öte yandan, Rusya’da Büyük Petro’nın ölümünden (1725) sonra ortaya çıkan ve ona nisbet edilen vasiyeti üzerine, bölgede yayılcı politikalar izleyen yeni bir güç ortaya çıktı. Bu da, bölgedeki siyasi değişmelere yeni bir bakış açısı getirdi. Burada, iki büyük gücün yarışa girdiklerini görüyoruz. Bu yarış, Artur Conolly (bir İngiliz subayı) tarafından Büyük Oyun¹⁸⁸ olarak adlandırıldı ve daha sonraları bu ad hep kullanıldı. Büyük Oyun’da Orta-Asya’nın, oyuna sahne olmaktan başka hiçbir rolü yoktu, oyuncular ise yerli olmayanlar idi.¹⁸⁹ Bu oyunun ödülü ise çok büyük, değerli ve kıskandırıcı idi. Ödülün değerini anlamak için en iyisi I. Poul (Rus Çarı)’un 1 Ocak 1801 yılında Kazak komutana verdiği Hindistan’a saldırı emri içindeki laflara göz atmak sanırım yeterli olur: “Kazakların hedefi, İngilizler’i Hindistan’dan çıkarmak ve Hindistan ile onun ticaretini, Petersburg egemenliği altında geçirmek olmalıdır. Nerede İngiliz alehtarı varsa onalara barış ve işbirliği yapın. İngilizler’e karşı olanlara Rus arkadaşlığını müjdeleyin. Bütün Hindistan’ın zenginliği ve serveti sizin ödülünüz olacak. Böyle bir çaba, size sonsuz iftihar getirecek ve özellikle benim iltifatlarıma laik olacaksınız.

¹⁸⁸ The Great Game

¹⁸⁹ Peter Hophirk, The Great Game/On Secret Service in High Asia, London, John Murray, 1990, s.90-91.

Kendinizi, büyük servete sahip olacaksınız ve bizim için de ticaret yolunu açacaksınız. Aynı zaman düşmanlarımıza da en büyük darbeyi vurmuş olacaksınız.

Bu oyunun oluşmasında, değişik etkenlerin tesir vardı. Birincisi, Rus Çarlık rejiminin güç kazanması ve Büyük Petro zamanından beri bir yayılmacı politika izlemeye yönelmesi idi. Daha sonra, Kraliçe Katerina döneminde Kırım Hanlıkları'nı , Rus kuvvetlerinin işgal etmeleri ve Karadenizi bir Osmanlı Denizi olmaktan çıkarıp bir Rus denizine dönüştürmesi. Karadeniz bölgesinde, Ruslar tarafından deniz üsleri yapınca bu durum İngilizler'in Hindistan'daki menfaatlerini tehdit etmeye başladı. Doğu Hind Şirketi için bir ultimatome teşkil eden bu durum şirketin dönem başkanı Henry Dundas tarafından hemen farkedildi. Napolyon'un ortaya çıkışı bu problemleri geçici olarak unutturdu. Gerçekten, Napolyon Mısır'a yönelmesi ve orayı istila etmesi ile, dünya siyaset meydanına resmen girmiş oluyordu. Özellikle de, daha önceleri Napolyon'un söylediği bir lafa göre Hindistan'a galebe etmek için, önce Mısır'ı ele geçirmek gerekiyor, demesi, i amacını kesin olarak belirtiyordu.¹⁹⁰

Napolyon ve gönderdiklerinin, Ortadoğu bölgesine girişi ile Büyük Oyun'da bir kıpırdama başlamış oldu. İngilizler, bu hareketler ve kıpırdanmalardan etkilenerek bir şeyler yapma mecburiyetini duymuşlar. Capitan Sir Jon Melcom'un 1800 yılında Tarhan'a gönderilmesi, bu kıpırdanmaların somut bir örneğini teşkil ediyordu.

Melcom, kendisi resmi ve diplomatik bir görev ile İran'a gelmiş olsa bile onunla birlikte ve hemen ardından değişik isimler altında yabancıların (İngilizler'in) İran'a gelmesi hız kazandı. Bunlar Tüccar, gezgin, doktor ve benzeri adalarla İran'a girdiler.

Örneğin Melcom, Charls Christie ve Henry Pottinger adlı iki İngiliz subayını, bilgi toplamak için İran'ın, o zamana kadar hiçbir yabancıya gitmediği ve görmediği yerlerine göndermiştir. Christie, Bombai'den Herat'a gönderiliyor. Bir at tüccarı olarak oraya giden Christie, bu kentin Hindistan'ın korunması ve

¹⁹⁰ Hophirk, s.22-28.

güvenliği için siyasi önemini araştırmıştır. Christie, Herat'ın yabancı kuvvetlere karış savunma sistemlerini ve bir çok konuda sistematik araştırmalar yapmış ve bir sürü istatistiksel bilgiler toplamıştır. Aynı zamanda, geçtiği Mesir üzerinde bulunan kabilelerle ilgili, bir çok bilgi elede etmiştir. Öte yandan, Henry Pottinger de Beluçistan'a kadar uzanan bölgelerin haritalarını çizmek ve çok detaylı bilgiler toplamak için görevlendirilmiştir. Her iki subay yaptıkları derin ve detaylı araştırmaların raporunu, İran'ın Kerman kentinde Melcom'a teslim etmişlerdir.¹⁹¹ Christie ve Pottinger'in topladığı bilgiler stratejik yönden özellikle çok hassas ve değerli idi.

İran ile Rus savaşları, birden bire Rus tarafından oluşan tehlikeyi şiddetli bir şekilde hissettirdi. Özellikle de Rusya'nın İran'dan aldığı büyük ödünler ona bölgede yeni bir rol vermiş oluyordu veya Rusya, kendini bölgede farklı bir konuma getirmeyi ve yeni ve daha aktif bir şekilde rol almaya hazırlanıyordu. Buna paralel olarak, Capitan Nikolai Muraviev, 1819'da Hive Hanı'nın sarayına gönderilmiştir. Görünümde, dostluk ilişkileri kurmak için gitmiş ise de asıl niyeti Hive'yi istila ve ilhak için gerekli ön hazırlıkları yapma ve araştırma idi. Muraviev'in görevi, Hive ile ilgili detaylı bilgiler elde etmek ve Hive'nin coğrafi ve stratejik özelliklerini inceleyip rapor etmek idi. Muraviev'in raporunda Hive'nin istila edilebilir olması belirtiliyordu. Raporda Hive'de 3000 kadar Rus köle bulunduğunu ve bütün bu kölelerin önce asker olduklarını aynı zamanda 30 bin İranlı ve Kürt köle bulunduğunu yazıyordu. Bir saldırı olduğu takdirde, bu insanların hemen karşı tarafa geçeceklerini ve bunun çok avantaj sağlayacağını da belirtiyordu. Londra, Rusya'nın sözkonusu çabalarını farketmiş ve hassasiyetle izliyordu.¹⁹² Örneğini Sir Robert Wilson, Rus karşıtı düşüncenin babası (bu zat bir süre St. Petersburg'da, İngiltere'nin temsilci heyetinin üyesi idi). Rusya'nın Siyasi ve Askeri Gücünden bir Plan adlı kitabında Rusya'nın yayılmacı politikalarının tehlikelerini anlatmış ve İngiliz siyasetçilerini ikaz etmiştir. Kitapta, özellikle üzerinde durulan noktalardan birisi Çar Alexandrle'm, 16 yıllık saltanatı dönemi içerisinde 200.000 mil²

¹⁹¹ Ferheng Recai, "Asiya'ye Miyane der Esre Baziye Ghodretha (Orta-Asya'da Güç Oyunları Dönemi), No. 6-7., **Mecceleye motaleate Tarikhi**, Tehran, 1992.

¹⁹² Askech Of The Military And Political Power Of Russia In The Years 1817, London, 1817.

topraklarına ve 13 milyon kişi tebasına eklemiştir. On yıl içerisinde, Çarlık ordusu sayısı, 80.000 kişiden altıyüz kırk bin kişiye ulaşmıştır. Çarın, özel atlı kuvvetleri ve militanların sayısı, verilen rakam eklenmemiştir. Wilson'un bu uyarısı, hemen kabul görmemiş ama, Londra'nın siyasi çevreleri Orta-Asya'daki Büyük Oyun'un şekillenmesini de yavaş yavaş hissetmeye başlamışlardı. Büyük Petro'nun vasiyeti ve Rusya'nın, dünyaya egemen olma istekleri yeniden gündeme gelmişti. 1828 yılında, İran ve Rusya arasında yapılan Türkmençay antlaşması ile aynı yılda yayımlanan "Britanya Hindistan'ına Saldırının Özellikleri" adlı kitap, hemen uluslararası siyasetin aktörleri için bir kutsal kitap haline dönmüştür. Kitabın yazarı, Rusya'nın Hindistan'a saldırı planları yapmakta olduğunu ve kesinlikle bu saldırıyı gerçekleştireceğini yazıyordu. Aynı zamanda saldırının, Hangi özellikler, taşıdığını, yolları ve imkanlarını da belirtiyordu. Artık, İngilizler tarafından Orta-Asya bölgesinin değeri anlaşılmalı ve bölgenin Rus ile İngiliz rekabetine sahne olduğu biliniyordu. Ama, bütün bu konuşma ve tartışmaları teorik şekilden çıkarıp siyasi uygulamaya geçiren kişi, Lord Ellen Borough'un harekete geçmesi oldu. Lord Ellen Borough, dönemin bakanlar kurulun güçlü üyelerinden ve aynı zaman da Hindistan'ı kontrol Kurulu'nun genel müdürü idi. Bölgeyle ilgili, yeni bilgilerin elde edilmesi gerekliliğini ısrarla belirtiyordu. Daha önceleri ara sıra subaylar tarafından yapılmış araştırmaların yetmediğini, organize bir şekilde Hindistan'daki yeni nesil subaylar, siyasiler, uzmanlar ve harita ve plan yapan kişilerin Orta-Asya'nın hassas bölgelerine gitmeleri gerektiğini söyledi ve bu yapıldı. Bunlar, yapılan araştırmalar içerisinde, yerel yönetimlerin dostluklarını sağlamak ve aynı zamanda, Rusya'nın en küçük varlığını bölgede hissetmeleri halde, derhal bildirmeleri ve özellikle de gayri meskun yani kimselerin yaşamadığı çöllerde bile Rusya'nın olabileceğine dair dikkatli ve hassas olmaları gerekiyordu. Büyük Oyun, şimdi asıl bölümünü ortaya koyuyordu. İlk sahne İngiliz-Afgan savaşı idi. İngilizler, Hindistan'ı kaybetmemek için onun çevresindeki ülkelerde her tür siyasetin uygulanmasını geçerli sayıyor ve istediklerini yapıyorlardı. Bu siyasetlerin birisi de Afganistan'a yapılan aleni saldırı idi. Bu saldırı ile İngilizler Dost Mohammed Han'ın yönetimini devirmek ve yerine İngilizler için daha güvenilir olan birini getirmeği amaçlıyorlardı. Bu saldırı sonucu, 1839'da Kabil düştü.

Dost Mohemmed Han teslim oldu ama bu bile İngilizler'in ülkede ilerlemelerini engelleyemedi. Nihayet bu durum halkın ayaklanmasına ve işgalci orduya karşı geniş saldırılar başlatılmasına sebep olmuştur. 1842'de ise İngilizler, nihayet saldırıya dayanamayıp geri çekilmeye başladılar.¹⁹³ İngiliz askerlerinin, birisi hariç hepsi katledilmiştir. Büyük Oyun için ödenenlerin küçük bir örneği: 16 bin İngiliz ölmüştür. 750'si asker geri kalanı kadınlar ve çocuklardan oluşan sivil halk.

B. İngilizler'in Rus Yayılmacılığına Karşı Savunma Politikaları

1. Herat Meselesi

Büyük Oyun'un ikinci sahnesi, Herat meselesi üzerinde oluştu. 1856 yılında İran ordusu Herat'ı almıştır. İran'ın bu fethinin haberi olaydan bir ay sonra Londra'ya vardı. Londra olayı şöyle yorumladı. İranlı'lar, nasıl olursa olsun hemen Herat'tan çıkartılmalılar. Çünkü eğer Herat, İran istilası altında kalırsa, Hindistan'a karşı yapılan entrikaların odağı olacak veya bir askeri üs olarak kullanılabilirdi. İran ile Rusya arasında peşpeşe yapılan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları sonucu Rus devleti, İran toprakları üzerinde istediği her noktada konsolosluk kurabilecekti. İngilizler bunu biliyordu ve hiçbir şekilde bu tehlikeyi göze alamazdı. Sonuçta İngiltere askeri kuvvetlerini İran Körfezine gönderdi. Amaçları Buşehr'e saldırarak İran hükümetine baskı yapmak ve bir an önce İran kuvvetlerinin Herat'tan çekilmesini sağlamak, Bütün bu aşamalarda, İngiltere'nin tek hedefi Hindistan'ı korumak ve savunmak idi. Hindistan'ı korumak İngiliz dış politikasının odak noktasını oluşturuyordu. Dış politikadaki bu öncelik İngilizler'in Orta-Asya ve bölgedeki başka toprak ve ülkelere karşı hep bir savunma pozisyonu içerisinde yaklaşmasını da yanında getirmiştir. İngiltere'nin bu politikasını şiddetlendiren bir başka olay, 1857 yılında, Hindistan ordusundaki başkaldırıları olmuştur.

¹⁹³ Hüsameddin İmami, **Ettefaghate Moheme Tarikh** (Tarihin Önemli olayları), Tehran, s.230.

Bu olaydan sonra, İngiliz hükümeti resmen konuyla ilgilendi ve en önemli siyasi çizgi Hindistan'ın korunması oldu. Bu düşünceler ve 19.yüzyıl boyunca İngiliz siyasetindeki bu yaklaşım, Ruslar'ın Orta-Asya bölgesinde rahatlıkla ilerleyebilmesine sebep olmuş ve sonuçta bölgede oyunun başarılı tarafı Rusya olmuştur. Bundan sonraki yıllar, Rusya'nın bu yayılmacı politikayı uygulayışı ve bu uygulamada hızlı bir şekilde ilerlemesini görüyoruz. Bu Rus hareketine karşı İngilizler, bölgede tam bir savunma politikasını izlemiş ve uygulamışlardır.

Rusya'nın bundan sonra ele geçirdiği devletler Hive Hanlığı, Buhara ve Hukent bölgeleri idi. Bu Hanlıkların önemini anlamak için şunu bilmek yeteli ki, Taşkent şehri, yüzbin kişilik nüfusu ve bütün zenginliği ile o zaman Hukent'in bir bölgesi idi. İlginç nokta şu ki, Rusya'nın, bu yayılması bölgede fazla bir tepki ve direnme ile karşılaşmadı. Örenğin, Mayıs 1768'de Samerkent'te yapılan saldırı ve istila sırasında iki ölü ve 31 yaralı ile olay bitti ve Samerkent, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. Rusya pratikte hedeflerine çok rahatlıkla ulaşmış görünüyor ise de aslında bunu, önceden ortamı hazırlamasına borçludur. Uygulamaya geçmeden önce her şeyin hazır olmasını bekliyordu.

Mesela, Hazar Denizi'nin doğusunda bir liman kentinin yapılması çalışmaları ve orada bir üs kurma çabalarını görüyoruz. Krasnoudsk¹⁹⁴ adlı bu liman, özellikle yapılması düşünülen bir demiryolu hattının, Orta-Asya'nın her tarafını, bu limana bağlayacak şekilde yapılması için oluşturulmuştur. Bu noktanın seçimi ise, bir zamanlar Ceyhun nehrinin buradan Hazar'a doğru aktığı söylentileri üzerine idi. Öte yanda, nasıl ki Rusya Orta-Asya'da hızla ilerliyordu. İngilizler de, Hindistan ve Send kıyılarına hızlı bir şekilde yayılıyor idi. Gerçekte, İngilizler Afganistan'da Şah Şoca'yı tahta çıkardıkları zaman buradaki maksadı yine ayın istilacı politikanın devamı idi. Ama İngilizler'in bu politikası Afganistan Örneğinde bilindiği gibi başarısızlıkla sonuçlandı. Krasnoudsk'te yapılan askeri üs İngilizler için özel bir ultimatoom idi. Bu hareket, özellikle Afganistan'a oluşturduğu tehlike yönünden İngilizler'i etkiledi, daha doğrusu sarstı diyebiliriz. Bunun

¹⁹⁴ Krasnoudsk Şimdiki Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan bir liman kentidir.

nedeni ise öyle bir üs, Ruslar için Hive'ye saldırı olanağı veriyordu... ve bira uzağı düşünürsek belki de Hindistan'ın stratejik anahtarı olan Herat kentinin Rus saldırılarının hedefi haline getiriyordu. Hazar Denizi'nin doğu tarafındaki durumu, pek iç açıcı bulmayan İngilizler daha doğu bölgelere yönelip, Çin Türkistanı'na casuslar göndermeye başladılar. Ama bu defa güvenlik yönünden ve daha iyi şekilde işin yapılması için yerli insanları kullandılar. Bütün bu programlar ve bilgi toplamalar, Rusya'yı, izlediği politikadan vazgeçirmedi. Artık Orta-Asya Rus sıfatıyla tanınmaya başladı. Yüzyıllık bir dönem içerisinde Rusya kendi sınırlarını bir tarafından Çin yakınlarına kadar öte yandan Afganistan ve Hindistan sınırlarına kadar, uzatmıştı. Aynı zamanda sürekli daha fazla ilerlemeyeceğine dair söz veriyordu.

SONUÇ

Orta-Asya, özel coğrafi konumundan dolayı, tarih boyu, saldırılar, göçler ve farklı kavimlerin iskanına şahit olmuştur. Bu bölge, öteden beri, İran ile Kültürel ve Tarihi bağlarla ortak geçmişi paylaşmış ve İran hükümetleri, geniş Horasan Eyaletine ve Maverannehr'e hükümlanlık etmiş veya bir şekilde kontrolleri olmuştur.

Safevi hükümetinin iş başına gelmesi ve Şii mezhebinin İran'ın resmi mezhebi olarak Kabulü İran ile Türkmen ve Özbek ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. İran'ın kuzey-doğu sınırlarında huzursuzluk ve güvensizlikler arttı. Bu Orta-Asya bazı bölgelerin İran'dan ayrılmasının başlangıcı oldu. Şah Abbas Safevi ve Nadir Şahın çabaları bu toprakların, İran'dan ayrılmasını önledi.

Kaçar döneminde, İran'ın Kuzey-doğusundaki değişimler, farklı yönde gelişti. Ağa Mohemmed Han'ın kısa saltanat döneminde, İranlılar, ülkede merkezi ve güçlü bir hükümet kurulacak diye sevinirken, çok kısa bir süre sonra bu umduklarının nedenli yanlış olduğunu anladılar.

Ağa Mohemmed Han'dan sonra gelen, Kaçar Şahları döneminde İran'ın kuzey-doğu sınırlarında hep karmaşa ve huzursuzluk hakimdi. Türkmen, Özbek saldırıları şiddetlendi. Öte yandan, Rus-İngiliz Devletlerinin, bölgedeki varlıkları ve rekabetleri, Orta-Asya'nın siyasi değişim sürecini daha karmaşık hale soktu.

Rusya, Hindistan'a ulaşmak ve İngiliz etki ve gücünü bu zengin topraklarda azaltmak üzere Orta-Asya'ya yöneldi.

İngiliz hükümeti ise, Ruslar'ın bu amaca ulaşmalarını engellemek için, dikkatle onların bölgedeki tüm hareketlerini izliyordu. Bütün bu olaylar içerisinde, İran, Orta-Asya ve özellikle Türkmen toprakları üzerindeki hakimiyetini koruma çabasında idi. İran-Rus savaşları ve İran'a yüklenen (zoraki) Gülistan ile Türkmençay antlaşmaları

sonucu İran'ın bölgedeki siyasi konumu zedelendi. Rus himayesi altında, Türkmen-Özbek saldırıları şiddetlendi. Bütün Kaçar dönemi, hükümetin bu saldırılara karşı uyguladığı siyaset, bazen askeri hareket bazen de müzakereler hep geçici ve kısa süreli çözümler oldu. İran'ın kuzey-doğu sınırlarında emniyet ve huzuru sağlamak için hükümetin harcadığı paralar ve yaptığı uygulamalar kesin bir sonuç getirmedi.

Kaçar Şahları, İran'ın Kuzey-doğusunda emniyet sağlamak ve siyasi otoriteyi kurmak için güçlü ve doğru bir siyaset yapamadılar. Kaçarlar, güç kullanarak bölgeyi kontrol altında tutmayı denediler ve bu da olumlu sonuç getirmedi. Hazar Denizi'nin, güney kıyılarındaki Türkmen saldırılarına karşı Rus yardımını istemek ise Aşurade adalarının, Ruslar'ın eline geçmesine neden olmuştu. Emir kebir gibi güçlü ve vatansever bir sadrazamın bile çabaları, Ruslar'ı Aşurade'den çıkarmak için yeterli olmamıştır.

Rus-İngiliz çabaları sonucu İran'ın, Türkmen toprakları üzerindeki otoritesi zayıfladı. Kaçar şahları ile Türkmenler arasındaki yıpratıcı ve sonuçsuz savaşlar ise her iki tarafın güçsüzleşmesine neden oldu.

Kaçar şahları'nın, gerekli gücü göstermemeleri ve Horasan ile Esterabad bölge hakimlerinin yetersizliği ve olaylara karşı zayıf davranmaları ise, İran'ın kuzey-doğu probleminin, çözümsüz kalmasına sebep oldu. Saray'da ise gizili eller kuzey-doğu sorununun çözülmesini engelliyordu.

Kaçar hükümeti, bölgedeki huzuru sağlamak için kaçırdığı fırsatları ve en son Merv'e gönderdiği ordunun yenilgisi sonucu, bölgedeki emniyetin sağlanması görevini, Rus kuvvetlerine bırakmış oldu.

İran hükümeti ile Türkmen kabileleri başkanları arasında, yapılan müzakerelerde eğer Türkmenler'in önerisini kabul edip, Türkmenler'e kuzey-doğu sınırlarının korunması görevi verilseydi ve bölge halkını rahat ettirmek üzere, uygun

tedbirler alınmış olsaydı, belki de Ruslar bu kadar kolay bölgeyi ele geçirmezlerdi, İran'ın otoritesi de bölgede sağlanmış olurdu.

Bütün bu nedenlerden dolayı, Ruslar'ın bölgedeki yayılmacı politikaları başarıyla sonuçlandı. Rusya, yaptığı askeri girişimlerle, teker teker Orta-Asya'nın kentlerini istila etti. Son olarak da Ahal Sınır antlaşması ile Etrek Nehri'nin ötesinde kalan bütün topraklar, Rus egemenliğine geçmiş oldu.

İngilizler ise, bütün bu dönem içerisinde, İran hükümeti ve Türkmen ellerini Ruslara karşı kullanarak, Herat'taki konumlarını korumaya çalıştılar. İngilizler'in sert tepkisini, Serehs ve Pencdeh'in istilasını gösterdi. Rusya, İngilizler'in öteki bölge ve sömürgelerindeki problemlerle (örneğin Sudan meselesi) uğraştığını görünce, öte yandan Kaçar şahların güçsüzlüğünü de bildiğinden, ortamı uygun bulup rahatça bölgedeki yayılmacı politikalarını gerçekleştirmiştir. Ruslar'ın, Afganistan'a doğru yaklaştığını görünce, bu defa İngiliz hükümeti sert tepki göstermiştir. Rusya, İngilizler'in bu konuda nedenli ciddi olduklarını ve bir savaş olabileceğini anlayınca, yirmi beş yıllık genişleme sürecine son noktayı koydu. Sınır belirleme komisyonu (1885-86), Rusların, İran'ın kuzeyi ve Afganistan'a doğru genişlemesinin sınırlarını belirledi.

İran'ın Orta-Asya'daki siyasetleri başarısızlıkla sonuçlandı. İran ile ortak geçmişi olan bölgeler, Rus istilasına uğrayarak İran'dan ayrıldı. Ruslar gerçi Orta-Asya'yı ele geçirerek yayılmacı politikalarını bölgede uygulamış oldular ama, sonuçta İngilizler'in siyaseti, Rusya'nın Afganistan ve Hindistan'ı ele geçirmek arzusunun gerçekleşmesini engelledi. Rusları, Afganistan sınırlarında durdurarak uzun vadede, Çarlık siyasetinin gerçekleşmesini engelledi.

Rus-İngiliz rekabeti, Orta-Asya'da bu şekilde sona ermiş oldu.

Kaynakça

1. Ademiyyet, Fereydun, **Emir Kebir ve İran**, Tehran, Kharezm, 1378 (1999).
2. -----, ve Nategh, Homa, **Efkar Ectemayi ve Siyasi ve Eghtesadi Der Asare Monteşer Şode'ye Doran'e Ghacar**, (Kaçar Döneminde Yayınlanan Eserlerdeki, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Düşünceler), Tehran, Agah, 1356 (1977).
3. Arnova, M. Rak ve Eşrafian, Z. **Dolete Nader Şah'e Afşar**, (Nadir Şah Avşar'ın Devleti), çev. Hemid Emin, Tehran, Şebgir, 1356 (1977).
4. Akiner, Şirin, **Eghvam'e Moselman'e Ettehad'e Şorevi**, (Sovyetler Birliğinin Müslüman Kavimleri), Ali Khazayifar Meşhed, Moavenet'e FarHangi'ye Astane Ghods'e Rezevi, 1366 (1987)
5. A.L.Fisher Herbert, **Tarikh'e Orupa Az Enghelab'e Feranse ta Zeman'e Ma (1789-1935)**, (Fransa Devrim'inden Şimdiye Kadar Avrupa Tarihi) çev. G.Vahid Mazenderani, c.3. (Telaş Beraye Azadi) Tehran, Entesharat'e Daneşgah'e Tehran, , 1346 (1967).
6. Ata majaur, Kostenkov Kapitain, **Şerh'e Asiya'ye Merkezi ve Enteshar'e Sivilizasyon'e Rusi Der An Ba Neghşe'ye Memalek'e Asiya'ye Merkezi**, (Orta Asya Memleketlerinin Haritası), Çev, Marderus DavudkHanof, 1.bas. 1., Tehran, Moeseseye Tehghighat ve Tose'eye Olum'e Ensani, 1383, (2004).
7. Barthold, V.V. **Torkestanname (Torkestan Der ehd'e Hocum'e Moghol)**, [Türkistanname, Moğol Saldırısında Türkistan], çev. Kerim Keşaverz, c.1, Entesharat Bonyad'e Ferheng'e İran, 1352. (1973).

8. -----, **Tarikh'e Torkhaye Asiya'ye Merkezi**, (Orta Asya Türklerini Tarihi), çev. Ghaffar Hoseyn, 1.bas., Tehran, Entesharat'e Tus, 1376 (1997).
9. -----, **Ferheng ve Temeddon'e Moselmanan**, (Müslümanların Kültür ve Uygarlıkları) çev. Aliekber Diyanet, 1.bas., Tebriz, Neşr'e Ebn'e Sina, 1327 (1948).
10. -----, **Abiyari der Torkestan**, (Türkistan'da Su Konusu) çev. Kerim Keşaverz, Tehran, 1354 (1975).
11. Bamdad, Mehdi, **Şerh'e Hale Recal'e İran Der Choruné 12,13,14, h.g.**, (12,13,14, h.g. Y.Yıllar'daki İran Politikacılarının Hayatı). c.6, Tehran, Zevar, 1357(1978).
12. Belintski,A., **Khorasan ve Maverounnehr (Asiya'ye Miyane)**, [Hurasan ve Maverounnehr (Orta Asya)] çev. Doktor Perviz Vercavend, Tehran, Moessese'ye Motaleat ve Tehghighat'e Ferhengi, 1371.(1992).
13. Behar, Melekol Şoera, **Sebk Şenasi**, Metodoloji), c.3, Tehran, Guya, 1349 (1970).
14. Beyani, KHanbaba, **Pencah Sal Tarikh'e Naseri**, (Nasiri Tarihi'nin 50 Yılı), c.6, Tehran, Elmi, 1357(1978).
15. Beyani, Şirin, **Din ve Dolet Der İran'e Ehd'e Moghol**, (Moğol Dönemindeki İran'da, Din ve Devlet Konusu), c.2., Tehran, Merkez'e Neşr'e Daneşgahi, 1370 (1991).
16. Bina, Ali Ekber, **Tarikh'e Siyasi ve Dipomasi'ye İran**, (İran'ın Siyasi ve Diplomasi Tarihi), c.2., Tehran, Daneşgah'e Tehran, 1348 (1969).

17. Cagnat, Rene ve John, Michel, **İmparatorluklar Beşığı**, çev. Erden Akbulut ve T. Ahmet Şensilay, Ankara, Alan Yayıncılık, T.Y.
18. CeHangiri, Abolghasem, **Cogharfiya'ye Tarikhi'ye Khorasan Az Nezer'e Cehangerdan**, (Turistik Yönden Horasanın Tarihi Coğrafyası), Tehran, Çapkhane'ye Bank'e Melli, 1348(1969).
19. Durdiof, Merad-Qadiraf, Shohrat, **Torkmenihaye CeHan (Tahghighi Piramun'e Veziyet'e Tarikhi ve Cemiyeti'ye Torkmenha)**, [Dünya Türkmenler'i, (Türkmenler'in Tarihi ve Sosyal Durumu Konusunda Araştırma)], çev. Emangeldi ZEmir, 1.bas., Tehran, Entesharat'e Derekht'e Bolurin, 1379. (2000).
20. Dr. Pashinov, **Sefername'ye Torkestan (Maveraunnehr)**, [Türkistan Seyahatnamesi (Maveraunnehr)], çev. Madrus DavudkHanov, der. Cemşid Kiyanser, Tehran, Moesseseye Motaleat ve Tehghighat'e Ferhengi, 1372(1993).
21. Emini, Alireza, **Tarikh'e Revabet'e Khareci'ye İran Az Ghacariye ta Soghut'e Reza Şah**, (Kaçar Döneminden Reza Şah'ın Çöküşüne kadar İran'ın Dış İlişkiler Tarihi) 1.bas., Tehran, Ehle Beyt, 1382 (2003).
22. Ebolhesen'e Şirazi, Hebiballah, **Melliyet'haye Asiya'ye Miyane** (Orta Asya Uygarlıkları) Tehran, Defter'e Motâleat'e Siyasi ve Beynolmeleli, 1370(1990).
23. Ettehadiye, Mensure, **Guşehayi Az Revabete Khareci'ye İran (1200-1280 h.g)** (İran'ın Dış İlişkilerineden Örnekler), Tehran, Agah. 2535 (1976).
24. **Etl'es'e Tarikhi'ye İran**, (İran'ın Tarih Ansiklopedisi), Tehran, Daneşgah'e Tehran, 1350(1971).

25. Efşar'e Yazdi, Mehmud, **EfgHan Name**, c.2., Tehran, Bonyad'e Moghufat'e Doctor Mehmud Efşar'e Yezdi, 1359(1980).
26. -----, **Siyaset'e Urupa Der İran** (Avrupa'nın İran Politikası) çev. Seyyed Ziyaeddin Dehşiri, Tehran, Bonyad'e Moghufat'e mehmud Elşar'e Yazdi, 1358(1979).
27. Eghbal, Ebbas, **Tarikh'e Moghol ve Evayel'e Teymuri**, (Moğol Tarihi ve Timurluların İlk Dönemi), Tehran, Namek, 1376(1997).
28. Emid, Hesên, **Ferheng'e Emid (Tarikh, Coghrafiya, Ettelaate Omumi)** (Emid Ansiklopedisi Tarih, Coğrafya ve Genel Bilgiler), Tehran, Cavidan, 1364(1985).
29. Emami, Hesameddin, **Ruydadhaye Mohemm'e Tarikh (Veghaye'e 7000 Sale'ye Tarikh'e Beşer Ba Şerh'e Hale Meşahir)** [(Tarihin Önemli Olayları)(700 Senelik İsan Tarihindeki Önemli Olaylar ve Ünlülerin Hikayesi)], 1.bas., Entesarat'e Cavidan, 1362. (1983).
30. Farraşbendi, Alimorad, **Ceng'e İngiliz Ve İran Der Sal'e 1273 h.g. Der Cebheye Reyşehr ve Khoşab**, (Reyşehr ve Khoşab Cephesinde 1273 h.g. Senesinde İngiliz ve İran Savaşı), Tehran, Y.Y.,1364(1985).
31. Felsefi, Nesrallah, **Zendegani Şah Ebbas'e Evvel**, (1.Şah Abbas'ın Hayatı), c.5., Tehran, Elmi, 1367 (1988).
32. -----, **Siyaset'e Khareci'ye İran Der Doran'e Sefeviye**, (Safevi'ler Döneminde İranın Dış Politikası), Tehran, Sazman'e Ketabhaye Cibi, 1342(1963).

33. Fugier, Andre, **Tarikh'e Revabet'e Beynolmelel Der Doran'e Enghelab'e Feranse ve Emperaturiye Napolion**, (Fransa Devrimi ve Napolion İmparatorluğu Zamanında Fransa'nın Dış İlişkiler Tarihi), çev. Ghasem Sen'evi, Meşhed. Astan'e Ghods'e Rezedi, 1374 (1995).
34. Ghazişekib, Nemetollah, **İl'e Ghacar Der Pehney'ye Tarikh'e İran**, (Kaçarlar İran Tarih Sahnesinde), Tehran, Piruz, 1347(1968).
35. Kafesoğlu, Ebrahim, **Tarkh'e Dolet'e Kharezmsahi**, (Harzemşahlı Devletinin Tarihi), çev. Davud Esfehanyan, Tehran, Neşr'e Gostere, 1367(1988).
36. Grusset, Rene, **Emperaturi'ye Sehraneverdan** (Göçebelerin İmparatorluğu) , çev. Ebdolheseyin Meykede, Tehran, Elmi ve Ferhengi, 1368(1989).
37. Greguar, Franklin, **Bastanşenası Der Asiya'ye Merkezi** (Orta Asya'da Arkeoloji), çev. Sadegh Melek Şehmirzadi, Tehran, Vezaret'e Omur'e Kharece, 1372(1993).
38. Goli, Eminollah, **Tarikh'e Siyasi Ectemai'ye Torkmenha** (Türkmenler'in Siyasi ve Sosyal Tarihi), Tehran, Neşr'e Elm. 1366 (1987).
39. Ghobadiani Mervzi, Hekim Naser Ebn'e Khosra, **Sefer Name'ye Naser Khosra** (Nasır Hosro Seyahatnamesi) der. Nader Vezinpur, 5.bas., Tehran, Sepehr, Ebdollah 1362(1983).
40. Habibi, Ebdalhey, **Tarikhe'e Mokhteser'e EfgHanestan**, (Afganistan'ın Kısa Tarihi), c.2., Kabil, Kabal, Doleti Metbee Avvale sonbole, 1349.(1970).

41. Huşengmehdevi, Ebdolreza, **Tarikh'e Revabet'e Khareci'ye İran**, (İran'ın Dış İlişkiler Tarihi), Tehran, Emir Kebir, 1355(1976).
42. Hopkirk, Peter, **Bazi'ye Bozorg (Emeliyat'e Sazmanhaye Casusi'ye Rus ve İngiliz Der Asiya'ye Merkezi ve İran)**, [Büyük Oyun (Rus ve İngiliz İstihbaratının Orta Asya ve İran'daki Çalışmaları)], çev. Reza Kamşad, 1.bas., Tehran, Entesharat'e Nilufer, 1379 (2000).
43. Kazeruni, Senem, **Asiya'ye Merezi, Ayende'ye Mobhem**, (Orta Asya'nın Bilinmeyen Geleceği), Tehran, Moesseye Neşr'e Gozineş, 1376 (1977).
44. Kazemzade, Firuz, **Rus ve İngiliz Der İran (1864-1914 m.)** (Rus ve İngiliz İran'da 1864-1914 m.), çev. Menuçehr Emiri, Tehran, Entesharat ve Amuzeş'e Enghelabe Eslami, 1371 (1992).
45. Kersen, George, N. **İran ve Gheziye'ye İran** (İran ve İran Konusu), çev. G. Vehid Mazenderani, c.2., Tehran, Entesharat'e Elmi ve Ferhengi, 1362 (1983).
46. Lastrenge, Gree, **Coghrafiya'ye Tarikhi Der Serzeminbaye Khelafet'e Şerghi** (Doğu Bölgeleri Halifeliği'nin Tarihi Coğrafyası), çev. Mehmud Erfan, Tehran, Bongah'e Tercome ve Neşr'e Ketab. 1377(1998).
47. Linpoul, Stanly, **Tarikh'e Tebeghat'e Selatin'e Eslam**. (İslam Sultan'larının Tarihi), çev. Ebbas Eghbal, Tehran, Donya'ye Ketab, 1363(1984).
48. -----, Stanly ve Digeron, **Tarikh'e Dolethaye Eslami ve Khanedane Hokumetger**, (İslam Devletleri ve Hakim Hanedanların Tarihi), c.3. çev. Sadegh Seccadi, Tehran, Neşre Tarikh'e İran, 1370 (1991).

49. Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1986.
50. Lugaşuva, B. Rabia, **Torkmen'haye İran (Pajuheş'e Tarikhi – Mardomşenasi)** [İran Türkmenler'i (Tarihi ve Antropolojik Araştırma)],
51. Mehmud, Mehmud, **Tarikh'e Revabet'e Siyasiye İran ve İngiliz Der Ghern'e Nuzdeham'e** Miladia (19.Y.Yılda İran ve İngiliz Siyasi İlişkileri,8, c., Tehran, Eghbal, 1378 (1999).
52. Merkez'e Dayeretolmearef'e Bozorg'e Eslami, **Dayeretolmearefe Bozorg'e Eslami**, (İslam Büyük Ansiklopedisi), 1.c., 1.bas.,1369 (1990).
53. Mosaheb, Gholamhoseyn, **Dayeretolmearef'e Farsi**, (Farsça Ansiklopedi), c.2., Tehran, Franklin, 1345 (1966).
54. Moezzi, Necefgholi, **Tarikh'e Revabete Siyasi'ye İran Ba Donya**, (İran'ın Dünya'yla Siyasi İlişkileri Tarihi), der. Homayun Hesam Şehidi, Tehran,, Neşr'e Elm, 1366 (1987).
55. Moin, Mohemmed, **Farhang'e Farsi**, (Farsça Sözlük), 6.c., Tehran, Emir Kebir, 1376 (1997).
56. Mekki, Haseyin, **Zendeganiye Mirza Teghi Khan'e Emir Kebir** (Mirza Tegi Han Emir Kebir'in Hayatı), Tehran, Kitabforuşi ve çap KHaneyeye Mohemmed Ali Elmi, 1337 (1958).
57. Mirceferi, Hoseyin, **Tarikh'e Tehevvolat'e Siyasi, Ectemai, Eghtesadi Ferhengi'ye İran Der Doreye Teymuriyan ve Torkmenan**, (Timurlar ve Türkmenler Döneminde İranın Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Değişimleri), EsfeHan, Daneşgah'e EsfeHan, 1375 (1996).

58. Mirnia, Seyyed Ali, **Veghaye'e Khaver'e İran Der Doreye Ghacar**, (Kaçar Döneminde Doğu İran'daki Olaylar), Meşhed, Parsa, 1367 (1988).
59. Necmabadi, Efsane, **Hekayeté Dokhterané Ghuçan** (Kuçan Kızların Hikâyesi), Tehran, Roşengeran, 1374 (1995).
60. Necmi, Naser, **Ebbas Mirza**, Tehran, Elmi, 1374 (1995).
61. Nevayi, Ebdolhaseyn, **İran ve Ceyhan Az Ghacariye Ta Payan'e Ehdé Naseri** (Kaçar Döneminde İran ve Dünya Olayları), c.2., Tehran, Homa, 1369 (1990).
62. Piocarolo, Trenzio, **Reghabethaye Rus ve Engelis Der İran ve Efghanestan**, (İran ve Afganistan'da Rus ve İngiliz Rekabetleri). çev. Ebbas Azerin, Tehran, Elmi ve Ferhengi, 1363 (1984).
63. Raigeluce, Seccad, **Ghacariye, Engelestan ve Gherardad-haye Estemari** (Kaçarlar ve İngiliz Arasında Yapılan Sömürücü Anlaşmalar), Tehran, Merkez'e Esnad'e Enghelab, 1380 (2001).
64. Rençber, Ehmed, **Khorasan'e Bozorg** (Büyük Horasan), Tehran, Emir Kebir, 1363 (1984).
65. Roşeni, Ghodretollah (Zeferanlu), **Se Sefername (Herat, Merv, Meşhed)**, [(Üç Seyahatname (Herat, Merv, Meşhed)], Tehran, Entesarat'e Daneşgah'e Tehran, 1347 (1968).
66. Saray, Mehmet, **Türkmen Tarihi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993.

67. Sarlı, Araz Mohemmed, **Tarikh'e Torkmenestan**, (Türkmenisten Tarih), c.1., 1.bas., Tehran, Defter'e Motaleat'e Siyasi ve Beynolmeleli, 1373 (1994).
68. -----, **Tarikh'e Tokmenestan**, (Türkmenistan Tarihi), c.2. 1.bas., Tehran, Defter'e Motaleat'e Siyasi ve Beynomeleli, 1378 (1999).
69. -----, **Torkestan Der Tarikh** (Negereşi bar Torkestan Der Nime'ye Dovvam'e Ghorn'e Nuzdehom), [Tarihte Türkistan(19.Y.Yılı'nın İkinci Yarısında, Türkistan'a Bakış)], bas.1., Tehran, Entesarat'e Emir Kebir, 1364 (1985).
70. Sermed, Cholameli, **Ezam'e Mohassel Be Kharec Az Keşver (Der Dore'ye Ghacariye)** (Kaçar Döneminde Yurt Dışına Öğrenci Gönderme Konusu), Tehran, Çap ve Neşr'e Bonyad, 1372 (1993).
71. Spuler, Berthold, Bennigsen, ve Başkanları, **Asiya'ye Miyane (Mecmue'ye Meghalat'e Tarikhi)** (Orta-Asya, Tarihi Makaleler Mecmuası), çev. Kave Beyat, 1.bas., Tehran, Defter'e Pejuheşhaye Fergengi, 1376 (1997).
72. Şemim, Ali Esgher, **Az Nader Ta kudeta'ye Reza Khan'e Mirpence (Tarikh'e Ghern'e 12,13.h)** [Nadir'den Reza Han Mirpen'cin Darbesine Kadar(12 ve 13. yy. h.Tarihi)] 4.bas., Entesarat'e Modebber, 1375 (1996).
73. **İran Der Dore'ye Seltenet'e Ghacar** (Kaçar'ların Saltanat Döneminde İran), Tehran, Elemi, 1372 (1993).
74. Şeykhetar, Alireza, **Rişehaye Reftar'e Siyasi der Asiya'ye Merkezi ve Ghafghaz** (Orta Asya ve Kafkaslar'da Siyasi Davranışın Kökleri), Tehran, Entesarat'e Vezaret'e Omur'e Kharece'ye İran, 1971 (1992).

75. **Tarikh'e İran Cambridge, Doreye Teymuriyan**, (Timurlar Dönemi), çev, Yeghub Ajand, Tehran, Câmi, 1379 (2000).
76. Tacbakhş, Ehmed, **Revabt'e İran ve Rusiye Der Nime'ye Evvel'e Ghern'e Nuzdehom**, (19. yy. İlk Yarısındaki İran-Rus İlişkileri), Tebriz, Kitab Foruşıye Donya, 1337 (2000).
77. Tabatebyiemecd, Gholamreza, **Moahedat, Gherardadhaye Tarikhi Der Doran'e Ghacariye** (Kaçar Döneminde Tarihi Antlaşma ve Sözleşmeler.) Tehran, Entesharat'e Moghufe'ye Mehmud Efşar 1373 (1994).
78. Tekmil Homayun, Naser, **Sergozešt'e Deryaye Mazenderan** (Hazar Denizi'nin Öyküsü). Tehran, Defter'e Pejuheşhaye Ferhengi 1379 (2000).
79. -----, **Abeskun, Ya Cezire'ye Aşurade** (Aşurade Adaları), Tehran, Defter'e Pejuheşhaye FerHangi, 1379 (2000).
80. Wright, Denis, **İngilis'ha Der Miyan'e İraniyan**, (İrandaki İngilizler) çev. Lotfeli KHanci, Tehran, Emir Kebir, 1359 (1982).
81. Watson, Robert Grant, **Tarikh'e İran Az Ebtedaye Ghern'e Nuzdehom Ta 1858 m.** (19.yy. Başlangıcından 1858'e Kadar İran Tarihi), çev. E. Vehid Mazenderani, Tehran, SokHan, T.Y.
82. Vosughzemani, Ebofath, **Aşurade ve Herat Do Kemingah'e Estemar**, (Sömürgecilerin Pusu Yerleri, Aşurade ve Herat), Tehran, Guya, 1363 (1984).

83. Vahidmazenderani, E, **Mecmue'ye Ehdnamehaye Tarikhi'ye İran Az Ehd'e Hekhameneşi Ta Esr'e Pehlevi**, (Ahâmenişi Döneminden Pehlevi Dönemine Kadar İran'ın Tarihi Antlaşmaları), Tehran, Vezarete Omur'e Kharece, T.Y.
84. Verehram, Gholomreza, **Tarikh'e Asiya'ye Merkezi Der Doran'e Eslami** (İslâm Döneminde Orta Asya Tarihi), Meşhed, Bonyad'e Pejuheşhaye Eslami'ye Astan'e Ghods, 1372 (1993).
85. Velayeti, Aliekber, **Tarikh'e Revabet'e Khareciye İran Der Ehd'e Şah Esmail'e Sefevi**, (Safevi Şah İsmail Döneminde İran'ın Dış İlişkiler Tarihi), Tehran, Vezaret'e Omur'e Kharece, 1375 (1996).
86. Vambery, Arminius, **Tarikh'e Bokhara (Az Kohenterin Ruzgaran Ta Konun)**, [Buhara Tarihi (Eski Dönemlerde Şimdiye Kadar)], çev. Seyyed Mohemmed RuHani, 1.bas., Tehran, Soruş, 1380 (2001).
87. -----, **Seyahet'e Dervişi Dorughin Der Khanal'e Asiya'ye Miyane**, (Sahte Dervişin Orta Asya Hanlıklarında Seyahatı), çev. Fetheli Khace Nuriyan, 3.bas., Entesharat'e Elmi **Farhangi**, 1365 (1986),
88. Zehir Nejad Erşadi, Mina, **Esnadi Az Revabet'e İran ve İngiliz Der Ehd'e Mohemmed Şah'e Ghacar (1250-1261 h.g.)** [Mohemmed Şah Kaçar Döneminde, İran İngiliz İlişkilerinden Belgeler) (1250-1261 h.g.), 1.bas., Tehran, Merkez'e Esnad ve Tarikh'e Diplomasi, 1381 (2002).

Sürelî Yayınlar

- Ziaev, Hemid, “Nezam-e Siyasi, Ectemai ve Eghtesadiye Torkestan Der zemanê Hükûmete tezarha ve Şoraha [Türkistanın Çarlar ve Sovyetler Döneminde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Sistemleri]” **Meceleye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghafghaz**, C.IV., No.12, (Kış1995), s. 161-174.
- Behforuz, Fatemeh, “Khususiyate Cemiyeti, Ectemai, Ferhengi, ve Eghtesadiye Comhuriyaye No Esteghalale Asiya'ye Miyaneh [Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Toplumların Özellikleri]”, **Meceleye Motaleate Coghrافیyaye Keşverhaye Asiya'e Miyaneh**, Tehran, (1994), s. 44-83.
- Vercavend, Perviz, “Neghahi Be Pişineye Yeganegiye hozeye Ferhengi ve Tarikhiye Comhuriyaye Khorasane bozorg, İnan ve EfgHanestan, [Büyük Horasan'daki Ortak Geçmişe Sahip Cumhuriyetler, İnan ve Afganisten'a Bir Bakış]”, **Kelk**, No. 41., (Yaz,1993), s. 37-62.
- Verehram, Gholamreza, “Coghrافیya'ye mezhebiye Asiya'ye Miyane [Orta Asya'nın Mezhebi Coğrafyası]”, **Fesname-ye Tehghighate Coghrافیyayi**, C.VI., No.3., (Sonbahar 1991), s. 18-53.
- -----, “Revende Tarikhiye Coghrافیyaye Ferhengi Der Asiya'ye Merkeziz (Gherne Evvele Hecriye Ghemeri), [Orta Asya 'da Kültürel Coğrafyanın Tarihi Süreci]”, **Fesname-ye Tehghighate Coghrافیyayi**, c.VII., No.2., (Yaz1994), s.30-68.
- Vercavend, Perviz, “İnan ve Comhuriyaye Khorasane Bozorg ve Asiya'ye merkezi [İnan ve Büyük Horasan ile Orta Asya Cumhuriyetleri]”, **Ettelaate Siyasi ve Eghtesadi**, c.IX., no.3-4., (Kış, 1994), s. 58-90.

- Golizevvare, Gholamreza, “Torkmenestan, Hemsaye-ye Şomale Şerghiye İran[İran’ın Kuzey-doğu Komşusu Türkmenisten]”, **Pasdare Eslam**, C.XII., No. 139, (Yaz, 1993), s.12-45.
- Ehmendiyaneşalçı, Nerin, “Negahi Gozera Be Torkmenestan [Türkemenistan’a Bir Bakış]”, **Meşkat**, No. 43, (Yaz, 1994.), s. 43-69.
- Meftah, elhame, “Ferheng, Adabo Rosum ve Baverhaye Torkmenha [Türkmenler’in adetleri, İnançları ve Kültür]”, **Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.IV., No. 11, (Sonbahar1995) , s. 157-175.
- -----, “Tesellote Rusha Ber Merv-Payne Esteghlale Turkmenha 1881-84 [Ruslar’ın Merv’i İstila Etmeleri ve Türkmenler’in Bağımsızlıklarının Sonu], **İran Şenakht**, No.II, (Yaz 1996), s.225-263.
- Sarlı, Araz Mohemmed, “Tesire Faceeye Göktepe der edebiyate Torkmen [Göktepe Faciasının Türkmen Edebiyatı Üzerindeki Etkileri]”, **Feslnameye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.IV., No.2., (Sonbahar 1996) s. 19-33.
- Etkin, Moriel, “Osturehaye Revabete İran ve Şorevi [İran- Rus İlişkilerindeki Mitler]”, çev, Elahe Kulai, **Feslname-ye Rahbord**, C.VII., (Yaz 1995) , s. 19-44.
- Lapidus, Ira M., “Asiya’ye Merkezi Zire Fermanrevayiye Rusha ve Çiniha [Orta Asya, Rus ve Çin Hükümranlığı Altında]”, **Mecelleye Ettelaate Siyasi ve Eghtesadi**, C.VIII., No.9-12, (1994).
- Negahi Be Torkmenestan [Türkenistan’a Bir Bakış]”, **Mecelleye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.I., No. 2., (Sonbahar, 1992), s. 31-39.

- “Torkmenestan [Tükmenistan]”, **Neşriye-ye Khebergozariye Comhuriye Eslami**, Berresiye Keşverha, Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz, 3, Modiriyete Pejuheş ve Berresi, No. 1-7, (Sonbahar, 1995).
- “Comhuriye Şoreviye Sosyalisti-ye Torkmenestan [Sosyalist Türkmenistan Cumhuriyeti]”, **Peyam-e Novin**, C.I, No. 11, 1976-77.
- “Comhuriye Şoreviye Sosyalisti-ye Torkmenestan [Sosyalist Türkmenistan Cumhuriyeti]”, **Peyam-e No**, C.7, No. 4.
- Afşar, Mehmud, “reghabete Rus ve Engelis Der İran[İngiliz Rus Yarışması İran'da]”, **Mecelye Ayendeh**, C.II., Tehran, 1978.
- Benginson, Alexandre, “Asiya'ye Miyane Der Doreye Hukumete Rusiye_ye Tezari ve Şorevi [Çarlık Rusya ve Sovyetler Döneminde Orta Asya]”, çev. Kaveh Beyat, **Asiya-ye Miyane (Mecmueye Meghalate Tarikhi)**, Tehran, Deftere Pejuheşhaye Ferhengi, 1997.
- Torkman, Mohemmed, Berghayi Az Tarikh [Tarihten Sayfalar]”, **Tarikhe Maasere İran**, C.VI, Moesseseye Pejuheş ve Motaleate Ferhengi, Mecmueye Meghalat, Tehran, 1994.
- Tekmilhomayun, Naser, “Negahi Be Asiya ve Şenakhte Asiya'ye Merkezi [Asya'ya Bir bakış ve Orta Asya'nın Tanıtımı]”, **Mecelye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, c.I, No.3, (Kış, 1992).
- -----, “Negahi Be Merv, Az Hemleye moghol Ta Payane dolete naderi [Merv, Moğol Hucumundan, Nadir Şah'ın İktidarının Sonuna Kadar]”, **Mecelye Tehghighate Tarikhi (Merv name)**, Moesseseye Motaleat ve Tehghighate Ferhengi, No.6-7, (Kış, 1992).

- Teymuri, Ebrahim, “Ekhtelafate İran ve Engelis Ber Sere Herat [Herat Üzerinde İran-İngiliz Problemleri]”, **Neşriyeye Vezarete Kharece**, C.II., No. 12, (Kış,1960).
- -----, “Guşeyi Az Reghabete Rus ve İngelis Der İran [Rus ve İngiliz’in İran’daki Rekabetlerinden Örnekler]”, **Mecelye Motaleate Siyasi ve Eghtesadi**, No.59-60, (Yaz, 1992).
- Saghebhoseynpur, Gholamreza, “Merzhaye Khoransan ba Keşverhaye Hemsaye [Horasan’ın Komşu Ülkelerle Sınırları]”, **Feslname_ye Tehghighate Coghrafiyayi**, C.V, No. 3, (Sonbahar, 1989).
- Recai, Ferheng, “Asiya’ye Miyane der Esre baziye Ghodretha [Orta Asya , Büyük Güçlerin oyun Sahası]”, **Mecelye Tehghighate Tarikhi (Merv-Nhame)**, No.6-7, (Sonbahar, 1992).
- Şehabi, Sohrab, “Moruri Ber Veziyete Eghtesadiye Comhurihaye Asiya'ye Merkezi [Orta Asya Cumhuriyetlerinin Ekonomik Durumlarına Bir Bakış]”, **Merkeze Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.I., No.2., (Yaz, 1992).
- Etayi, Ferhad, “Moruri Ber Tarikhçe ve Veziyete Feliye Keşverhaye Asiya'ye Merkezi [Orta-Asya Ülkelerinin Tarihene ve Şimdiki Durumuna Bir Bakış]”, **Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz** , C.I., No.3, (Kış,1992).
- Mogheddememeraghei, Rehmetollah, “Fethe Herat ve Ordukeşiye Engelisha [Herat’ın Fethi ve İngilizler’in Oraya Ordu Göndermeleri]”, **Mecelye Negin**, C.I., No.10., (Kış, 1987).

- Nategh, Homa, “Az Mast Ke Ber Mast [Biz Yaptık Biz Gördük]”, **Mecmueye**, Tehran, , Agah, 1975.
- Necmi, naser, “Revabete İran ve Engelis [İran-İngiliz İlişkileri]”, **KeyHane Ferhengi**, C.II., No.11, 1985.
- Nurayi, Fereşte, “Revabete Engelis ve İran [İran-İngiliz İlişkileri]”, **Mecelye Berresihaye Tarikhiye Erteş**, C.VI, No.4, (Sonbahar, 1971).
- Neybi, Eden, “Asiya'ye Merkezi, Neghşe Mogheyet ve Mezheb [Orta Asya'da Mezheb ve Konumun Rolü]”, çev. Kameliya Ehteşamiye Ekberi, **Mecelye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.I., No.1., (Yaz, 1992).
- “Negahi Gozera Ber Tarikhe Merzhaye Şomaleşerghi Az Serekhs Ta Khezer [Kuzey-Doğu Sınır Bölgelerine Bir Bakış Serehs'ten Hazar'a]”, **Mecelye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, c.I, No.1, 1992.
- Vercavend, Perviz, “Bohrane Diplomasi-ye İran ve Peyamedhaye An [İran'da Diplomasi Krizi ve Sonuçları]”, **Mecelye Ettelaate Siyasi, Eghtesadi**, C.X., No.105-106, (Yaz,1996).
- Verehram, Gholamreza, “Pejuheşi Der Coghrafıya-ye Tarikhiye Amu Derya [Amu Derya ile İlgili Araştırmalar]”, **Feslname-ye Tehghighate Coghrafıyayi**, c.4., No.14, (Sonbahar,1989).
- Velayeti, Aliekber, “Negahi Dobare Be Tarikhe Asiya'ye Merkezi [Orta Asya Tarihine Yeniden Bakış]”, **Mecelye Motaleate Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz**, C.I, No.1., (Yaz, 1992).

Tezler

- Noruzi, Gholamerza, *Tarikhe Revabete İran ve Rus Az Ehdnameye Torkmençay (1828) Ta Sale 1907'e Miladi (1243-1325 h.g.)*[İran-Rus İlişkileri 1828-1907], Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pejuheşgahe Ulume Ensani, Tehran, 2001.
- Selmani dehsorkhi, Mehin, *Meseleye Herat der Zeman Mohemmed Şah'e Ghacar ve Neghşe Rus ve Englis* [Herat Meselesi ve Rus ile İngiliz Rolü], Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pejuheşgahe Ulume Ensani, Tehran, 1997.
- Movahhedi Rudi, Ebdolghoddus, *Berresiye Siyasethaye İran der Asiya'ye Merkezi Ba Tekye Ber Torktmenestan Az Aghaze Doreye Ghacar Ta Payane Seltenete Nasreddin Şah* [Orta Asya'da İran Siyasetleri], Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pejuheşgahe Ulume Ensani, Tehran, 2002.

Belgeler

- Edareye Entişare Esnad, **Esnadi Az Revabete İran Ba Menateghi Az Asiya'ye Merkezi** [İran ile Orta Asya Bölgelerinin İlişkilerine Dair Belgeler], Vezarete Umure Kharece, Tehran, 1993.
- Ghaziha, Fateme, **Esnade Revabete İran ve Rusye Der Dorane Fethali Şah ve Mohemmed Şah Ghacar** [İran-Rus İlişkilerine Dair Belgeler], Vezarete Umure Kharece, Tehran, 2001.
- Kavusidergahi, Mohemmed Hesên, **Moraselat'e Asiya'ye Merkezi ve Ghefghaz** [Orta-Asya ve Kafkaslara Yazışmalar], Vezarete Umure Kharece, Tehran, 1994.

Tablo

EK 1

Türkistan Hükümetleri (715-1750 M.S.)

715m.s. - 748m.s. → 23 yıllık Emevilerin egemenliği

748m.s. - 820m.s. → Abbasilerin dönemi

820m.s. - 874m.s. → Ahmet bin-Saad Farsi hükümdarlığı

874m.s. - 999m.s. → Samaniler dönemi, İslamın Buhara ve Samerkent'te gelişmesi

999m.s. – 1016 m.s. → İlhanlılar egemenliği

1016m.s. - 1037m.s. → Gazneliler Dönemi

1037m.s. – 1137m.s. → Selçuklular

1137m.s. - 1150m.s. → Selçuklular ve Karahataylılar'ın Türkistan için savaştıkları dönem

1150m.s. - 1219m.s. → Karahataylıların Türkistan'a egemen olması

1219m.s. -1220m.s. → Moğol saldırısı ve Türkistan'ın çöküşü

1220m.s. - 1358m.s. → Çağtay Moğol dönemi

1358m.s. - 1369m.s. → İç savaş. Türkistan'daki kabileler arası savaş dönemi

1369m.s. - 1494m.s. → Timurlular

1494m.s. - 1500m.s. → Timur'dan sonra çıkan iç savaş

1500m.s. - 1518m.s. → Şeybaniler dönemi ve Mohemmed Han Şeybani ile Şah İsmail Safevi'nin savaşı ve savaşın Kazaklarla devam etmesi

1518m.s. - 1599m.s. → Özbeklerden olan Şeybani ailesinin iktidara gelmesi. Buhara'da ilk defa Rusya Büyükelçiliği açıldı. 1544'te Buhara Emiri Abdullah Han sürekli saldırılarıyla Horasan'ı ele geçirdi.

1599m.s. - 1700m.s. → Can Hanedanlığı Buhara'da iş başına geçti.

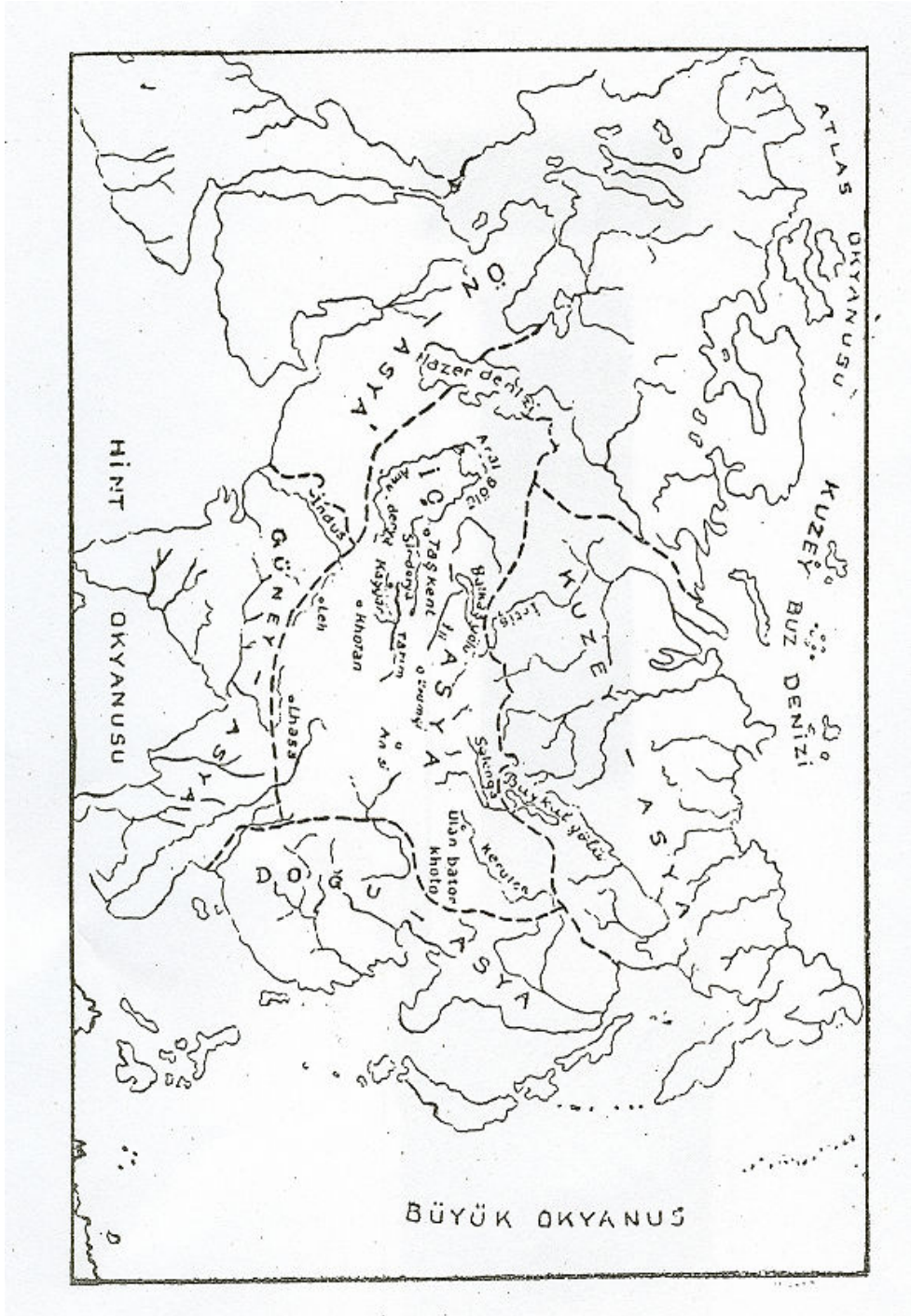
1700m.s. - 1740m.s. → Mohemmed Vali Han başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu.

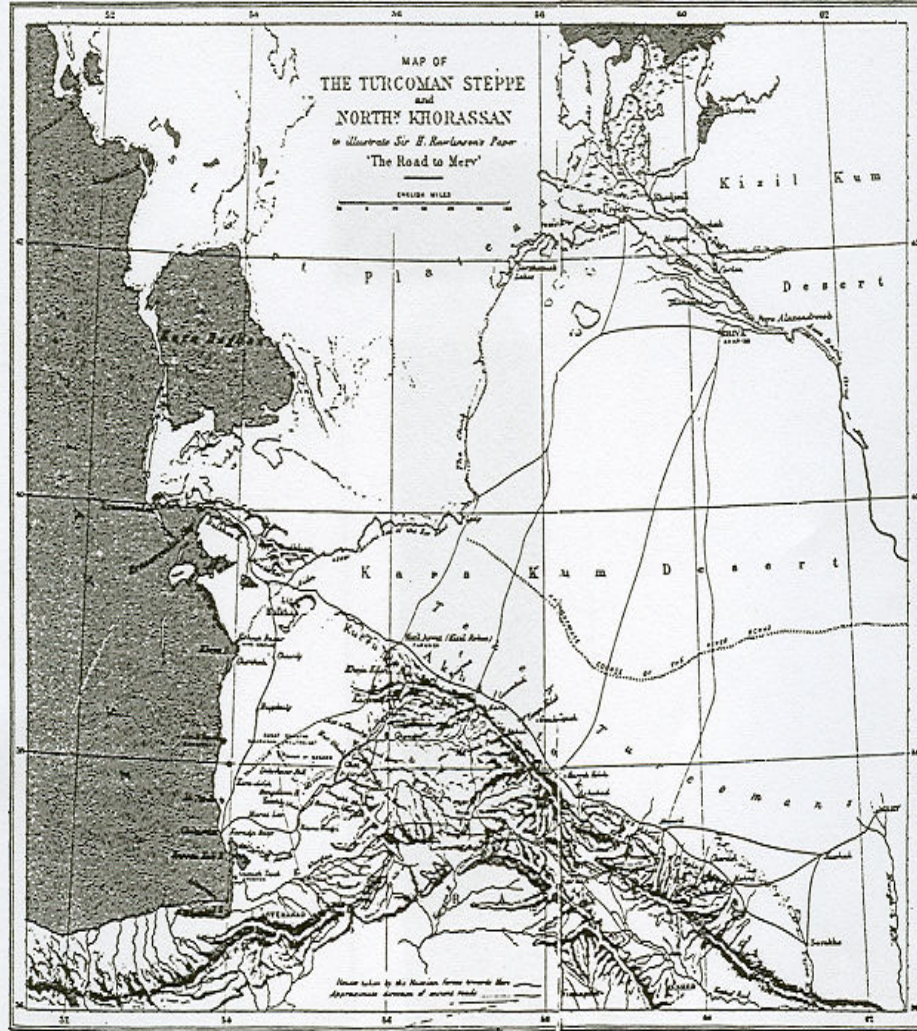
Bu dönemde Hive hakiminin desteği ile bir Rus keşif grubu bölgeye gitti ama Hive hanının ölümü ile bu grup üyeleri katledildi. Grup başkanı Kont Bekoviç idi. Nadir şah Afşar Hindistan fütuhatından dönerken bir süre Türkistan'da kalmış ve Buhara hakimi Ebulfeyz Han'a taç giydirmişti.

1740m.s. - 1750m.s. → Bu dönemde Türkistan kuvvetleri aralarındaki anlaşmazlıklar sonucu parçalanmış ve iç savaşa sürüklenmiştir. 1773 m.s. yılında ise iki hükümet olarak ayrılmış: Buhara ve Hive hanlıkları, böylece başkaldırmalar son bulmuştur. Ama tam bu sıralarda ise Emperyalist Rus Çarlığının saldırı girişimleri başlamıştır.

EK.1

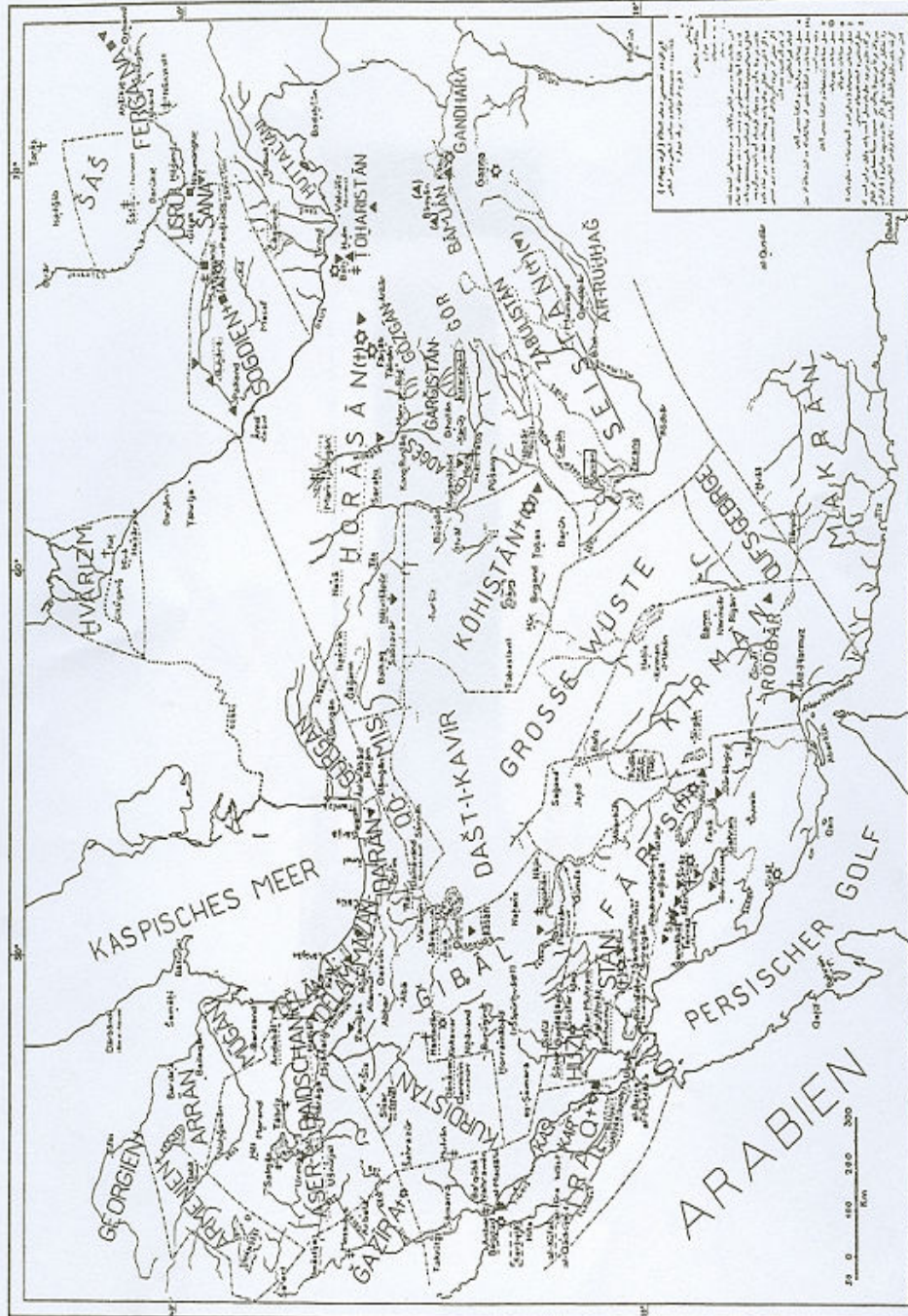
ORTA-ASYA HARİTASI

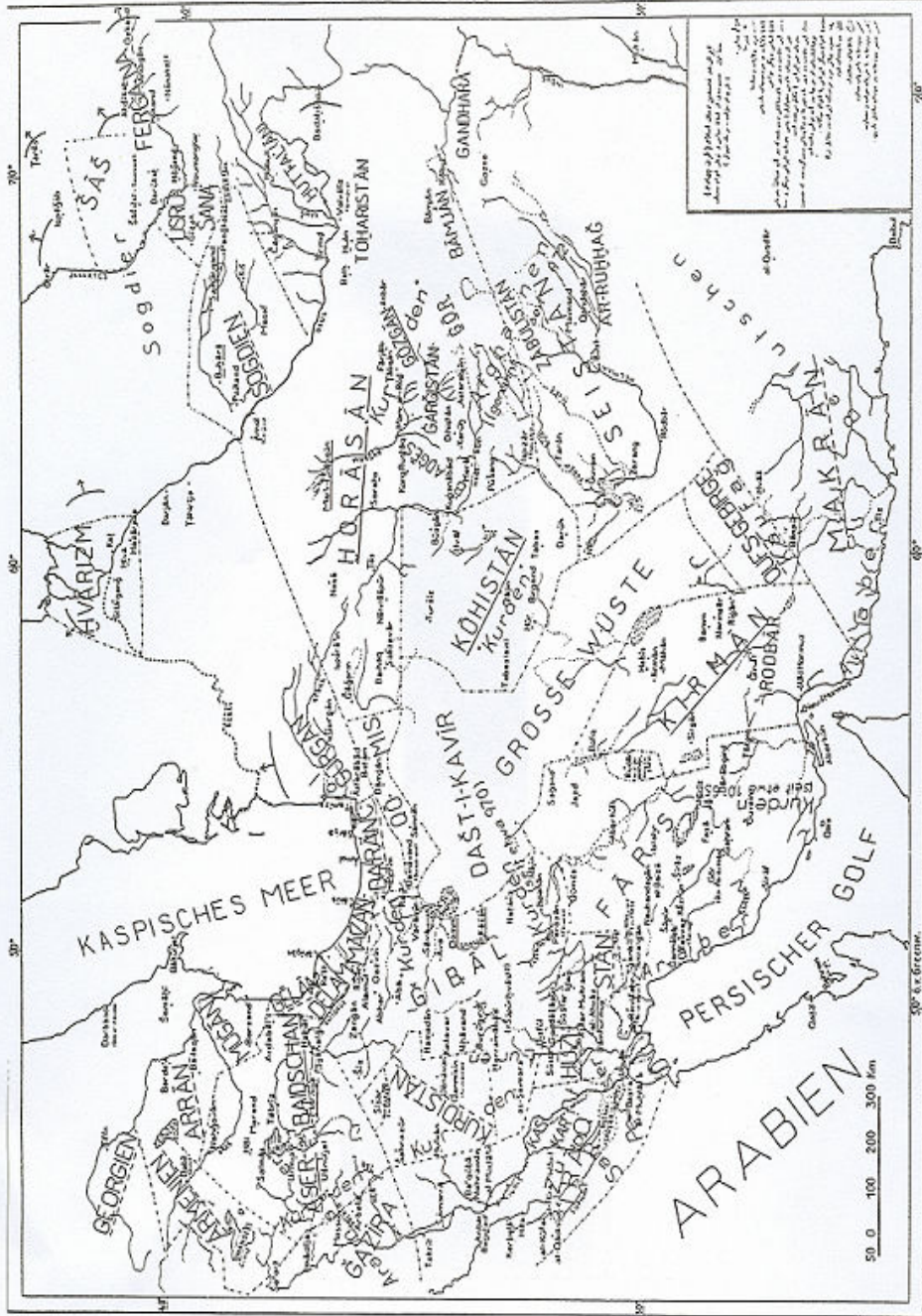

مأخذ: *The Country of The Turkomans*
 نقشه ترکمنستان متعلق به قرن نوزدهم (بر اساس نقشه ترسیمی راولینسون)

Türkmenistan Haritası (19. Yüzyıl)

Iran Haritası (İslamiyetin Başında, Dinler ve Mezhepler)

Iran Haritası (İslamiyetin Başında, Siyasi ve Kavimler Yönünden)

Özet

Orta-Asya bölgesi, özellikle 19. yüzyıl'da, emperyalist güçlerin çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. Türkmenler'le İran ilişkileri ise yine bu iki süper gücün menfaatleri yönünden gelişmiş ve sonuçta Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesiyle başka şekle dönüşmüştür.

İran-Türkmen ilişkilerini incelerken, bütün bölge olaylarını da bir şekilde araştırıp genel bir sonuç çıkarmamız gerekiyor. Orta-Asya üzerinde, Rus-İngiliz çıkar çatışması İran'ı ve Türkmen halkını da yakından etkilemiştir.

Viyana Kongresi'nde, Avrupa güçleri, Avrupa'da hükümetlere arasında denge kurulması ve hiçbir devletin, tek güç haline gelmesine izin verilmemesi üzerinde anlaştılar.

Rusya, yayılmacı politikasını artık Avrupa'ya doğru yapamayacağını (özellikle Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgiden sonra) anlayınca, bu defa ciddi olarak ilgi ve dikkatin Orta-Asya'ya çevirdi.

19.Yüzyıl, iki emperyalist güç olan, Çarlık Rusya ile B.Britanya'nın, bölgedeki yayılmacı politikalarının, hızlı bir şekilde geliştiği zamana rastgelmektedir. Bu iki güç, bir taraftan birbirine karşı, öte yanda bölge devletlerine karşı geliştirdikleri siyasi tavırlarla bir ortam yaratıp kendi çıkarlarını temin etmek için her yola başvurmuşlardır.

İngilizler'in, Hindistan ve oradaki büyük çıkarlarını için bölgede izledikleri savunma politikasına karşı, Ruslar'ın yayılmacı politikaları sonucu, Türkmenler'in yaşadıkları topraklar da dahil olmak üzere, Batı-Türkistan denilen geniş bir bölge, Ruslar tarafında istila edildi. Bu dönem, İran'ı, Kaçar sülalesinden şahlar Yönetiyor ve hükümetin iç politikadaki zaaflarının dış ilişkilerde yansımaları görüyoruz.

Türkmenler ise, kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve sürekli yapılan savaşlarla uğraşırken, bölgedeki güç ve iktidar boşluğu Rusya tarafından doldurulmuş oluyordu.

19.Yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında artık, İran ile Türkmenistan ilişkileri, İran-Rus ilişkileri adı altında şekil değiştirmiş ve Rusya, İran ile sınır komşusu olmuştu.

SUMMARY

The Central Asia region became the stage for the conflict of interests of the imperialist powers in particularly the 19th century. The relationships between Turkmens and Iran developed in the direction of the interests of the two super powers, and took another form with annexation of Turkmenistan to Russia eventually.

When examining Iran- Turkmen relations, one needs to study the whole regional events and draw a general conclusion. The Russian-British conflict of interest over the Central Asia affected closely Iran and Turkmen people as well.

At the Vienna Congress, the European Powers agreed to establish a balance among the governments in the Europe and not to allow any state to become the sole power.

Seeing that she can no longer apply her expansionist policy towards the Europe (especially after being defeated in the Crimean War), Russia turned her attention to Central Asia, seriously this time.

The 19th century coincides with rapid development of the expansionist policies of the Tsarist Russia and the Great Britain, two imperialist powers, in the region. The two powers left no stones unturned to ensure their own interests by creating an environment with the political attitudes they developed towards each other on the one hand, and towards the regional states on the other hand.

The Russian expansionist policies against the defensive policy followed by the British in the region in order not to lose India and their big interests there resulted in invasion by the Russians of the wide region called the Western Turkistan, including the territories where the Turkmens lived.

In that period, the Shahs from "Kaçar" dynasty ruled Iran, and the government's weaknesses in the domestic policy were reflected onto foreign relations. While Turkmens struggled with disputes among themselves and unending wars, the power vacuum in the region was filled by Russia.

In the late 19th Century and early 20th century, the relations between Iran and Turkmenistan were transformed into Iran-Russia relations, and Russia bordered Iran.